

نوایی بیتیکلری ایزیدین

(مقاله لرتؤپلمی)

دکتور عزیزالله ارال

نوایي بیتیکلری ایزیدن

(مقاله لر توپلمی)

NAVOIY BITIKLARI IZIDAN

(MAQOLALAR TÖPLAMI)

پیروکتیبه های نوایي

(مجموعه مقالات)

دكتور عزیزالله ارال

کابل، ۱۴۰۳

کتاب بېلگېلری

کتاب آتی: نوایي بیتیکلری ایزیدن (مقاله لړ نؤپلمی)

بازووچی: دکتور عزیزالله ارال

بېزه کچی و نشرگه تیارلاوچی: محبوب الله توران

باسووچی: کتاب مدني مرکزی

باسمه ییلی: ۱۴۰۳-ه.ش.

باسمه یری: کابل - واژه باسمه خانه سی

ISBN 978-9936-9000-1-1

9 789936 900011

حضرت عليشېر نوایي بویوک بیر پوهنتون، بو پوهنتونگه کیریب اۇقیگن محصل
سؤزسيز تورلی بیلیملرنی اېگلله یدی!

ارال

کتاب مندرجه سی

بیرینیچی فصل: اؤزبکجه مقاله لر

- ۱..... علیشبر نوایی بیلن باغلیق افغانستانده نشر قیلینگن کتابلر
- ۹..... امریکاده علیشبر نوایی اثرلریگه اعتبار.....
- ۱۸..... افغانستانده نوایی گه عاید پشتو تیلیده گی علمی نشرلر.....
- ۲۵..... نوایی نینگ دولتدارچیلیگی توغریسیده ایکی آغیز سؤز.....
- ۲۷..... افغانستان نوایی شناسلیگیده شرعی جوزجانی نینگ اؤرنی.....
- ۳۴..... نوایی جهان شمول متفکر.....
- ۳۸..... نوایی، تینچلیک کویچیسی.....
- ۴۶..... خمسهنینگ ینگی نشری.....
- ۴۹..... اوچ تمدننی بیرلشتیرگن علامه ابوریحان بېرونی.....
- ۶۲..... امیر تېمور فخری دیر بیزنینگ ملت نینگ.....
- ۷۱..... ظهیرالدین محمد بابر نینگ افغانستان تاریخیده توتگن اؤرنی.....
- ۷۹..... کابل نینگ شاه معماری و شاعر باغبانی.....
- ۸۸..... بابورشاه نینگ بویوکللیگی.....
- ۹۱..... میرزا اولوغ بېک.....
- ۹۶..... گوهرشاد بېگیم افغانلر نگاهیده.....
- ۱۰۶..... ابرگش اوچقون.....
- ۱۱۳..... آلتین عالم.....
- ۱۱۸-۲۹- میزان، اؤزبک تیلی کونی نینگ قیسقه چه تاریخی.....
- ۱۲۵..... دری و پشتو تیللریگه اؤز لشگن اؤزبکجه سؤزلر.....

۱۳۳	افغانستانده شش مقام مهارتی .....
۱۴۰	افغانستانده عبدالله قادري نینگ «اوتنگن كونلر» رومانی .....
۱۵۰	امانالله خان دوریده مدنیت و مطبوعات اؤزنی .....
۱۵۸	عبدالحکیم شرعی جوزجانی ۹۰ یاشده .....
۱۶۷	اپوریلیش .....
۱۷۰	یعقوب خواجه مهجوری .....
۱۷۶	سؤزلیک - سؤز خزینه سی .....
۱۸۱	«قاره کؤز لیریم» حکایه لر تؤولمی حقیده ایکی آغیز سؤز .....
۱۸۴	ملت وکیلینینگ جای .....
۱۹۰	شعر - یوره ک اؤتی .....
۱۹۲	اؤزبیک تیلی نینگ بیرم کونی .....
۲۰۴	افغانستانده قیرق کون دوام اېته دیگن بیرم .....
۲۱۶	عبدالمطلب بېک .....

فصل دوم: مقاله‌های دری

۲۲۵	نوابی حامی حقوق انسان .....
۲۲۸	دیدگاه ویژه نوابی به زیبای‌های طبیعت .....
۲۳۳	نگرش .....
۲۳۵	واژه‌های سیار زبان اوزبیک .....
۲۴۳	استاد متین فخر ادب و فرهنگ .....
۲۴۷	آغاز فعالیت رسانه‌ها در افغانستان .....
۲۵۴	اطفال و رسانه‌های مدرن .....
۲۵۸	نقش رسانه‌ها در تحکیم صلح و ثبات در افغانستان .....
۲۶۴	زنده‌گی نامه مختصر عزیزالله ارال .....

بیر پڑیے فصل

اؤز بیکچہ مقاله لر

آنہ تیلیم - حیاتیم، مہنینگ اوچر قناتیم!

ارال

علیشېر نوایي بیلن باغلیق افغانستانده نشر قیلینگن کتابلر

معلوم که، هر قندهی ملت و مملکت نینگ کوچی اونینگ معرفی و مدنی اؤسپشیده نمایان بوله دی. بونی، مثلاً، شو مملکت و اونده گی ملتر تیلیده چاپ قیلینگن کتابلر آرقه لی کؤریش ممکن. خودی شونده ی گپنی علم حقیده هم آیتسه بوله دی. علم نینگ رواجی هم اونینگ معین ساحه سیده گی تدقیقاتلر نشر قیلینشی آرقه لی نمایان بوله دی. خودی شونده ی فکرلرنی علیشېر نوایي حیاتی و ایجاد ی بیلن شغلنووچی نوایي شناسلیک ساحه سی حقیده هم آیتیش ممکن. بوندن بیر عصر اول اؤزبکستانده نوایي شناسلیک شکلنیشگه باشلب، ۲۰- عصر ایکنچی یرمیده اؤز علمی قیافه سیگه ابگه بؤلدی. اؤزبکستانده گی علیشېر نوایي ایجادینی اؤرگنیشگه قره تیلگن نوایي شناسلیک تاریخی و مذکور ساحه بویچه فعالیت آلیب بارگن عالملر و اولرنینگ تدقیقاتلری، نشرلری حقیده کؤپ نرسه یازیلگن. حاضره هم متصل یازیلماقده. علیشېر نوایي اؤزبکستان نینگ و اؤزبک خلقی نینگ ابنگ کته معنوی بایلیگی. عین وقتده انسانیت و بوتون دنیا اؤزبکلری

ملکی. شو معناده، نوایي یشه گن افغانستان اولکه سیده یشه یاتگن اوزبکلر هم نوایي گه علیحده اعتبار قره تیب کپله دیلر. بونینگ سببلری بیر نپچته: بو اولکه اوزبکلری بیلن اوزبیکستان اوزبکلری بیر ملت نینگ ایگی مملکتده گی وکیللری دیرلر.

نوایي مقبره سی افغانستان نینگ هرات شهزیده جایلشگن. علیشبر نوایي حیاتی نینگ کته قسمنی تېموری لر نینگ مهم شهرلریدن بیرى بؤلگن هراتده یشب اوتگن، هراتده جایلشگن تېموری حسین بايقرا سرايیده کته موقعه اېگه بؤلگن. عین شهرده حیاتدن کوز یومگن. شو باعث نوایي شخصیتی و ایجادیه اعتبار افغانستان اوزبیکلری آرسیده علیشبر نوایي یشه گن دوردن موجود بولیب کپله پیدی.

سؤنگگی یریم عصردن کؤپراق دوردده افغانستانده علیشبر نوایي شخصیتی، اثرلری و اولر حقیده گی تدقیقاتلرگه اېگه بیر قطار کتاب، مقاله، مقاله لر تۋپلملری چاپ اېتیلدی. علیحده، اوشبو رېگیونگه^۱ خاص بؤلگن نوایي شناسلیک شکللندی. افغانستانده علیشبر نوایي ایجادى بۋیچچه تدقیقاتلر آلیب بارگن و اونینگ اثرلرینی نشر قیلگن عالمرلر سیره سیده سید محمد عالم لیب، عبدالعلی نور اهراری، محمد یعقوب واحدی جوزجانی، عبدالحی حبیبی، عبدالله رویین، سید تاج الدین تاشقین بهایی، محمد اسلم افضلی، نورالله آلتای، میر حسین شاه، عبدالحکیم شرعی جوزجانی، رحیم ابراهیم کیلرلی سنب اوتیش ممکن. عین نشرلرنی توپلش، سیستېمه گه سالیش، اوزبیکستان نوایي شناسلیگیگه معلوم قیلیش وقتی هم یېتیب کپلدى. خوش، بونده قنده ی یولدن باریش کپره ک؟ دنیا تجربه سیدن فایده لنیش اۋرینلی اېکنلیگی آنیق. بنا برین عملده گی موجود تجربه دن

^۱ رېگیون (Region): منطقه.

فايده لنيش، نشرلر نينگ دستلبكى رويخطينى توزيش كبره ك بوله دى. مثلاً، تاشكېنتده ۱۹۹۱- يىلى «عليشېر نوايي نينگ ادبياتلر كورستكيچى» همده ۲۰۱۶- يىلده اېسه «شرق» نشر ياتيده «عليشېر نوايي. قاموسى لغت» ى ايكي جلدده چاپ اېتيلگندى. منه شو كتابلرده نوايي شناسليك يونليشيدى گى موجود علمى ادبياتلر توصيفى بېرىلگن. شو نقطه نظر دن آگنده، «عليشېر نوايي. قاموسى لغت» ى تجربه سيگه دقت قره تيش اورينلى. مذكور قاموسى لغت نينگ ۲- جلدى سونگگيده ايكيته علاوه كېلتيريلگن. بيرينچيسى قويدى گيچه ناملنگن - «عليشېر نوايي حياتى و فعاليتيگه دايير اثرلر نينگ قيسقه چه توصيفى». ايكي نچى علاوه «عليشېر نوايي حياتى و فعاليتيگه دايير ديسېرتسيه لر نينگ قيسقه چه توصيفى».

دستلبكيسيده نوايي حياتى و ايجادى بوييچه نشر قىلينگن ايكي يوزدن آرتيق علمى و علمى-عامه باپ كتابلر رويخطفى و عين كتابلر نينگ هر بيرى نينگ قيسقه چه مضمونى كېلتيريلگن. ايكي نچى علاوه اېسه نوايي شناسليك بوييچه اوزبېكستانده، اوزبېك تيلده حمايه قىلينگن ديسېرتسيه لر رويخطفى و قيسقه مضمونى بېرىلگن. بيز هم دستلبكى تجربه صفتيده عليشېر نوايي بيلن باغليق افغانستانده نشر اېتيلگن برچه كتابلر رويخطينى كېلتيريشنى اوز آلديمىزگه وظيفه قىلديك. يوقاريدى گى قاموسده نوايي نينگ اوزى يازگن بديعى و باشقه ژانرلرده گى نشر قىلينگن اثرلر رويخطفى كېلتيريلمه گن. بو توشونرلى حالت. چونكه بوندى رويخطفدن اوزبېكستان و اونينگ تشقريسيده گى بير نېچه مينگ نشرلر اورين آليشى ممكن بولردى. بوندى فرقى طرزده بيز اوز رويخطفيمىزگه عليشېر نوايي بيلن باغليق افغانستانده نشر اېتيلگن برچه كتابلرنى كيريتديك. اولر سيره سيده بديعى، علمى و علمى-عامه باپ اثرلر موجود. فقط منه شو مقالهده عليشېر نوايي بيلن باغليق افغانستانده نشر قىلينگن اېلليكه يقين كتابلر رويخطفى بېرىلگن.

فایده‌لنیلگن ادبیاتلر:

۱. علیشبر نوابی. قاموسی لغت، ۱-۲- جلد، تاشکپنت: شرق، ۲۰۱۶
  ۲. علیشبر نوابی: ادبیاتلر کؤرستکیچی، توزوچی: ز. ببردیبوه. تاشکپنت، ۱۹۹۱
- علیشبر نوابی بیلن باغلیق افغانستانده نشر قیلینگن کتابلر رؤیخطی:**
۱. چهار اثر فارسی. کابل، وزارت اطلاعات و فرهنگ. ۲۰۱۶/۱۳۹۵. ۱۰۰۰ جلد.
  ۲. میر علیشبر نوابی. نشرگه تیارلاوچی الهام نبی‌زاده، کابل، افغانستان فنلر اکادمیه‌سی، ۲۰۲۱/۱۴۰۰. ۱۰۰ بیت. ۱۰۰۰ نسخه‌ده.
  ۳. میر علیشبر نوابی. خمسه. نشرگه تیارلاوچی: عبدالغفور بیانی. کابل، دولت مطبعه‌سی، ۱۹۹۰/۱۳۶۹. ۵۱۱ بیت.
  ۴. میرعلیشبر نوابی. نشرگه تیارلاوچی: محمد یعقوب قره‌ش. لیلی و مجنون. مزاری شریف، ۲۰۱۶/۱۳۹۵. ۸۸ بیت. ۱۰۰۰ نسخه.
  ۵. میر علیشبر نوابی. محاکمة اللغتين. نشرگه تیارلاوچی: تاشقین بهایی. کابل، وزارت اطلاعات و فرهنگ، ۲۰۱۶/۱۳۹۵. ۶۴ بیت. ۱۰۰۰ ته.
  ۶. محمد عالم لیبیب. سیری در دنیای سیماهای نوابی (مجموعه مقاله‌ها) کابل: مطبعه کاتب، ۲۰۱۰/۱۳۸۹. ۹۰ بیت. ۱۰۰۰ ته.
  ۷. میر علیشبر نوابی. آنچه در سیمپوزیوم نوابی گذشت. نشرگه تیارلاوچی: نصرت الله ابراهیمی. کابل، ۲۰۱۷/۱۳۹۶. ۱۵۴ بیت. ۱۰۰۰ جلد.
  ۸. رازق نلیوال. میر علیشبر نوابی. کابل، ۲۰۱۹/۱۳۹۷. ۵۶ بیت. ۱۰۰۰ نسخه.
  ۹. عبدالعلی نور اهراری. امیر علیشبر نوابی. هرات، ۲۰۱۴/۱۳۹۳. ۲۵۶ بیت. ۱۰۰۰ جلد.

۱۰. عليشېر نوايي. خمسه. نشرگه تيارلاوچي: نورولله آلتاي. کابل، ۱۴۰۰/۲۰۲۱/۵۳۳. بیت. ۱۰۰۰ دانه.

۱۱. مير عليشېر نوايي. نوايي تفکر دېنگيزيده گي اينجولر («خزاین المعاني») نشرگه تيارلاوچي: غلام سخي وکيلزاده. مزار شريف: صورتگر، ۱۳۹۹/۲۰۲۰/۵۵. بیت. ۵۰۰ دانه.

۱۲. و. برتالد. مير عليشېر نوايي. فارس تيليگه ترجمه. ۱۹۸۱/۱۳۶۰. ۷۰. بیت. ۵۰۰ دانه.

۱۳. محمد يعقوب واحدي جوزجاني. مير عليشېر نوايي «فاني». کابل، ۱۳۴۶/۱۷۸۱۹۶۷. بیت. ۵۰۰ دانه.

۱۴. واسيلي برتالد. مير عليشېر نوايي. ترجمه: ميرحسين شاه. کابل، ۱۳۴۶/۱۹۶۷/۵۴. بیت.

۱۵. عبدالله کارگر. امير دانشمند (نظام الدين عليشېر نوايي). . . . بیت. ۱۰۰۰ دانه. . ۱۳۸۳/۲۰۰۴۱۴۸ پېشاور.

۱۶. محمد يوسف. عليشېر نوايي. ميمنه، ۲۰۱۶/۱۳۹۵. ۲۱۲. بیت. ۱۰۰۰ دانه.

۱۷. مير عليشېر نوايي. عالم اهلين ساغينورمېن. نشرگه تيارلاوچي: محمد عالم کوهکن. کابل: آزادي باسمه خانه سي، ۲۰۱۶/۱۳۹۵. ۲۴۸. بیت. ۱۰۰۰ دانه.

۱۸. مجموعه ي مقالات سيمينار بين المللي بازخواني اندیشه های عليشېر نوايي. کابل: مطبعه آزادي (دولتي)، ۲۰۲۱/۱۴۰۰. ۳۷۶. بیت. ۱۰۰۰ دانه.

۱۹. ديوان امير نظام الدين عليشېر نوايي-فاني. نشرگه تيارلاوچي: سيد عباس رستاخيز سنچارکي. کابل، انتشارات اميري، ۲۰۱۶/۱۳۹۵. ۲۱۸. بیت. ۱۰۰۰ دانه.

۲۰. امير نظام الدين عليشېر نوايي. لسان الطير. نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. مزارشريف، ۲۰۱۷/۱۳۹۶. ۷۲۸. بیت. ۱۰۰۰ دانه.

٢١. امير نظام الدين عليشېر نوابي. خزائن المعاني. نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. کابل، اميري باسمه خانه سي، ٢٠١٧/١٣٩٦. ٥٠١ بېت. ١٠٠٠ دانه.
٢٢. امير نظام الدين عليشېر نوابي. خزائن المعاني (فوايدالكبر). نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. کابل، اميري باسمه خانه سي، ٢٠١٧/١٣٩٦. ٧٠٣ بېت. ١٠٠٠ دانه.
٢٣. امير نظام الدين عليشېر نوابي. خزائن المعاني (بدايع الوسط). نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. کابل، اميري باسمه خانه سي، ٢٠١٧/١٣٩٦. ٧٠٥ بېت. ١٠٠٠ دانه.
٢٤. امير نظام الدين عليشېر نوابي. خزائن المعاني (نوادالشباب). نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. کابل، اميري باسمه خانه سي، ٢٠١٧/١٣٩٦. ٧٠٣ بېت. ١٠٠٠ دانه.
٢٥. امير نظام الدين عليشېر نوابي. خزائن المعاني (غرايب السغر). نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. کابل، اميري باسمه خانه سي، ٢٠١٧/١٣٩٦. ٧٢٨ بېت. ١٠٠٠ دانه.
٢٦. امير نظام الدين عليشېر نوابي. خمسه (حيرت الابرار). نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. کابل، اميري باسمه خانه سي، ٢٠١٤/١٣٩٣. ٥٥٦ بېت. ١٠٠٠ دانه.
٢٧. امير نظام الدين عليشېر نوابي. خمسه (ليلی و مجنون). نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. کابل، اميري باسمه خانه سي، ٢٠١٥/١٣٩٣. ٣٧٤ بېت. ١٠٠٠ دانه.
٢٨. امير نظام الدين عليشېر نوابي. خمسه (سبعه سيار). نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. کابل، اميري باسمه خانه سي، ٢٠١٤/١٣٩٣. ٤٨٢ بېت. ١٠٠٠ دانه.
٢٩. امير نظام الدين عليشېر نوابي. خمسه (فرهاد و شيرين). نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. کابل، اميري باسمه خانه سي، ٢٠١٤/١٣٩٣. ٥٧٠ بېت. ١٠٠٠ دانه.
٣٠. امير نظام الدين عليشېر نوابي. خمسه (سدى اسکندري). نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. کابل، اميري باسمه خانه سي، ٢٠١٤/١٣٩٣. ٧١٠ بېت. ١٠٠٠ دانه.
٣١. امير عليشېر نوابي. ايام وصال اولدى ينه. نشرگه تيارلاوچي: محمد عالم کوهکن. کابل، احمد صنعت و طباعت مطبعه سي، ٢٠٠٩/١٣٨٧. ٦٧ بېت. ١٠٠٠ دانه.

۳۲. رحيم ابراهيم. نوایي، سياستمدار پيشگام در دفاع از حقوق بشر. کابل، مطبعه صلح، ۲۰۱۶/۱۳۹۵. ۱۵۳. ۱۰۰۰. ۱۰۰۰ دانه.
۳۳. نوایي اثر لريدن (نسايم المحبة من شمايم الفتوتة). نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. کابل، انتشارات سيدي، ۲۰۱۲/۱۳۹۱. ۵۳۴. ۱۰۰۰. ۱۰۰۰ دانه.
۳۴. غلام سخي وکيلزاده. امير سخن عليشير نوایي. کابل. کاروان، ۲۰۱۹/۱۳۹۸، ۳۰۳. ۵۰۰. ۵۰۰ دانه.
۳۵. مير عليشېر نوایي. مجالس النفايس. نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. مزاری شريف: سلطاني باسمه خانه سي، ۲۰۰۸/۱۳۸۷. ۲۷۸. ۱۰۰۰. ۱۰۰۰ دانه.
۳۶. مير عليشېر نوایي. محاكمة اللغتين. نشرگه تيارلاوچي: محمد يعقوب واحدي جوزجاني. کابل: افغانستان علملر اکادمي سي دولت باسمه خانه سي، ۷۷. ۱۹۸۴/۱۳۶۳.
۳۷. مير عليشېر نوایي. محاكمة اللغتين. نشرگه تيارلاوچي: ارغون توخمنايي. پېشاور، ۱۹۸۴. ۶۰. ۲۰۰. ۲۰۰ دانه.
۳۸. مير عليشېر نوایي. محاكمة اللغتين. نشرگه تيارلاوچي: تاشقين بهايي کابل، افغان پريس، ۲۰۰۹/۱۳۸۸. ۶۵. ۱۰۰۰. ۱۰۰۰ دانه.
۳۹. محمد حليم يارقين و شفقيه يارقين. سيماي امير عليشېر نوایي. کابل، دولت باسمه خانه سي، ۱۹۹۰/۱۳۶۹. ۹۵. ۱۰۰۰. ۱۰۰۰ دانه.
۴۰. مير عليشېر نوایي. محبوب القلوب. کابل: دولت باسمه خانه سي، ۱۹۸۶/۱۳۶۵. ۱۷۷. ۱۰۰۰. ۱۰۰۰ دانه.
۴۱. مير عليشېر نوایي. مېزان الاوزان. نشرگه تيارلاوچي: عبدالله رويين. مزاری شريف، ۱۹۹۳/۱۳۷۲. ۸۳. ۲۰۰۰. ۲۰۰۰ دانه.

۴۲. نوابی اثرلریدن. ۱- کتاب. نشرگه تیارلاوچی: عبدالله رویین. مزاری شریف: سلطان باسمة خانہ سی، ۱۳۸۸/۲۰۰۹. ۱۰۰۰ دانہ.

۴۳. نوابی اثرلریدن. ۲- کتاب. نشرگه تیارلاوچی: عبدالله رویین. مزاری شریف: سلطان باسمة خانہ سی، ۱۳۸۸/۲۰۰۹. ۳۸۴ بیت. ۱۰۰۰ دانہ.

۴۴. علیشبر نوابی غزاللری شرحی. نشرگه تیارلاوچی: سید حسام الدین تویغون. میمنہ، ۲۰۱۸. ۱۰۸ بیت. ۵۰۰ دانہ.

۴۵. علیشبر نوابی، خمسه. نشرگه تیارلاوچی: تاشقین بهایی. تهران، ۲۰۲۳/۲۰۲۳-۱۴۰۲. ۱۲۵۰ بیت. ۵۰۰ دانہ.

امريكاده عليشپر نوایي اثرلریگه اعتبار

قیسقرتمه:

امريکا ایالتلری تاریخ نقطه نظریدن آنچه یاش دولت حسابلنهدی. آسیا و اروپا مملکتلریده گی بیر نچه یوز ییللر ایلگری یره تیلگن نادر قۇلیازمه اثرلر بو مملکتده نسبتاً کم. شو باعث بو یپرده هر بیر قدیمگی، نادر اثرلرینی کؤز قاره چیغی دپک اسره شه دی و معتبر منبع صفتیده اولردن اونیملی فایده لنیله دی.

علیشپر نوایي اثرلری نینگ کهنه قۇلیازمه لری امريکا ایالتلریده کؤپ اېمس، بیراق موجود نوایي اثرلری قۇلیازمه لریگه بو مملکتده اعتبار جوده هم کتهدیر.

رابرت دیویریکس (Robert Devereux) شرق شناسلیک ساحه سیده بیر قطار علمی تدقیقاتلر یره تگن امريکالیک نوایي شناس عالم حسابلنهدی. او چاپ اېتگن «محاکمة اللغتين»، بو اثر نینگ جهان مقیاسیده گی اېنگ مکمل نشری صفتیده تن آلینه دی.

نيويورک شەھرىدە جايلاشگن مشهور ميتروپاليتن ھنر موزىمىدە (Metropolitan Museum of Art) عىشپەر نوابى نىنگ ايگى دېوانى قۇليازمەسى سقلنەدى كە، اولر نىنگ اۋزبېك نوابى شناسلىرى اوچون ھم اھمىتى مەھم دىر.

تەينچ سۆزلىر:

عىشپەر نوابى، قۇليازمە، دېوان، ھرات، ادبىيات، حسين بايقرا، موزىم، شاعر، شىرقشناس، نوابى شناسلىك، روبىرت ديويريكس، امريكا ايلتلىرى، علمى تىقىقات، ميتروپاليتن، محاكمە اللغتين.

كىرىش:

امرىكادە يىخسى بىر عادت بار. اۋزىگە تۇق كىشىلر كىتابخانەلرگە نادر كىتابلرنى تىقىم اېتەدىلر، ياكە شونەدى كىتابلر خرىد قىلىش اوچون اۋز يانلرىدىن كىتە مەقدارە پول اجرەتەدىلر.

نيويوركلىك بەدولت فقرا جناب اليكساندر سمىت كوكران (Alexander Smith Cochran) ۱۹۰۷- يىلى ايرانگە سفر قىلىپ، او بىردن ۲۴ تە قىدىمگى قۇليازمە اثرنى ساتىپ آلگن. آرەدن آلتى يىل اۋتىب ۱۹۱۳- يىلى بو قۇليازمە اثرلرنى نيويوركدەگى ميتروپاليتن ھنر موزىمىگە ھدىە قىلىپ تاپشىرگن. بو اثرلر اىچىدە اىككىتە ناياب قۇليازمە بار بۇلىپ، اولر عىشپەر نوابى نىنگ ايگى قىمت بەھا دېوانى بۇلگن.

بو مشهور موزىمدە سقلنەياتگن ۲۲ رقملى قۇليازمە نوابى نىنگ ھجرى ۹۸۸- و مىلادى ۱۵۸۰- يىلى خطاط قاسم على شىرازى تامانىدىن كۆچىرىلگن «نوادالشباب» دېوانى نىنگ نىسخەسى دىر. بو قۇليازمە ورقدن عبارت بۇلىپ ھر بىر صفحەسى ۱۹ قطاردن تىكىل تاپگن. دېوان قوبىدەگى تىرىبگە اېگە:

بیرینچی صفحەدن ۱۹۲ صفحە گچە ۶۰۰ غزل بېریلگن. الف حرفی آستیدە ۳۷ تە غزل بار.

دېوان نینگ بو قۇلیازمە سیدە ینە مستزاد (۱۹۳ - ۱۹۲ صفحەلر)، مخمس (۱۹۷ - ۱۹۳ صفحەلر)، ساقینامە (۲۰۱ - ۱۹۷ صفحەلر)، مثنوی (۲۰۶ - ۲۰۱ صفحەلر)، مسدس (۲۱۳ - ۲۰۶ صفحەلر) و رباعیلر (۳۲۴ - ۲۱۳ صفحەلر) اؤرین آلگن. بو دېوان قۇلیازمە سی تورلی نقشلر بیلن بېزەلگن، ۶۰۰ غزل و رباعیلر نینگ هر بیرى نینگ باشلنیشی علیحیدە بېزە کلر بیلن بېزە تیلگنی باعث، دېوان نینگ بو قۇلیازمە سی هنری اثر صفتیدە بهالنگن. بوندن تشقری قۇلیازمە گە بېشته میناتور علاوه قیلینگن. رسام نینگ اسم شریفی قۇلیازمە صفحەلریدە قید قیلینمەگن.

میتروپالتن هنر موزیمیدە ۲۱ رقملى رۇیخطى بیلن سقلنە یاتگن ینە بیر نادر اثر - بو علیشېر نوایی حیاتیلیگی وقتیدە مشهور خطاط علی مشهدي كۆچیرگن شاعر دېوانی قۇلیازمە سی دیر. بو دېوان ۲۵۴ ورقدن عبارت بۇلیب، هر صفحەدە ایکی ستون باردیر. هر بیر ستون ۱۵ قطاردن تشکیل تاپگن. ورقلرگه آلتین سووی پورکلگن. مذکور دېوان نینگ كۆچیریلگن وقتى همده كتاب نینگ اسم شریفی قۇلیازمەدە «۹۰۵- ییلی پایتخت هراتده فقیر سلطان علی مشهدي تمانیدن كۆچیریلدی (اونینگ گناهلرینی اؤزی كېچیرسین!)» دېب یازیب قۇییلگن. بوندن معلوم بۇلەدی که، بو دېوان قۇلیازمە سی میلادی ۱۵۰۰ - ۱۴۹۹- ییلی علیشېر نوایی حیاتیلیگیدە كۆچیریلگن بۇلگن. بو دېوان قۇلیازمە سی ۵- عصر دوامیدە تورلی کیشیلرگە تېگیشلی بۇلگنلیگینی قۇلیازمە صفحەلریدە گی بیتیکلردن بیلشیمیز ممکن. قۇلیازمە نینگ ۲۸- صفحە سیدە «بو کتاب محمد نویان نینگ ملکی. اونی کیمده کیم اؤغیرلسه یاکی ساتسه، حبسگه آینهدی» دېب یازیب، آگاهلنتیریپ قۇییلگن.

مذکور نادر دېوان نینگ ترکیبی: بو دېوان ۸۱۶ تە غزل، شوندن الف حرفی آستیدە ۵۳ تە غزل (۳ - ۲۳۴ صفحەلر)، ۵ تە مخمس (۲۳۷ - ۲۳۴ صفحەلر)،

ترجیع‌بندلر (۲۵۰ - ۲۳۷ صفحه‌لر)، ۳۳ ته رباعي و ۳ ته فرددن (۲۵۴ - ۲۵۰ صفحه‌لر) عبارت.

دېوان نینگ بو قۇليازمه سیده کيريش قسم - ديباچه يۇق. بو دېوانده بيرينچى غزل اوشبو مصرعلر بيلن باشلندهدى:

زهي ظهور جمالينگ قوياش كبي پيدا،
يوزينگ قوياشيغه ذرات گون اوليب شيذا.

بو مصرعلر بيلن باشلنووچى غزل عليشپر نوايي نينگ «نوادالرشباب» و «نوادالنهايه» ناملى دېوانلريده بيرينچى اؤرينده جايلاشتيريلگن. مذکور دېوان «نوادالنهايه» نينگ قۇليازمه سى دير.

امريكاده نوايي نينگ بو دېوانى صنعت اثرى صفتيده بهالنگنليگى اوچون هم، او جوده اوه يلب سقلنيب كهپلنماقده. دېوان قۇليازمه سى بېزه كلرى: بو دېوان نينگ تشقى مقواسى شرققه خاص اوسلوبده بېزه لگن. دېوان نينگ ايچكى مقواسيگه معجز رسم علاوه قيلينيب، اونده شعرخوانليك عكس اېتديريلگن.

بوندن تشقري نوايي غزللىرى اساسيده تصويرلنگن ينه ۱۵ ته ميناتور اثر علاوه قيلينگن. بو صنعت اثرلىرى بير صنعتكار نينگ موى قلميگه خاص اېكنليگى روشن بۇلسه-ده، رسام نينگ اسم شريفى نامعلوم قالگن.

ميناتور اثرلر اؤشه دؤر هرات رسامچيلىك مكتبى اسلوبىگه خاص. بو قۇليازمه گه علاوه قيلينگن رسملر نينگ اكثر يتيده ياش شهزاده تصويرلنگن. امريكالىك پروفيسور ويليمز جكسون Williams Jackson نينگ يازيشيگه قره گنده بو رسملرده گى ياش شهزاده سلطان حسين بايقرا رسمى دير. مذکور ميناتورلرده تورت مرته عكس اېتديريلگن كته ياشده گى شاه اېسه سلطان حسين نينگ آته سى منصور تصويرى دير.

منه شو تصديق نينگ اوزى ۲۱- رقللى رويخطده گى بو دېوان قۇليازمه سى ادبياتيميز و صنعتيميز تاريخى اوچون نى قدر مهم اهميتگه اېگه اېكنليگىنى كورسته دى.

نوايي نينگ خودى شوندهى ميناتور، رسملر، نقشلر بيلن بېزه تيلگن، صنعت اهميتگه اېگه بۇلگن دېوانلريدن ايريم صفحه لرنى امريكاده گى «صنعت و تاريخ ايشانچ كليكسيونى» (Art and History Trust Collection) هم اوزى نينگ فونديده سقلب كېلماقده. بو دېوان تيريزده تخميناً ميلادي ۱۵۳۰- يىلى خطاط عبدالرحيم خوارزمي تامانيدن كۇچيريلگن. بويوك شاعرنينگ بونگه اوخشش اثرلىرى امريكانينگ باشقه پوهنتون، موزيم و شخصي فوندلريده سقلنيب كېليني ياتگن بۇلسه هم، افغانستان اوزبېك متخصصلى حاضرگچه اولر حقيده كمدن- كم معلوماتگه اېگه بۇليشلىرى ممكن.

شو بوگونگچه جهان نينگ اولكن كتابخانه لريده سقلنه ياتگن عليشېر نوايي كىي بويوك متفكرلريميز اثرلىرى قۇليازمه لرينى انيقلب، اولرنى توصيف اېتمه گنليگيميزنى هيچ نرسه بيلن آقلم بۇلمه يدى. بو مسئله ده بير تاماندن علم- فن و مدنيتگه بې فرقليك سبب بۇلگن بۇلسه، باشقه تاماندن بير پيتلر حكم سورگن تعصب و عدالتسيزليكلر نوايي شناس عالمرلر يېتیب چيقيشيكه تۇسيق بۇليب كېلگن. شوندهى بۇلمه گنده اېدى بويوك شاعرلريميز اثرلرينى بير بېرگه تۇپلش مشكل بۇلمس اېدى، مبادا شو يورنده اوزلرينى حكمران دېگووچيلر نوايي اثرلريدن هيچ بۇلمه گنده بير مصرعنى اوقيب توشينگن بۇلسه لر اېدى! افغانستان جمهور رئيسى محمد اشرف غني سۇزى بيلن ايتگنده: «عليشېر نوايي بيزنينگ ويلييم شكسپيريميزدير. نوايي نينگ فارس تيليده گى شعرلىرى ابوالقاسم فردوسى نينگ شعرلىرى بيلن تېنگ دير».

غرب مملکتلریده پروفیسور عنوانی بار شرق شناس عالملر جوده کۆپ، بیراق اولر ایچیده بیر نچه شرق تیللرینی مملک اڭگله گن بیلیمدانلر جوده کم. بو حالنی افسوس بیلن قید ایتیشگه تۆغری کپله دی.

اما رابرت دیویریکس اۆزی نینگ کۆپ قیرّه لی علمی و بیلمی بیلن باشقه لردن اجره لیب توره دی. رابرت دیویریکس شرق شناسلیک ساحه سیده بیر قطار علمی تدقیقاتلر یره تگن عالم دیر. شولر ایچیده او چاپ ایتگن «محاكمة اللغتين» (کیریش، انگلیس تیلیگه ترجمه و ایضاحلر بیلن) بو اثر نینگ جهان مقیاسیده گی اڭنگ مملک نشری حسابلنه دی.

رابرت دیویریکس علیشبر نوایي اثرینی ببواسطه اۆزبک تیلیدن انگلیس تیلیگه جوده صفتلی ترجمه قیلگن. «محاكمة اللغتين» ده گی بیتلرنی انگلیس تیلیگه اؤگیریشگه کانسنتینت دیاگلووی و نید کوئین Ned Koyn و Konstantin Diogloy قتنشگن. بو ایشنی عملگه آشیریشده عالم، نوایي شناسلیککه عاید کۆپ اثرلر بیلن تئیشیب چیققن.

۱۹- عصر اروپا نوایي شناسلیگیده، اینیقهسه کتریمر، بیلن، بلوش، ویمبری، براون Katremer, Belen, Bloshe, Wamberi, Brown ایشلریده نوایي بیوگرافیسی و اثرلری بیر یاقلمه، قسماً اؤرگنیلگن بۆلیب، شاعر ایجادی اۆزی نینگ تۆله، مملک و تۆغری بهاسینی آلمه گن ایدی. اروپالیک بیر قطار تدقیقاتچیلر نوایي نی فقط فن، مدنیت، صنعت و ادبیات حامیسی صفتیده اولوغله گنلر.

رابرت دیویریکس اروپا تدقیقاتچیلری ایچیده بو فکرنی بیرینچی بۆلیب بیر یاقلمه اڭکنلیگینی اثبات قیلیب، شونده ی یازه دی: «فارس ادبیاتیکه بغیشلنگن مشهور اثریده براون نوایي حقیده فکر یوریتیب، شونده ی دیدی: نوایي نی سؤسیز اۆز دۆری و وطنی نینگ بیرینچی حامیسی، دهب بهالش ممکن. بو بهانی قبول قیلسه بۆله دی، چونکه نوایي حقیقتاً هم صنعت حامیسی، اقتدارلی ادیبلر نینگ استادی

و حمايه چىسى اېدى. بىراق براون بېرگن بو خصوصيت كۆپ قېرەلى عىشېرنىنگ تورلى قىزىقىشلىرى و سېر محصول ايجادىنى بهالشگه عاجزلىك قىلهدى، "دېگن خلاصه بىلدېرگن اېدى رابرت دىوپرىكس.

او ينه اؤز فكرينى دوام اېتدېرىب، شونده يازهدى: «علىشېر فقط صنعت حمايه چىسى گينه اېمس، بلكه نثرده هم، نظمه هم دانغى كېتگن يازوچى، شاعر، تارىخچى، تنقىدچى، شونىنگدېك، اقتدارلى رسام، چالغووچى، بسته كار هم دېر... بوگونگه كېلىب، او چىغتاي («اؤزبېك») شعريتى نىنگ قېترىلمس، اؤزىگه خاص مكتىبى نىنگ يره توچىسى صفتىده هم تن آلىندى».

رابرت دىوپرىكس عىشېر نوايى نىنگ اؤزبېك تىلى و ادبىياتى رواجىگه قؤشگن حصهسى بوندن هم چوقورراق اېكنلىگى خصوصىده تۇخته لىب، «محاكمة اللغتين» نىنگ يازىلىش تارىخى، اثرىنىنگ اىچكى توزىلىشى، تىلىمىزنىنگ ترقياتىگه كؤرسنگن تاثيرى اوستىده كېنگ فكر بيان قىلهدى.

رابرت دىوپرىكس نوايى گه «جوده هم كوچلى وطنپرور و خلقنى سېوووچى انسان» صفتىده بها بېرهدى، همده انگلىس تارىخچىسى جىفرى لىوس نىنگ عىشېر نوايى گه بېرگن بهاسىنى كېلتىرهدى. جىفرى لىوس نوايى حقىده شونده ي فكر بىلدېرگندى: «اونى (نوايى نى) تۆله معناده توركى خلقلرنىنگ جىفرى چوسرى آتش ممكن. او توركى خلق تىلىنى ادبى تىل درجهسىگه كؤترىش اوچون خدمت اېته آلىشىنى اثبات قىلگن و اثرلرېده بونى نمايش اېتگن، همده توركى تىلده سؤزلىشوچى برچه اولكه لرده اؤزى نىنگ كته تاثيرىنى اؤتكزگن بېرىنچى بويوك شاعردېر».

نوايى مخلصلرېگه معلوم كه «محاكمة اللغتين» ده توركىستان توركى سىده گى ۱۰۰ ته فعلنى كېلتىرىلىب، بو فعللرنىنگ هر بېرى نىنگ معنا نازكلىكلرى اىشلتىلىشى مثاللر بىلن كؤرستىب بېرىلگن. بو سؤزلر نوايى نىنگ يازىشىگه كؤره ۱۰۰ ته،

اصلیده اثرنینگ پاریس قۇلیازمه سیده هم شوگونگچه باسیب چیقریلگن نشرلریده هم، فعللریننگ سانى ۹۹ ته. اثرنینگ قۇقان لیتوگرافیک باسمه سیده (تاش باسمه سیده) حتا ۹۸ ته دېب كۆرستیلگن. رابرت دیویریکس بو جومباقچه جواب آختریب، بیر تۇختمگه كېله دی: نوايي ایضاح بېرگن سۆزلىرى نینگ بیر نېچته سی، مثلاً، سیقته ماق، قیسمنماق، تېلمورماق، یسنماق و بېزەنماق فعلی سۆزلىر رۇیخلىگه كیرمه ی قالگن. رابرت دیویریکس نینگ فکریچه یوزینچی سۆز منه شولریننگ بیرى بۇلیشى كېره ك. عالم نینگ بو فکریگه قۇشیلمسلیك ممکن اېمس. خودى شونده ی فکرنى مشهور تورک عالمى آگاه سیررى لیویند هم Agah Lewend Sirri اوز ایشیده قید اېتیب اؤتگن. استاذ لیویند نینگ قید اېتیشیگه قره گنده، استانبولده گى سلیمانیه کتابخانه سی فاتحی بۇلیمیده ۴۵۶ رقمی بیلن سقلنه یاتگن نوايي کلیاتی نینگ ۷۸۴-۷۷۴ صفحه لریده «محاکمة اللغتين» نینگ نسخه سیده یوزینچی فعل قید اېتیلگن، بو فعل «جیمدیلماق» فعلی دیر.

رابرت دیویریکس علیشېر نوايي اثرى حقیده گى اوز تدقیقاتینی شونده ی خلاصله یدی که عالم نینگ بو خلاصه سیگه بیز هم قۇشیلگن بۇلردیک:

«فلالوجیست، تیلشناسلر اوچون بو اثر بی بها منبع حسابلنه دی. شو باعث، اگر باشقه سببلر بۇلمسه، بو شونده ی اثر که بو بیلن هر بیر تورکولوجیست، اگر هر بیر شرقشناس دېمه سک هم، البته، تئیشیب چیققن بۇلیشى شرط».

اېسلتمه: اوشبو مقاله پروفیسور دکتور خ. عصمت الله یوف کوزه توولرى اساسیده تیارلندی.

ادبياتلر:

۱. "Muhakamat al-lughatain" introduction, translation and notes by Robert Devereux. Leiden: E. J. Brill, ۱۹۶۶
۲. E. G. Browne, a history of Persian literature under the tatar dominion, Combrudge, ۱۹۲۰
۳. Geoffrey Lewis, the emergence of modern Turkey. London, ۱۹۶۱
۴. Paul Smith, Alisher Navoi Life and Poems, ۲۰۱۸

افغانستانده نوایي گه عاید پشتو تیلیده گی علمی نشرلر

قریب آلتی یوز ییلدن بویان علیشېر نوایي نینگ اؤلمس تفکری، بې قیاس نظمي و نثري اثرلری دنيا خلقلری تامانیدن اؤرگنیلېب، بیر قنچه تیللرده نشر اېتیلېب كېلېنماقده. شو جمله دن علیشېر نوایي حیاتی و ایجادى جهان مقیاسیده اېنگ كۆپ و كېنگ كۆلمده اؤزبېكستانده اؤرگنیلگن بؤلسه، اېنگ كم اؤرگنیلگن اؤلكه افغانستان بؤله دى. افغانستان مقیاسیده اېسه بو عالم شمول شخصیت حیاتی و ایجادى پشتو تیلیده اېنگ آز اؤرگنیلگن. افغانستان علم-فن اربابلری آره سیده اؤزبېك و تاجیکلردن كېين نوایي ایجادياتى بیلن قیزیقنلر پشتون عالملى بؤله دى.

منه بو خریطه ده افغانستانده گی ایتنيك گروهلر نینگ اؤرنشگن جایلری كورستیلگن:

افغانستانده گی ایتنيك گروهلر سان جهتیدن:

پشتونلر - ۴۱٪

تاجيكلر - ۲۷٪

توركي لر - ۲۹٪

باشقه لر - ۳٪

پشتو تىلى هند-اروپا تىللىرى عايله سيگه منسوب شرقي ابران تىلى بۇلىب، اصلى پاكستان نىنگ شمال-غربي قىسمىده، افغانستان نىنگ جنوبي و شرقي قىسمىده سۆزلىشيله دى. بو تىل افغانستان همده پاكستان نىنگ خيبر پختونخوا ولايتيده رسىي مقامگه اېگه. پشتو تىلى «پوشتون/پشتون/پختون» لرنىنگ ملي تىلى حسانلنهدى.

معلوم كه، نوايي شناسلىك عمومي اعترافلر، شرحلر و نثري بيانلر طرزىده شكللنگنلىگى انكار اېتىب بۆلمه يديگن حقيقت. چونكه نوايي نىنگ اعتقادى، دنيا قره شى، تفكرى، يانده شووى، اؤشه دور روحيتى - عدالت، اېرك و آيدىنلىككه يقين بۆلگن. افغانستانده ۲۰- عصر باشلريده باشلنگن تورلى اجتماعى-سياسى، قومى-لسانى اؤزگريشلر عين نوايي دورى سلسلهسى نىنگ اوزيلىشىگه سبب بۆلدى، دېسك ينگليشمه گن بۆلمه ميز.

افغانستانده عليشېر نوايي حياتى و ايجادى بيلن شغللنووچى نوايي شناسلىك ساحهسى حقيده سۆز بارگنده، بوندن بير عصر اول اؤزبېكستانده نوايي شناسلىك شكللنىشىگه باشلب، ۲۰- عصر ايگىنچى يرمىده اوز علمى قيافه سيگه اېگه بۆلگن بۆلسه، افغانستانده بو ساحه ده گى علمى-عملى فعاليتلر انچه كېچىكيب باشلنگىنىنى كوزه تيش ممكن.

نوايي نى توغرى حس اېتىش كېرەك. نوايي نىنگ تفكرى بوتون بشريت اوچون خدمت قىلگن و شوندهى وظيفه نى بجرىب كېلماقده. بو حقيقتنى اوز وقتيده حس

اېتنگن اؤزبېكستانده گى عليشېر نوابي ايجادىنى اؤرگنېشگه قره تيلنگن نوابي شناسلىك تاريخى و مذكور ساحه بؤيىچه فعاليت آليب بارگن عالمير و اولر نينگ تدقيقاتلرى، نشرلرى حقيده كؤپ نرسه يازيلگن. حاضرده هم متصل يازيليب كېلىنماقده. اما نوابي توغىليب اؤسگن، ايجاد اېتگن، جهان شمول متفكرگه آيلنگن اؤلكه ده اعتراف اېتېش كېرەك كه، بو حقيقتگه جوده كېچ اېرېشىلدى. آينىقسه پشتو تيلده ايجاد اېته ياتگن افغانستانلىك قلمكشلىر بو ساحه گه انچه كېچىكيب كىرىشدى. فقط كېنىگى چارك عصر اېچيده عين حقيقت چوقور حس اېتىلدى و نوابي حياتى و ايجادياتىگه قىزىقىش كؤلمى بير مونچه كېنگه يدى. بونگه قدر پشتو زبان ايجادكارلر هم نوابي گه عايد علمي تدقيقاتلرېنى دري/فارس تيلده يازيب كېلىشگن.

حتا ۱۹۹۱- يىل كابله ايلك بار نوابي تولدى نينگ ۵۵۰- يىللىگى مناسبتى بيلن يازيلگن ۲۰ دن آرتيق مقاله نينگ اكثرېتى دري/فارس تيلده بؤلگن.

افغانستانده عليشېر نوابي نى كېنگ و چوقورراق اؤرگنېش ۲۱- عصر بيلن باغلىق حادثه دېسك خطا قيلمەگن بؤله ميز.

افغانستانده عيشېر نوابي گه عايد پشتو تيلده نشر اېتىلگن يگانه كتاب نوابي حياتى و ايجادياتى خصوصيده وسيلي وله ديمير برتولد نينگ «مركزي آسيا تاريخى بؤيىچه تورتته تدقيقات» ناملى كتاب نينگ اوچىنچى جلدى ترجمه سى بؤليب، دستلب بو اثرنى وله ديمير مينارسكي روسچه دن انگليسچه گه ترجمه قىلگن. اثر نينگ انه شو انگليسچه نسخه سى افغانستان فلر اكادېمىسى تشبشى بيلن نوابي تولدى نينگ ۵۸۰- يىللىگى عرفه سيده «مير عليشېر نوابي» نامى آستيده پشتو تيلده نشر اېتىلدى. اثرگه ترجمان سيد اسماعيل حسيني فاطمي هېچ قندهى قوشىمچه و اؤزگرتىرىش كىرىتمسدىن انگليسچه نسخه سىنى بارلىگىچه پشتوچه گه اؤگىرگن. شو باعث اثرده ينگىلىك كؤزگه تشلنمه يدى و او بوگونگى نوابي خوان اوچون چوقور معلومات بېرىشگه هم عاجزلىك قىلدهدى. شونگه قره مهى، بو اثر اؤزى نينگ سادە ليگى و اېخچملىگى بيلن ياش كتابخوانلر اوچون فايده دن خالى هم اېمس. آينىقسه

پشتو تېليده ايش يورينه ديگنلر اوچون كنه اهميتگه اېگه، چونكه بونگه قدر نوایي حقيده پشتو تېليده معلومات بېرووچى ادبيات نينگ اوزى بولمه گن.

اېندى بي واسطه مقاله لرگه اوته ميز:

د تذکره ليکنې له مخى د «مجالس النفايس» او «پتى خزانی» مقایسه (تذکره يازيشده «مجالس النفايس» و «پته خزانه» نى قياسلش)

عليشېر نوایي تولدى نينگ ۵۷۵- ييلليگى مناسبى بيلن كابلده اوتكزىلگن خلق ارا سمپوزيومده نشر اېتيلگن «مجموعه مى مقالات (مقاله لر توپلمى)» دن اوزين آلگن ۴۱ مقاله دن اتيگه ايگيته سى پشتو تېليده يازىلگن. اولردن بىرى حبيب الله رفيعى قلمىگه منسوب «تذکره يازيشده «مجالس النفايس» و «پته خزانه» نى قياسلش» سرلوحه لى مقاله.

«پته خزانه (بشيرين خزينه)» - پشتو تېليده يازىلگن قولىازمه نينگ نامى. اونينگ كشفياتچيسى نينگ سؤزلريگه كوره، اثر پشتو شعريتى نينگ انتالوگيه سى حسابلنه دى. او پشتو ادبياتى نينگ معلوم بولگن اېنگ قديمگى اثرلريدن حسابلنه دى. ايريم منبعلرده، بو قولىازمه ساخته دېب بهالنه دى. اما كوپچىليک اونى (۱۷۶۲-۱۷۶۳) يىللر آره ليغيده داوود نينگ اوغلى محمد هوتك تامانيدن ايگى بيل دواميده يازىلگن كتاب دېب بيليشه دى. مؤلف اوشبو كتاب نينگ مقدمه سيده «پته خزانه» كتابىنى «شاه حسين هوتك» بويروغى بيلن يازگنليگىنى ايتگن.

مقاله مؤلفى، نصرالله نقشبند نينگ اوغلى حبيب الله رفيعى (۱۹۴۵) افغانستان نينگ وردك ولايتيده توغلگن. رفيعى اساساً پشتو تېليده ايجاد اېتووچى اديب، شاعر و يازووچى بوليب، اوزاق مدت كابل اونيورسيتېتى نينگ تاريخ و پشتو ادبياتى فاكولتېتيدده اوقيتووچىليک قىلگن. او تاريخ و تذکره نويس يازووچى صفتيده تنىلگن و بوگونگه قدر ۷۰ دن آرتيق اثر يازگن.

حبیب الله رفیعی اۆز مقاله سیده «پته خزان» بیلن «مجالس النفايس» اثرلری مضمونیده گی یقینلیکلرگه ایضاح بېریب، بولر نینگ آره سیده ۲ عصر دن کۆپراق زمان بارلیگیگه قره مه ی، اولر نینگ مؤلفلری اۆز دۆرلیده گی معمالر نی کۆپراق بیردېک عکس اېتدیرگینی اورغوله یدی.

د ملت جوړونې دوه بنسټونه (دولت قوربلیشی نینگ ایکیته پایدیواری)

نوایي تولدی نینگ ۵۸۰- ییللیگی مناسبتی بیلن «علیشېر نوایي تفکرلرینی قیته اؤرگنیش» نامی آستیده ۲۰۲۱- ییل هرات شهریده اؤتکز یلگن خلق ارا علمي کنفرینسیه ده نشر اېتیلگن «مقاله لر تۆپلمی» ده پشتو تیلیده نشر اېتیلگن مقاله لردن بیرى شو سرلوحه آستیده بېریلگن. اوندە مؤلف لعل پاچا آزمون پشتو ممتاز ادبیاتی نماینده سی خوشحال ختک کۆپ خصوصلرده علیشېر نوایي ایزیدن باریب ایجاد اېتگنیگه تۆختلیب اۆته دی.

نوایي بیلن ختک نینگ اؤخشش جهتلرینی توشونتیریشگه اورینگن پشتو ادیبی لعل پاچا آزمون اۆزی نینگ «د ملت جوړونې دوه بنسټونه (دولت قوربلیشی نینگ ایکیته پایدیواری)» سرلوحه لی مقاله سیده یازیشیچه، امیر علیشېر نوایي نینگ سیاسی و مدنی حرکتلری اؤزبېک تیلی و مدنیتیده اویغانیش دۆرینی باشلب بېردی. اونینگ سعی و حرکتی بیلن اؤزبېک تیلیده ایجاد اېتیش عنعنه سی یؤلگه قوییلدی، شاعر، یازوویچلرینی شو تیل و ادبیاتنی اؤرگنیشگه اوندە دی. اصلیده نوایي نی اؤزبېک تیلی نینگ آته سی دېسه بۆله دی، دېب تآکیدله یدی.

آزمون گه کۆره، خوشحال ختک هم سیاست و مدنیت اربابی بؤلگن. اؤز خلقی نینگ ترقیاتی، اېرکینلیگی، تیلی و ادبیاتی بۆییچه ایجاد اېتگن. شو مقصوده او خلق فراوانلیگی اوچون کوره سگن. او خودی نوایي کبی اؤز تیلی نینگ امکانیتلرینی اثرلریده آچیق بیان قیلگن. خوشحال ختک پشتو تیلی و ادبیاتی نینگ آته سیدیر، دېدی.

پشتو ممتاز دورى ۱۷- عصر نینگ كوره شچن شاعرى خوشحال ختك پشتو ادبياتى نینگ كوچلى، ملي، اپتنيك، جماعه وي و اپييك اساسچيسى دېب اتلهدى. ختك ايجاديده خودى نوايي كى، تفكر و سياست، احسان و سخاوت، يازوو و ادبيات، علم و معرفت دقت مركزيده توره دى. ايريم منبعلرده ايتيليشيچه خوشحال ختك ۲۰۰ گه يقين اثر يازگن، اونينگ كللياتيدن ۴۰ مينگ بيت اورين الگن.

اپندى نوايي بيلن ختك شعري ايجاديده گى اوخششليكلرگه قيسقه توختله ديگن بولسك:

مؤلف ۳۰ بېتن عبارت اوز مقاله سى دواميده اساساً قويده گى اوچ سوال اطرافيده سؤز يورپته دى:

۱- اوشبو تدقيقاتدن مقصد نيمه؟

۲- نيمه اوچون بو موضوع تنلنگن؟

۳- بو ايگى شخصيت نينگ دولت قوربليشى ساحه سيده گى اساسي مشترك قره شلر قنده دى؟

يازووچى آزمون گه كوره، بو تدقيقات نينگ اساسي مقصدى امير عليشېر نوايي نينگ اوزبېك تيلپده گى اثرلىرى فارس و پشتو تيللريگه يېترلى ترجمه قيلينمه گنليگىنى انابتگه آيب، نوايي نى پشتو كتابخوانلريگه تنيشتيريشدير.

مؤلفگه كوره، اوزبېك و پشتو ممتاز ادبياتى و كيللرى نوايي و ختك جمعيت نينگ هر بير ايپكتيده حيات نينگ سېرتيني و يوزينى كوره ديلىر و جمعيتده گى ميده- چويده نرسه لرگه اونچه ليك اهميت بېرمه يديلىر. اولر نينگ شعري ايجاديده گى اوخششليكله نظر تشله گن لعل پاچا آزمون، ختك كوپ حاللرده نوايي دن پيروليكله قيلگنليگه گواه بوله ميز، دېپدى و منه بو مثاللرنى كېلتيره دى:

نوایي:

اپلنی شاد ایلهمک کبره ک دور منگه،
عدل و داد ایلهمک کبره ک دور منگه.

ختک:

چې په کار دې مملکت دي
عدالت دي، عدالت دي
مؤلف ایگی بویوک شاعرینگ دنیا قره شی خصوصیده گی اؤخششلیکلرنی
اثباتلش اوچون اولرنینگ ایجادیکه مراجعت قیله دی و نوایي نینگ دپوان فانی
اثریدن منه بو فارسجه بیتنی کبلتیره دی:

ما به کجا زهد و عبادت کجا،
مست کجا، تقوا و طاعت کجا.

خوشحال ختک بو باره ده نوایي دن آرته قالمه گن، دبیدی آزمون:

مست یم، می پرست یم، زندي کرمه، کرمه، کرّم،
واوره محتسبیه! باده خورمه، خورمه، خورم.

دکتور لعل پاچا آزمون، پشتو تیلی و ادبیاتی متخصصی، اوزاق بیلر کابل
اونیورسیتیتیده اؤقیتووچیلیک قیلگن.

او ۲۰۱۸- ییل تاشکېنت دولت شرقشناسلیک انستیتوتی نینگ مهمان پروفیسوری
بؤلگن و اوشبو درگاه نینگ فخری آنلاین اؤقیتووچیسسی وظیفه سینی بجرگن.

آزمون ۱۹۷۱- ییل ننگرهار (جلال آباد) ده توغیلگن. او اساساً پشتو تیلیده ایجاد
اېته دی.

نوایي نینگ دولتدارچیلیگی تۇغریسیده ایگی آغیز سۆز

نوایي ۱۴۶۹-۱۴۷۲- ییللرده مُهردار، ۱۴۷۲-۱۴۷۶- ییللرده وزیر بۇلیب
ایشلەگن. ۱۴۸۷-۱۴۸۸- ییللرده آسترآباد شەریگە حاکملىک قیلگن.

علیشپەر نوایي حسین بايقرا سرايیده یوکسک وکالتلی کیشیلردن بۇلگن. بايقرا
بالەلیکدەگی دۇستینی اۇزیگە باش وزیر ایتیب تعینلەگن. سلطان بايقرا دایما
نوایي نینگ مصلحتلریگە عمل قیلگن. شو سببلی، او باشقرگن ییللر، نسبتاً
تینچلیکدە، شەرسازلیک، صناعت رواج تاپگن دۆرلر بۇلگن. نوایي وزیر بۇلگن
ییللریدە ھراتدە آبادانلیک اوج آلگن، مدنیت رواجلنگن. شاعر اۇزی باش بۇلیب،
سووسیز یېرلرگە سوو چیققرگن، اېسکی اریققرنی تازەلتدیقرگن، ینگى کاناللر
قزدیرگن. اېسکی بنالرنی تعمیرلئیب، ینگیلرینی قوردیرگن. قنچەدن-قنچە
مدرسەلر، خانقاھلر سالدیرگن.

جمله‌دن «وقفیه» اثریده نوابی وقف یپرلری، مُلکلری، مقداری، فایده‌لنیش، وقف ملکی و مبلغی عوضیگه قوریلهدیگن بنا و انشآتلا، بو یؤنلیشده مدرسه و خانقاهلرده اؤرنیتیلگن ترتیبیلر حقیده فکر یوریتگن و اؤز مبلغلری عوضیگه قوردیرگن خیریه مؤسسهلری، علمی-مدنی بنالر و باغلرنی سنب اؤتگن. بو اثر نوابی نینگ دولت اربابی صفتیده و حسین بایقرا بیلن مناسبتلرینی اؤزگنیش اوچون مهم منبع حسابلنهدی.

خاند امیر نینگ قید قیلیشیچه، ۸۰- ییللر دوامیده علیشپر نوابی اؤز مبلغلری حسابیدن هراتده و مملکت نینگ باشقه شهرلریده بیر نچه مدرسه، ۴۰ ته رباط، ۱۷ مسجد، ۱۰ خانقاه، ۹ حمام، ۹ کۆپرک، ۲۰ گه یقین حوض قورگن یاکه تعمیرلندیرگن. اولر آره‌سیده هراتده‌گی «اخلاصیه»، «نظامیه» مدرسه‌لری، «خلاصیه» خانقاه‌سی، «شفائیه» طب‌گاهی، قرآن تلاوت قیلووچیلرگه مۆلجللنگن «دارالحفاظ» بناسی، مروده‌گی «خسرویه» مدرسه‌سی، مشهدده‌گی «دارالحفاظ» خیریه بناسی و باشقه نایاب معمارلیک یادگارلیکلری بار.

علیشپر نوابی اؤزبیک ادبیاتی و مدنیتی تاریخیده‌گی اولوغ سیمالردن بیریدیر. زمانداش‌لری اونى «نظام الدین میر علیشپر» دېب اولوغلگنلر. «نظام الدین»، «دین نظامی» دېگنی دیر. کۆپینچه، منصب اېگه‌لریگه نسبتاً آیتیلگن «میر»، «امیر» دېمکدیر. عصرلر دوامیده اونینگ اثرلری تقلید و الهام منبعی بۆلیب حسابلنیب کپلگن. علیشپر نوابی اؤزی نینگ اؤلمس اثرلری آرقه‌لی اؤزبیک تیلی نینگ گۆزلیلیگینی، بایلیگینی و قدرتینى عالمگه نمایش اېته آلگن.

افغانستان نوایي شناسلیگیده شرعي جوزجاني نینگ اؤرنی

افغانستان نوایي شناسلیگی نینگ باش خصوصیتلریدن بیرى او یپرده گی عالمترینگ اېسکی اؤزبېک یازووی و دري تیلی، عرب یازوویگه بوتون عمر دوامیده تعلیم و کونده لیک فایده لنیشته یقینلیکلری دیر. یعنی، نوایي دؤریدن بېرى دوام اېتیب کبله یاتگن اېسکی اؤزبېک تیلی نینگ متن و سؤزلیشوو عنعنه سی نینگ افغانستانده سقلنگنلیگی بو یورت نوایي شناسلرینی نوایي گه، مثلاً، عرب یازوویده گی نوایي اثرلری قؤلیازمه لریگه هر جهتدن یقینلشتیره دی.

۲۰- عصر اؤرته لریدن، اینیقه سه ۲۱- عصردن باشلب حاضرگه قدر افغانستانده گی نوایي شناسلیککه حصه قؤشیب کبله یاتگن تدقیقاتچیلرینی، ایگی بویوک سنه:

نوایي تولدی نینگ ۵۷۵ و ۵۸۰ ییللیگی مناسبتی بیلن اؤتکزیلگن خلق ارا سیمپازیوم و سیمینارلر نوایي نی ینه-ده چوقورراق و کپنگراق اؤرگنیشگه اونده دی.

اولر نينگ آيريملريدن آت توتيب اؤتهميز:

- محمد يعقوب واحدي جوزجاني
- عبدالحكيم شرعي جوزجاني
- عبدالحی حبيبي
- عبدالحی نور اهراري
- عبدالله رويين
- فيض الله أيماق
- سيد محمد عالم لبيب
- سيد تاج الدين تاشقين بهايي
- نورالله آلتای
- ذکرالله ايشانچ
- رحيم ابراهيم
- محمد حليم يارقين
- و باشقه لر

عليشېر نوابي حياتی و ايجادی جهان مقیاسیده اېنگ كۆپ و كېنگ كۆلمده اؤزبېكستانده اؤرگنيلگن بۆلسه، اېنگ كم اؤرگنيلگن اولكه افغانستان بۆلهدی. افغانستان مقیاسیده اېسه بو عالم شمول شخصیت حياتی و ايجادی پشتو تيلیده اېنگ آز اؤرگنيلگن. افغانستان علم-فن اربابلری آره سیده اؤزبېك و تاجيكلردن كېين نوابي ايجادياتی بيلن قيزيققنلر پشتون عالملى بۆلهدی. بونگه افغانستانده ۲۰- عصر باشلريده باشلنگن تورلی اجتماعي-سياسي، قومي-لساني اؤزگريش لر عين نوابي دوری سلسلهسى نينگ اوزيليشيگه سبب بۆلدى، دېسك ينگليشمه گن بۆلهميز.

افغانستانده گى نوابي شناسليک موضوعيگه دقت قره تگن عالملردن بيري

عبدالحكيم شرعي جوزجاني دير. اونينگ نوایي شناسليک يۆنلشيدە يازگن مقالهسى دقتگه سزاوار.

شرعي جوزجاني افغانستان خلق دېموكراتيك پارتيهسى نينگ اساسچيلريدن بۆلگن و ۱۹۷۸- ييل ۲۷- اپرېل انقلابيدن سۆنگ افغانستان دېموكراتيك جمهوريتى عدليه وزىرى و باش پراكورور اېتىب تعيينلندى.

۱۹۲۵- ييل سرپل شهريده دنيآگه كېلگن جوزجاني اۆزبېك تيليده اۆقىش و يازيشنى مرحومه آنهسى بى بى حبيبه دن اۆرگنگن.

شرعي جوزجاني اۆز آنه تىلى - اۆزبېك تىلى بيلن بير قطارده فارسى/درى، پشتو و عرب تيللرينى يىخسى بيله دى، علمي و ايجادى ايشلرينى اۆزبېك و فارس تيللريده آليپ باره دى.

دكتور پروفيسور شرعي جوزجاني نينگ حاضرگه قدر افغانستان، اۆزبېكستان و توركيه ده اوندن آرتيق اثرلىرى، ۲۰۰ دن كۆپراق مقاله لرى نشر اېتىلگن.

جوزجاني ذواللسانين شاعر. اونينگ فارسچه شعرلىرى ۱۹۵۵ ييلدن، اۆزبېكچه شعرلىرى اېسه، ۱۹۶۶ ييلدن اعتباراً افغانستان مطبوعاتيده نشر اېتىله باشلگن.

پروفيسور شرعي جوزجاني نينگ حاضرگه قدر افغانستان، اۆزبېكستان و توركيه ده نشر اېتىلگن اثرلريدن بعضيلرى:

فارس درى تيليده:

- بېتكچى عالم ابو ريحان بېروني (مونوگرافيك تدقيقي اثر)، كابل: دولت مطبعه سى، ۱۹۷۸ ييل.

- ایگینچی معلم ابو نصر فارابی (تدقیقی رساله)، کابل، ژوندون ژورنالی ۱۹۷۳- بیل.
- فیلسوف طبیب ابو علی ابن سینا (تدقیقی رساله) ژوندون ژورنالی، ۱۹۷۳- بیل.
- اؤزبک و تورکمن خلق آغزه گی ایجادیگه بیر نظر (تدقیقی مقاله)، کابل، فولکلور ژورنالی، ۳-۱ سانلر.

اؤزبک تیلیده:

- مرغینانی و اونینگ ایزداشلیری، تاشکېنت اسلام اونیورسیتېتی نشریاتی، ۲۰۰۰.
  - تصوف و انسان، تاشکېنت، عدالت نشریاتی، ۲۰۰۱- بیل.
  - اسلام حقوقی، حنفي مذهبی و اؤرته آسیا فقیه لری، تاشکېنت، اسلام اونیورسیتېتی، ۲۰۰۲.
  - بخارالبک بویوک فقیه دبوسی، تاشکېنت اسلام اونیورسیتېتی نشریاتی، ۲۰۰۸- بیل.
  - امو دریا (شعرلرتؤپلمی)، کابل: دولت مطبعه سی، ۱۹۹۰.
  - یوره ک سِرلری، کابل: آیدین افغانستان فرهنگي انجمنی نشریاتی، ۱۳۸۸.
- جؤزجانی نینگ «اسلام حقوقی، حنفي مذهبی و تورکستان فقیه لری»، «تصوف و انسان» و «یوره ک سِرلری» ناملی اثرلری تورکیه ده تورک تیلیده نشر قیلیندی.

شرعی جوزجانی نینگ علمی-تدقیقی اثرلری خصوصیده سؤز بارگنده، اونینگ ۱۹۹۱- بیل فارس تیلیده یازگن «نظرات گستره در مورد خلاقیت و اندیشه علیشېر نوابی» یعنی، «علیشېر نوابی ایجادی و فکرلری قمرای حقیده عمومی

ملاحظه لر) سرلوحه لى ايلك مقاله سى كته اهميتگه مالک. اوشبو مقاله ده مؤلف اولوغ متفكر شاعر عليشپر نوايي نينگ قديم اوزبېك/توركي ادبيات ترقياتيده گى مثلسيس حصه سى، بديعي نقطه لى نظر دن اونى يوكسك پاغانه گه كوترگنى، اوزبېك شعريتگه فلسفي، تصوفي و اخلاقي، فكرلر و انسانسپورليک غايه لر ينى آليب كيرگن ينى تاكيد لب اوته دى.

آره دن ۱۹ ييل اوتيب (۲۰۱۰) تاشكېنتده «نوايي گه ارمغان» تويلميده نشر اېتيلگن «افغانستانده نوايي شناسليك» سرلوحه لى مقاله سيده مؤلف، اوتميشده نوايي گه نسبتاً آليب باريلگن سلبى مناسبتلردن، زمان اوتيشى بيلن شاعر ابدى آرامگاهى اوستيده كورك مېره قد كوتريب، اطرافى شيمن باقعه ايلنگنيدن بحث اېتيب اوته دى. شو بيلن بيرگه جوزجاني افغانستان مطبوعاتيده بيرينچى مرته ۱۹۵۲- ييلده «وطن» ناملى مستقل گزېته ده مرحوم نزيه يي جلوه و نظر محمد نوا تشبثى بيلن نوايي نينگ بير غزلى نشر اېتيلگن ينى تيلگه آله دى. اوشه غزل نينگ بيرينچى ايگى مصرعى:

كوكرا كيم دور صبح نينگ پيراهنيدن چاكراق،
كبير يگيم شبنم توكيلگن سبزه دين نمناكراك.

مؤلفگه كوره افغانستان عالم، شاعر لرى و صنعت اربابلرى تامانيدن، اولر نينگ تىلى و ملتيدن قطعي نظر نوايي شناسليك ساحه سيده كېنگ كولملى علمي همده ادبي ايشلر قىلينيب كېلنگن. افغانستانليك اوزبېك، تاجيك ضياليلىرى آغير شرايطلرده، خارج مملكتلريده هم بو ساحه ده اوز علمي تېكشيريش ايشلرينى آليب بارماقده لر.

شرعي جوزجاني نينگ «افغانستانده نوابي شناسليک» سرلوحه لی مقاله سی نينگ اهمیتی شوندن عبارت که، اونده افغانستان حدودیده نوابي قی درجده، قچاندن باشلب و قنچه ليک اؤرگنيلگنی و اؤرگنيله ياتگنی حقيده فاکتور، قيدير و معلوماتلر بيلن اؤرتاقلشه دی، همده بو ساحه ده نيمه ايشلر قيلينيشی ضرورليگی خصوصیده تؤخته ليب اؤته دی.

جوزجاني افغانستانده گی نوابي بيلن باغليق آبدeler مسأله سيگه عليحده تؤخته ليب اؤته دی.

هرات شهريدن تشقري جوزجان، بلخ، تخار، اندخوی، مزاری شريف، مشهد و نيشاپور کبی جايلرنينگ هر بيریده نوابي قورديرگن ۳۷۰ ته بناي خيريه (خيرلی و منفعتلی قوريلمه و انشآتلر)نی، شونينگدېک، گوهرشاد بېگيم قورديرگن بعضی آبدelerنی کؤریش ممکن ديدی. مثلاً، مشهد شهره گه عجايب سوو کېلتيريش انشآت، نيشاپور يقينیده قاسم انوار قبری اوستیده قوريلگن چيرابلی بنا، سريل درياسی اوستیده قوريلگن ايگی قوه تلی مستحکم و بلند کؤپريک، مزاری شريفده حضرت علي نينگ رمزي قبری نوابي مصلحتيگه بنا حسين بايقرا تامانیدن بنا اېتيلگن بويوک آبدelerنينگ هر بيری حاضره هم صلابت تؤکيب توره دی.

افغانستانده گی اؤزبېکلر آره سيده عليشېر نوابي ۱۰۰۱ (اسماء الحسنی) - الله نينگ ۱۰۰۱ مبارک اسميگه آتب ۱۰۰۱ ته آبدeler يره تيشگه نيت قيلگن، دېگن گپلر حاضره قدر موجود. اما او هر تورت ييلده بير مرته کېله ديگن کبيسه (سکرهش) ييللی نينگ ۳۶۶ کونيه گه تېنگ ۳۶۶ ته آبدeler قوريب اؤزیدن اؤلمس ميراث قالديرگن هم، دېبيله دی خلق آغزه گی حکايه لرده. اولرده ايتيليشيچه، نوابي نينگ قؤلی سووگه هم، يبرگه هم، کؤککه هم يبتگن. سووده قودوق، کؤپريک

و حوض قورگن بۆلسه، بېرده مدرسه، مسجد، دارالشفاء (كسلخانه) قورگن بۆلېب، كۆككه تېنگ اثرلر يره تگن

بېرتېلس (۱۸۹۰-۱۹۵۷) نېنگ «نوايي» ناملى كىتابىده توكىدلىنىشىچە، نوايي قوردىرىگن انشاتلر سانى ۳۸۰ ته بۆلگن.

عبدالحكيم شرعي جوزجانى نېنگ توكىدلىشىچە، فكري سلجوقى بېرىنچىلردن بۆلېب «امير عليشېر نوايي و او قالدېرگن معمارى يادگارلىكلر» سرلوحه لى كته مقاله يازىب، «هرات» ناملى ادبى ژورنالده چاپ قىلگن اېدى. بونېنگ اهمىتلى تامانى شونده كه، او مقاله ده اۋزى نېنگ «مزارات هرات» و «خىابان هرات» ناملى كىتابلىرىده نوايي دورىگه تېگىشلى كۆپ معمارى يادگارلىك و انشاتلر تۇغرىسىده كېنگ معلومات بېرگن اېكن.

ادبىياتشناس و تدقىقاتچى عالم مرحوم سرورخان گويا اعتمادى، هند عالمى سىد محمد عبدالله قلمىگه منسوب «توقىزىنچى هجرى عصرده افغانىستان مشهور وزىرى» سرلوحه لى مقاله سىنى هندىستان نېنگ لاهور شهردىده چىقه دىگن «اورىنتال كالج مه گزىن» ناملى ژورنالدىن (۱۹۳۵، ۳۶- سان) فارس تىلىگه ترجمه قىلىب، «كابل» ژورنالى نېنگ اوچىنچى يىلى، ۱۲- سانىده (۱۹۳۵/۱۳۱۳- يىل) نشر قىلدىردى. بو كته جملى مقاله ده نوايي نېنگ سىياسى فعالىتى، علمى-ادبى ايجادى و ۱۵- عصرده بېلگىلاوچى رۋلى حقىده قىمتلى معلوماتلر بېرىلگن اېدى.

افغانىستانده اۋزىبىك تىلىده «يولدوز» ناملى هفته لىك گزېته ۱۹۷۷- يىلدىن باشلېب، نشر اېتىله باشلەگن. اونىنگ بېرىنچى مسوول مديرى محمد امين اوچقون گزېته ده عليشېر نوايي نى تىتىش بۆيىچە اوز وقتىده كېنگ كۆملى ايشلر آىب باردى.

نوابي جهان شمول متفكر

اگر بير قوم، گر يوز، يوقسه مينگ دور،
معين تورک اولوسى خود مپنينگ دور.

آلب مين تحت فرمانيمگه آسان،
چيريك چبکمه ی ختادين تا خراسان.

اميرالکلام عليشپر نوابي ميلادي ۱۴۴۱- ييل نينگ ۹- فبروريسيده هرات شهريده
دنياگه کبلگن. آتەسى غياث الدين کيچکينه سبزوار شهري نينگ حاکمی بولگن.
نوابي، آتەسى تامانیدن تېموري لر خاندانيگه يقين بولگن شهزاده لردن اېدی.

عليشپر نوابي تورت-بېش ياشلردن باشلب اوقيش-يازيشگه کيريشه دی، اؤن-اؤن
ايگي ياشلريده اؤزی نينگ ايلک شعريني يازهدی.

نوابي نينگ استعدادیدن حيرتده قالگن مولانا لطفی، نوابي نينگ:

عارضینن یاقچاچ، کۆزومدین ساچیلور هر لحظه یاش،
بۆیله کیم، پیدای بۆلور یولدوز، نهان بۆلغاچ قویاش.

مطلعیسی بیلن باشلنهدیگن غزلینی تینگلب، «اگر میسر بۆلسه ابدی اوزیم نینگ
اؤن-ایگی مینگ فارسی و تورکی بیتلریمنی شو غزلگه ألمشتیرر ابدیم»، دېگن
اپکن.

علشېر نوایی اوزېک خلقی نینگ اولوغ شاعری، متفکری، بویوک عالم و دولت
اربابی، جهان ادبیاتی نینگ مثل سیز سیمالریدن بیرى دیر.

نوایی بوتون حیاتی نی انسانلر نینگ بخت-سعادتى، فراوانلیگی، حق-حقوقیگه
بغیشله گن و شو یۆلده کوره شیب ایجاد قیلگن.

آدمی اېرسنگ، دېماگیل آدمی،
آنى که یوق خلق غمیدین غمی.

امیرالکلام میر علیشېر تورکی شعرلریده «نوایی» و فارسی شعرلریده «فانی» تخلصی
بیلن ایجاد اېتگن.

معنى شیرین و رنگینم به تورکی بی حد است،
فارسی هم لعل و دُرهای سمن چون بنگری.

گوییا در راست بازار سخن بگشوده ام،
یک طرف دکان قنادی و یک سو زرگری.

نوایی عیاللرگه حرمت کۆزی بیلن قره گن و اؤز ایجادلریده پاک عیاللرنی ناپاک
اېرکلردن اوستون قۆیگن.

یوز تومن ناپاک اېردن یخشیراق،
پاک خاتون لر ایاغی نینگ اېزی.

اميرالكلام مير عليشېر نوابى اۆزى نىنگ بېرىنچى كىتابى «بدايع البدايه» نى ۱۴۷۰- يىلده يازەدى. نوابى نىنگ «خمسە» سى اۆزبېك تىلىدە يره تىلگن اېنگ مشهور داستانلر مجموعه سى حسابلنەدى. او «خمسە» نىنگ بېرىنچى داستانى «حيرت الابرار» نى ۱۴۸۳- يىلده يازىپ توگتەدى. بېرىل اۆتگچ «خمسە» نىنگ ايكىنچى، اوچىنچى و تۆرتىنچى داستانلرى «فرهاد و شىرىن»، «لىلى و مجنون» و «سبعه سيار» نى بېتىب توگتەدى. ۱۴۸۵- يىلده اېسە، «خمسە» نىنگ بېشىنچى، يعنى سۆنگى داستانى «سد اسكندرى» نى يازىپ تاماملەيدى.

«خمسە» اۆزبېك ادبىياتى نىنگ داستانچىلىك ساحە سىدە گى جودە كئە واقعه بۆلىشى بىلن بىرگە، جهان ادبىياتى نىنگ اېنگ بويوك ابدە لرېدن بېرى بۆلدى.

عمرنى ضايع اېتمە محنت قىل،
محنتنى سعادت نىنگ كلىدى بىل.

عليشېر نوابى نىنگ علمى-بدىعى اثرى سانى يىگىرمە گە يقىن بۆلىب، اولردە حيات واقىلىگى، تاريخى كېچىنمە لر اۆز عكسىنى تاپگن. نوابى نىنگ «خزائن المعانى» شعرى تۆپلمى ۴۵ مىنگ مصرع و اونىنگ «ديوان فانى» كلىياتى ۱۲ مىنگ مصرعنى اۆز اىچىگە آلەدى.

حضرت اميرالكلام مير عليشېر نوابى ۱۴۷۲- يىلدىن ۱۴۷۶- يىلگە قدر سلطان حسين بايقرا دربارىدە وزيرلىك وظيفە سىدە خدمت قىلەدى. بو دۆردە بايقرا دربارىدە عدالت گىلب ىشەيدى.

۱۵۰۰- يىلده يازىلگن «محبوب القلوب» فلسفى اثر عليشېر نوابى نىنگ سۆنگى اثرى بۆلدى.

حق يۆلپدە كىم سېنگە بېرى حرف اۆقتىمىش رنج ايله،
ايله مك بۆلمس ادا، حقىن انىنگ يوز گنج ايله.

بوپوك متفكر، دولت اربابى، شاعر و يازوچى مير عlishper نوايي ميلادي ۱۵۰۱-
بييل نينگ ۳- جنورى كونى هراتده عالمدن كوز يومهدى.

نوایي، تینچلیک کویچیسی

نوایي کیم و او کیمنیکی؟ نوایي بی تکرار انسان، اونینگ تیلی و سؤزی بیزنیکی، اما اونینگ اندیشه و تفکری بوتون عالمنیکی. شونینگ اوچون هم علیشپر نوایي نی عالم شمول متفکر دبییشه دی.

رئیس جمهور غنی: علیشپر نوایي بیزنینگ ویلیم شکسپیری میز.

نوایي نینگ فارس تیلیده گی شعرلری ابوالقاسم فردوسی شعرلری بیلن تپنگ توره-
دی:

ما درد دیده ایم و دوا را شنیده ایم،

ازما ز درد پرس ولی از دوا مپرس.

یا که:

حاکم ناراستی را عاقبت سرگشتگی است،
دور گردد بی الف آنرا که گویی داور است.

امریکالیکی شرقشناس عالم روببرت دبوپرکس: «علیشپر نثرده هم، نظمده هم دانغی کبتگن یازووچی، شاعر، تاریخچی، تنقیدچی، شونینگ دپک، اقتدارلی رسام، چالغووچی، بسته کار هم دیر... بوگونگه کپلیب، او اؤزبک شعریتی نینگ قیتریلمس، اؤزیگه خاص مکتبی نینگ یره تووچیسی صفتیده هم تن آیندی».

انگلیس تاریخچیسی جیفری لیوس نوایی حقیده شوندهی فکر بیلدیرگن: «نوایی نی توله معناده تورکی خلقلرنینگ جیفری چوسری دپب آتش ممکن. او تورکی خلق تیلینی ادبی تیل صفتیده خدمت اپته آلیشینی اثبات قیلگن و اثرلیده بونی نمایش اپتگن، همده تورکی تیلده سؤز لشووچی برچه اؤلکه لرده اؤزی نینگ کتّه تأثیرینی اؤتکزگن بیرینچی بویوک شاعر دیر».

(جیفری چوسر ۱۴ - عصر انگلیس ادبیاتی و شعریتی نینگ آتہ سی حسابلنہ دی).

نوایی دپک اؤز یورتیده خوار بؤلگن ایجادکار، پیر یوزیده بؤلسمه کپره ک. نوایی شو توپراقده توغیلدی، شو توپراقده وایه گه بیئدی. شو توپراقده ایجاد قیلدی و شو توپراقده دفن قیلیندی. اما او شو توپراقده یشب کپله یاتگن اولادلری تامانیدن نه فقط مناسب اعزازلنمہی کپلیندی، بلکه اونیتیلیب یوباریله دیگن درجه گه هم بیئیب قالگن ایدی.

علیشپر نوایی گه کوره دولتدارچیلیک نینگ ۳ قیرہ سیگه علیحده اعتبار بپریش کپره ک:

اجتماعی عدالت، اقتصادی ترقیات، حربی کوچ.

نوابی بوتون حیاتی دوامیده انسانلرنی تینچلیککه، عدالت و مهر-محبتگه چارلب کپلدی.

اپلنی شاد ایله مک کپره ک دور مپنگا،

عدل و داد ایله مک کپره ک دور مپنگا.

درحقیقت، عدالت حقیقتنی آیتیش و ایشیتیشدن باشلنده دی.

ظالم و عادل نه یکسانند در تعمیر ملک،

خوک دیگر در شیار ملک و دهقان دیگر است.

ظلم خراب ایله دی احوالیمیز،

شاه اولوس حالیدن آگاه اېمس.

نوابی تشویقی اساسیده عدالت پېشه قیلگن بايقرا حقیده یازه دی:

عدل ایشیکین اېلگه گشاد ایله دی،

تخت اوزه اولتیردی و داد ایله دی.

توزدی بوزوقلرنی عمارت ایله،

ظلمنی دفع اېتدی عدالت ایله.

بؤلدی رعیت رمه و سپن شبان،

اول شجر مثمر و سپن باغبان.

رعيتگه امكانيت يره تسنگ او هم اوزيني و هم دولتنى باقهدى .

قوينى شبان اسره مسه آي و بيل ،

آچ بۇرى طعمه سى دور بارى بيل .

نوايى انسانلرنى عدالت و تينچلىك بيلن بيرگه آدميلىككە هم چارله يدى :

آدمي ابرسنگ دېمه گيل آدمي ،

انى كه يوق خلق غميدىن غمى .

تو گر آدمى ، نگو آدمى ،

هر آنكو ندارد غم آدمى . (قرداش)

تو كز محنت ديگران بى غمى ،

نشايد كه نامت نهند آدمى . (سعدى)

نوايى ، آدمي ليكنى ينه منه بونده ي تصويرله يدى :

كيم كه بير كۇنگيل بوزوقنى خاطر ين شاد آيله گه ي ،

نېچه بار كيم كعبه ويران اولسه آباد آيله گه ي .

نوايى ، تينچلىك اوچون كيشيلرنى شيرين زبان بۇليشگه ، كۇنگيل آزار بۇلمسلىككە

چارله يدى :

چون سينسه كۇنگيل زخم زبان آغريغيدىن ،

كيم ابرمس انينگ آغريغى جان آغريغيدىن .

هر نې که يېتر سېنگه لسان آغريغيدين،

بيگلگيل که قتيق اېرور سنان آغريغيدين.

نوايي، عياللر حقوقی حامي سی هم بؤلگن:

يوز تومن ناپاک اېردين يخشيراق،

پاک خاتونلر اياغی نينگ ایزی.

ترجمه:

از هزاران مرد ناپاک جهان،

وه چه بهتر خاک پای بانوان.

نوايي، سؤز اېركينليگيگه كتّه اعتبار بېرگن، كيشيلرنی اولوس نينگ سېسی

بؤلېشگه دعوت اېتگن:

نواسيز اولوس نينگ نوا بخشی بؤل،

نوايي يمان بؤلسه، سېن يخشی بؤل.

ترجمه: صدایی باش که بر سکوت ملت جان عطا کند. لفظی باش که غفلتیاں را

ندا کند.

نوا بخش باش بر مردم بینوا،

نوايي چو بد شد تو نيکی نما.

نوايي، اوز زمانه سی نينگ علم و اخلاق، ادب و هنر، عشق و عرفان، صلح و يرهش،

رهبرليک و حکومتچيلىک بوييچه يگانه شخصى دير. اونينگ ۳۷۰ دن آشه عمرانى

ايشلريده اوزى نينگ يوقارى تفكرى جلوه لنه دى.

نوایي، انسان ذاتینی (منصب و مال-دنیادن قطعی نظر) دنیاگه کپلش و
 کپتیشده تېنگ اېکنلیگینی بیان اېتهدی:
 هر سفال کهنه در دیر مغان شد جام جم،
 زانکه آنجا هیچ فرقی در گدا و شاه نیست.

نوایي، هر دایم ملت غمینی اؤز غمی دېب بیلگن:

یؤق کون و کپچه خور و خواب مېنگه،

کپچه غم و کوندوز اضطراب مېنگه.

او، خلق منفعتینی اؤز منفعتیدن اوستون قویهدی و عدالتنی تېنگلیکده دېب بيله-
 دی:

مېنگه قیلسه یوز جفا، بیر قتله فریاد آیلام،

اېلگه قیلسه بیر جفا، مینگ قتله فریاد آیلام.

بر نیارم دم اگر، وی صد جفا برمن کند،

یک جفا گر زو رود برخلق، آرم صد فغان.

نوایي حکمتلریدن:

«تیل بیلن دل انسانده گی اېنگ مهم و یخشی اعضالردن دیر. انسان تیلی، اونینگ
 نطقینی قورالی حسابلندهدی. اگر نطق نامعقول بولیب چیقسه، تیل آفتی بولهدی.»

خدایا! مسلم خدالیک سېنگا،

بری شاه گدا، بی گدالیک سېنگا.

خدایا! مسلم خدایى توراىست،
گدایى به شاهان و شاهى توراىست.

لايزال يره تووچيگه تيه نيب و حضرت عليشېرنوابي نينگ صلح جويانه انديشه لريدن
استعانت سؤره ب، دېمميز:

يؤل يمان و يخشى سيدين يېمه غم،
بسم الله دېگيل و قؤيگيل قدم.

نوابي اثرلری:

۱. خزاین المعانی (غرایب الصغر، نوادر الشباب، بدايع الوسط، فوايد الكبر)
۲. خمسه (حیرت الابرار، فرهاد و شیرین، لیلی و مجنون، سد سکندري، سبعة سيار)
۳. مثنوي لسان الطير
۴. تذکره مجالس النفائس
۵. سراج المسلمین
۶. اربعین منظوم
۷. نظم الجواهر
۸. محبوب القلوب
۹. تاريخ الانبیا و حکما
۱۰. تاريخ الملوك عجم
۱۱. نسايم المحبة
۱۲. رساله عروض
۱۳. خمسته المتحرین
۱۴. محاكمة اللغتين

۱۵. حالات پهلوان محمد ابوسعید
۱۶. حالات سید حسن اردشیر
۱۷. رساله مفردات (در فن معما)
۱۸. قصه شیخ صنعان
۱۹. مناجاتنامه
۲۰. منشآت تورکی
۲۱. دیوان فانی
۲۲. منشآت پارسی
۲۳. میزان الاوزان
۲۴. مکارم الاخلاق
۲۵. رساله وقفیه
۲۶. زبده التواریخ

خمسه نينگ ينگى نشرى

مير عليشېر نوابي نينگ شاه اثرى بولميش «خمسه» يقينده ينه بير بار افغانستانده ينگيدن چاپدن چيقدى. بوگونگى كتاب تقديماتيده «خمسه» ده گى هر بېش داستان يخليت بير كتابدن عبارت حالده ينگى ديزاينده، عرب-فارس يازوويگه اساسلنگن اېسكى اؤزبېك الفباسيده چاپ اېتىلدى. بو اثر كتابخوانلرنى ممتاز ادبياتيميزنينگ يوقارى نمونه سى بولميش يوكسك ادبي ميراثيميز بيلن تنيشتيري شده كته خدمت قيله دى.

افغانستان عليشېر نوابي دېك بو يوك متفكرگه مالك بوله توريب، بوگونگه قدر اونينگ اؤزى هم و اثرلرى هم مکتب درسليكلريدن اؤزىن آلمه گن. حال بوكه، بيزدن مينگلب كيلومتر اوزاقده بؤلگن اروپاليلكلر، جاپانلر، شونينگ دېك، فارسلىر يا خود عربلر اونى اولوغ دانشمند، زبردست شاعر و ذكّا سياستچى دېب تن آله دى.

خمسه نى حاضرگچه اوقيش امكانيتيگه اېگه بولمه گنلر، اما اونى تولىق اوقيب چيقيشنى نيت قيلگنلرگه، منه بوگون سيد تاج الدين تاشقين بهايي نينگ تينيمسيز زحمتى نتيجه سيده نشر اېتيلگن ينگى و مكمل نسخه سى تقديم اېتيلماقده.

خمسه ١٤٨٣-١٤٨٥- ميلادي ييللرده عليشېر نوايي حلى حياتده بولگن پيتيدن بوگونگه قدر قوليازمه، تاش باسمه، آفسېت باسمه، گېستېتېنېر، فاكسيميلي و ديجيتال باسمه كى نشر ياتلر اساسيده مينگلب نسخه چاپ اېتيلدى؛ قولينگيزده گى خمسه اېسه اولر نينگ اېنگ ينگيسى دير.

افغانستانده سونگى بير عصر ايچيده خمسه اتيگه تورت مرته چاپ اېتيلگن. اوندىن آلدن بو اولكه تاريخيده بير نيچه عصر دواميده خمسه نشر اېتيلگن ينى اېشلىش قيين (١٥-١٦- عصرلرده يازيلگن قوليازمه لر بوندىن مستثنا). بيز نينگ زمانيميزده حضرت نوايي خمسه سى بيرينچى بار ١٩٨٩- ييلده عبدالغفار بياني همكارليگيده نشر اېتيلگن بولسه، ايكنينچى مرته ٢٠١٤- يىلى بېش جلدده عبدالله رويين تامانيدن نشر اېتيلدى. اوچينچى بار ٢٠٢١- ييلده نوايي تولدى نينگ ٥٨٠ يىلليگى مناسبتى بيلن نورالله آلتاي سعى و حركتى آستيده تاشكېنتده باسيليب چيقدى و نهايت ٢٠٢٣- يىل نينگ يازيده نوايي خمسه سى نينگ تاشقين بهايي حاضرلر گن بېش داستاننى يعنى «حيرت الابرار، فرهاد و شيرين، ليلي و مجنون، سبعة سيار، سد اسكندري» داستانلرينى اوز ايچيگه آلگن بير كتابدن عبارت نسخه سى تهرانده چاپ اېتيلدى. بو نسخه نينگ اوزيگه خاص خصوصيتى شوندىن عبارت كه، اونده اوزيدن آلدن گى نسخه لرده گى كمچيلىكلر و خطالر علاجى بار يچه توزه تيلگن. خمسه ده ايشلتيلگن آيت و حد يثلر

چوققور و كېنگ شرحلنگن و اپنگ اساسي سى كتاب سۇنگگيده بير لغتنامه علاوه
 اپتيليب، اونده خمسهده قۇللنگن برچه مرگب سۇز و سۇز بيريكمه لرى، آيتلر و
 حديثلر معنا اپتيلگن. بو لغتنامه خمسه نى اۇقىشده كتابخوانگه قولە يليك يره تيش
 بيلن بيرگه، كتابخوان نينگ لغت خزينه سيني هم انچه باى اپتيشى تورگن گپ.
 خمسه نينگ ينگى نشرى برچه خمسه خوانلرگه قوتلوغ بولسين!

آنه تيلیده سۆزلىش، انسانگه كوچ و اونينگ يوره گيگه تينچ بېره دى!

ارال

اوچ تمدننى بىرلشتىرگن علامه ابورىحان بېرونى

سۆز باشى:

اۋرتە عصرىنىنگ اۋرتە آسىيالىك اپنگ بويوك عالمى ابورىحان بېرونى طبعىي-بشرىي بىليملر ترقىياتىگه اولكن حصه قۇشگن علامه دىر. خوارزمدە دىياگه كېلگن بېرونى عمر بۇيى علم-فن بىلن شغللىنىپ، قطار فىنلر بۇيىچە ايگى يوزگه يقين اثر يره تدى. بىراق بو اثرلر نىنگ همەسى هم بىزگچە يېتىپ كېلمەگن. اونىنگ اثرلرى رياضى، جغرافىه، يېرشناسلىك (جيودىزى)، يولدوزشناسلىك، اقليمشناسلىك، خرىطه چىلىك (كارتوگرافى)، فزىك، كانچىلىك، دارىشناسلىك، قومشناسلىك،

فلسفه، تاريخ، تيل و ادبياتگه عايددير. بېروني شرق فنى تاريخيده بېرىنچى بۇلىب
بېر گرهسى (دومه لاق بېر شكلىنى) نى يسهدى. اونده مريدن (نصف النهار) و
موازي چيزيقلر اوتكزىلگن بۇلىب، اولر ياردميده شهرلر بېرگه ليگى (هماهنگليگى)
و اولر آره سيدة گى مصافه لرنى انيقلهدى.

ابورحان بېروني اوزى نينگ «آثارالباقيه» يعنى (قديمگى خلقلردن قالگن
يادگارليكلر) اثريده يوناني لر، رومي لر، سغدي لر، خوارزمي لر، فارس لر، عربلر و
باشقه قبيله و قوملر نينگ بېرملرى، تقويملرى همده شرق مملكتلرى نينگ مدنيت
و ادبيات تاريخلرى توله بيان ايتيلگن. بو اثرده بېروني نينگ اهل شناس و تيل شناس
عالمليگى هم اوز اثباتىنى تاپگن.

شرقده ايلك اويغانيش دورى نينگ قاموسى عالم لريدن بېرى بۇلگن بېروني دنيا
تمدنيگه قۇشگن حصهسى اوچون ۱۱- عصر اونينگ نامى بيلن «بېروني عصرى»
دېب آتلهدى. بېروني مسلمان دانشمندلرى نينگ اېنگ مشهورى و اروپاده گى
اويغانيش دورى عالملى اؤرته سيدة اېنگ بويوك علم ارباب لرى سېره سيدة
تورهدى. اونينگ تاثير دايرهسى مركزي آسيا و هندوستان، اروپا و يقين شرق گچه
ترقلگن. او رياضى ده بېرىنچى بۇلىب، مكعب (كوب) نينگ تورلى شكل لرينى
انيقلگن؛ مثلثات نى كشف اېتگن؛ اؤنليک سانلر تيزىمى و عرب رقم لرينى ينه-ده
تكاملشتيرگن، بېرىننگ قطر لرينى اؤلچه گن، انيق يولدوز شناسليک جدول لرينى
تيارلش اوچون اويغانيش دورىدن انچه آلدينراق رصدخانه قورگن، اسلام تمدنى
بيلن روم و اروپا اويغانيش دورى تمدن لرينى بېر- بېرى بيلن باغله گن متفكردير.

کیریش:

ابوریحان محمد ابن احمد البېروني ميلادي ۹۷۳- ييل نينگ ۴- سپتمبريده خوارزم نينگ قديمگي پايختي «کات» شهريده (حاضر بېروني شهري دېب آتلهدی) توغیلگن. ياش بېروني نينگ ذکاوتی نی سېزگن خوارزمشاه ابوعبدالله محمد نينگ عمکی بچه سی، يولدوزشناس و ریاضی دان عالم ابونصر منصور ابن عراق اونی اؤز حمایه سیگه آلیب هر تامانلمه بیلیم و تعلیم بېرگن و اؤرته عصر نينگ بویوک قاموسي عالمی بؤلیب يېتیشيشیگه کتّه حصه قؤشگن. بېروني زمانه سی نينگ تورلی فنلری جمله دن يولدوزشناسلیک، فزیک، ریاضی، يېرشناسلیک، اقلیم شناسلیک، کان شناسلیک، فلسفه و تاریخی اطرافلیچه مطالعه قیلگن. او آنه تیلی (خوارزم اؤزبېک تیلی) دن تشقري، عرب، فارس، سغد، یونان، سوریانی و قديمگي يهودي تیللرینی، شونینگ دېک هندوستانده سانسکرت تیلینی اؤرگنگن.

جهان شمول عالم ابوریحان بېروني بوتون عمری بؤیی علم-فن بیلن شغللنېب، قطار فنلر بؤیيچه کشفیاتلر يره تگن. اونینگ تورلی طبعی و اجتماعي فنلر ساحه سیگه بغيشلنگن اثرلریدن افسوس که بيزگچه سناقلی سانلری يېتیب کېلگن. اونینگ ریاضی، جغرافیه، يېرشناسلیک (جیودیزی)، يولدوزشناسلیک، اقلیم شناسلیک، خریطه چیلیک (کارتوگرافی)، فزیک، کانچیلیک، دارى شناسلیک، قوم شناسلیک، فلسفه، تاریخ، تیل و ادبیاتگه عاید اثرلری بشریت تاریخیده علم-فن رواجیگه قؤشیلگن بی بها خزینه دیر. بېروني جوده سېرقیره و کېنگ قمراولی عالم بؤلگن، بو توغریده روس متفکری و.و. بارتولد: «بېروني شوندهی سېرقیره عالم که، او اؤز دوریده موجود بؤلگن علم ساحه لریدن شغللنمه گنی، اونینگ شغللنگنیدن آزدیر.

اونىنگ يازگن اثرلىرى شونچە ليك كۆپ و خىلمە-خىل دىر كە بونگە بىر آدم نىنگ
 عمرى كفايە قىلگىنىگە كىشى حىران قالەدى»، (۴) دەپ يازگن.

روسىيە ليك باشقە بىر شىرقىشاس اكادىمىك س. پ. تولستوف علمىي يىغىلىشلىردن
 بىرىدە اروپالىك عالمىردن بىرى نىنگ «بىروني ۱۱- عصر ليوناردو دوانچى سى دىر»،
 دېگن سۆزىگە جواباً «ليوناردو دوانچى ۱۵- عصر بىرونى سى دىر»، (۸) دېيە
 بىرونى نى اولوغلەگن.

بىرونى ياشلىگىدناق بىلىمگە چىققاق بۇلگىنى باعث او فندە يىنگىدن-يىنگى يۇللىر
 آچىشگە موفق بۇلگن. او ياشلىگىدە گى اينتىلىشلىرى حقىدە شوندى يازەدى: «اۆز
 ياشىم و شرايطىمگە قرەب، امكان بارىچە كۆپراق بىلىم آيشىگە اينتىلدىم. بونىنگ
 دىلى صفتىدە قوبىدە گىلرنى كېلتىرىش كفايە: «بىز تورەدىگن جايگە بىر يونانى
 كۆچىپ كېگن اېدى. مېن هر خىل دانلىر، اوروغلىر، مېوەلرنى آلىپ بارىپ اونگە
 كۆرسىتىپ، بو نرسەلرنىنگ آتلىرى اونىنگ تىلىدە نىمە دېيىلىشىنى سۆرەب، يازىپ
 قۇير اېدىم». (۱)

بىرونى شناس عالم پ. گ. بولگاكوڧ، ابورىحان بىرونى ياشلىگىدن بىلىمگە چىققاق
 بۇلگىنى تۇغرىسىدە سۆز يورىتىپ، بىرونى ابونصر ابن عراق استاذلىگىدە
 ياشلىگىدن رياضيات و فلكىياتنى اۆرگىنىپ، ۱۶-۱۷ ياشلىرىدە قوياش نىنگ
 چاشتگاھە گى بلندلىگىنى ارمىلا بىلن اۆلچەگن. آرەدن ۳۰ يىل اۆتگىچ بىرونى
 ياشلىگىدە اۆزى اۆلچەپ آلگن نىتىجەلرنى تحليل قىلر اېكن، اولر انچە گىنە
 ايشانچلى بۇلگن ليگىنى تاكيدلەيدى. شونىنگ دېك بىرونى ياشلىك يىللىرىدە
 قوياش توتىلىشىنى كوزە تىش بىلن شغللەندى و ۲۲ ياشىدە اۆرتە آسپادە بىرىنچى
 بار بىر گرەسىنى تۈزگىلىگىنى ايتەدى.

ابوریحان بېروني نینگ بيزگچه بېتیب كېلگن يېرىك اثرلريدن بېرى «آثارالباقیه» («قدیمگی خلقلردن قالگن یادگارلیکلر») اثریده تورلی خلقلر جمله دن: یونانی لر، رومی لر، سُغدی لر، فارسی لر، خوارزمی لر و باشقه كۆپل ب قبیله و خلقلر نینگ تورلی بیره ملری، تقویملری، مدنیتلری، ادبیتلری، عرف- عادتلری و تاریخلری عكس اېتدیریلگن. بو اثرده بېروني فقط اېلشناس عالم اېمس، بلکه اؤتكیر تیلشناس: عرب، فارس، سُغد، سوریانی و باشقه تیل و ادبیاتلر بیلیمدانى بؤلگنلیگی هم عیان بۆله دی.

ابوریحان بېروني اثرلریگه نظر تشلنسه، جهان تمدنیگه اولکن حصه قۇشگن بو عالم نینگ حادثه لرنى توشینیش و توشینتیریشده منطقی تفکر یوریتیشیگه قایل قاله دی کیشی. شو باعث دنیانینگ قطار عالم و متفکرلری بېروني بویو کلیگی و دنیا تمدنیگه مناسب حصه قۇشگن لیگینی انابت گه آلیب ۱۱- عصرنی ابوریحان بېروني عصری دېب اؤز فکر-ملاحظه لرینی بیان قیلیشگن. جمله دن س. فریدریک ستارر اؤرته آسیالیك ایگی بویوک علامه ابوریحان بېروني و ابوعلى ابن سینانینگ دنیا تمدنیگه قۇشگن اولکن حصه لری توغریسیده فکر بیلدیریب، « میلادی ۹۹۸- ییلده بیر-بیریدن ۲۰۰ میل (۳۲۱ کیلومتر) اوزاقلیك ده، حاضرگی اؤزبېکستان و تورکمنستان جغرافی حدودلریده حیات کپچیرگن ایگی یاش دانشمند اؤز ارا یازیشمه بحثگه کیریشه دی. ۱۹- عصر علمی لابراتوارلریده قوللنده دیگن سؤز تارتیشووی بیلن اولر بوگونگی کونده هم اؤز دالضرب لیگینی یۇقاتمگن ۱۸ مسئله اوستیده تارتیشوولر آلیب باردیلر» (۷)، دېیدی.

ستارر اؤزی نینگ «اؤرته آسیانی قیته کشف اېتیش» مقاله سیده بو ایگی دانشمندیگ دنیا تمدنیگه قۇشگن اولوشلری حقیده ینه شولرنی یازه دی:

«یولدوزلر آره سیده قویاش تیزیمی گه اؤخشش اؤزگه تیزیملر هم موجودمی، یا که بیز کایناتده یالغیزیمیزی؟» (۲) - دپه سؤراق قوییشه دی اولر. اروپاده اوشبو مسئله کپینگ ۵۰۰ ییل ایچیده آچیق حالده قالدی. بیراق بو ایگی یاش علامه گه بیز کایناتده یالغیز اپکنلیگیمیز عیان ایدی. اولرینه یبر بیر بوتون و توگل شکلده یره تیلگنمی، یا که او وقت اوتیشی بیلن اوزلیکسیز تدریجی یوسینده ترقی اپتگنمی؟ - دپگن سؤراقلر بیلن مشغول بولگنلر. نتیجه ده اولر شونده ی خلاصه گه کپلیشگن: «وقت دواملی، اونینگ نه باشی و نه سؤنگگی بار. باشقچه آیتگنده، اولر داروینیسیم اساسلرینی داروین دن قریب ۱۰۰۰ ییل آلدینراق ایلگری سورگن»، (۷) دپدی ستارر.

مینگ ییل آلدین عملگه آشیریلگن اوشبو علمی یازیشمه لر علم-فن تاریخیده کمدن-کم اوچره دیدگن، کپله جککه ددیلیلک بیلن قره دیدگن، اینتیلیشلر ایدی. فریدریک ستارر نینگ قید قیلیشیچه: «میلادی ۸۰۰-۱۱۰۰- ییللر آره سیده اؤرته آسیالیق اناقلی عالم، صنعت شناس و متفکرلر جماعه سی منطقه نی دنیانینگ عقل-ذکاوت مرکزیگه ایلنتیردیلر. اولر نینگ تأثیر دایره سی اؤرته آسیا و هندستان دن اروپا و یقین شرقه چه ترقلگن ایدی» (۲). بو ایگی علامه دن بیر ی ابوریحان بېرونی انتیک دنیا (قدیمگی یونان یا که روم اجتماعی توزومی، مدنیته گه عاید) و اروپاده گی اویغانیش دؤری اؤرته سیده گی اپنگ بویوک علم پېشوالری قطاریده توره دی. اؤز نوبتی ده بېرونی جهان تمدینی رواجلنتیریشگه ثمره لی حصه قوشگن اسلام دنیاسی نینگ بویوک دانشمندی دیر.

شرقه ایلک اویغانیش دؤری نینگ قاموسی عالم لریدن بیر ی بولگن ابوریحان بېرونی نینگ بیرینچی استادی بولمیش ابونصر منصور ابن عراق، شاگردی

شغللنگن و اېگلله گن طبعي و اجتماعي فنلرنی تیلگه آلرکن، بېروني نینگ بويوک عقل و ذکاوت صاحبی اېکنلیگیگه اورغو بېره دی.

ابوریحان تورلی ساحه لرده تدقیقاتلر آلیب باریب، قطار علمي اثرلر یره تیشگه اېریشدی. او سلطان محمود غزنوي نینگ اوغلی سلطان مسعود دوردی اوزی نینگ فلکیات و فزیک که عاید مشهور اثرینی یازدی و اونی سلطان مسعودگه بغیشلب، بو کتابگه «قانون مسعودي» دېبه نام بېردی. شونینگ دېک او انه شو دوردی یره تگن «جیودیزی» اثریده قویاش و آی نینگ توتیلیش سبب لیرینی، یېر کهنگ لیکلیرینی انیقلاش یؤللیرینی توشونتیریب بېردی. بو اثر منطقه لر چېگره لیرینی انیقلاش اوچون تورر جایلر نینگ مصافه لیرینی بېلگیلشگه خدمت قیلهدی. کانچیلیک یعنی «جواهرلرنی بیلش و عمومي کتاب» اثریده البېروني قیمت بها تاش و مینرال لرنی، اولر نینگ بېلگی و خصوصیت لیرینی، سالیشتیرمه آغیرلیگی، کنه لیک درجه سینی، رنگینی، تینیق لیگینی همده باشقه فزیک بېلگی لیرینی بیان قیلگن. داری شناسلیک یعنی «صیدنه» اثریده عالم قدیمگی یونان، یقین شرق، اورتی آسیا، ایران، هندستان و عرب مملکت لری نینگ مدینتی تاریخینی تحقیق قیلشگه هم اولکن حصه قوشدی. بېروني یازگن ۱۹۵ ته بی بها اثردن بیزگچه فقط ۳۰ ته سیدن کؤپراغی یېتیب کېلگن، خلاص.

مینگ ییل ایلگری ابوریحان بېروني اېریشگن علمي یوتوقلرنی سنب چیقیشنی قه بېردن باشلشنی بیلش قېین. ریاضی ده بیرینچی لردن بؤلېب مجهول سانلرنی قبول قیلگنی، مکعب (کوب) تېنگلمه لرنینگ تورلی خیل شکل لیرینی انیقلا گنی، مثلثات نی کشف اېتگنی، اونلیک سانلر تیزیمینی توزگنی، عرب رقم لیرینی ینه ده تکامللشتیرگنی و باشقه اولکه لرگه ترقتگنی، یولدوز شناسلیک ده تېنگی بولمه گن

درجدهده يېرنيڭ قظريني اؤلچهگني شونينگ دېک يولدوزشناسليک جدولينی توزيش اوچون ييريک رصدخانه قورگنی و باشقه قطار علمي فعاليت لری باعث او، اوچ بويوک تمدن نی - اسلام تمدنی، روم تمدنی و اروپا رنسانس دوری تمدینی بير-بيريگه باغلهگن جهان شمول متفکر صفتيده دنيا عالم لری تامانیدن اعتراف اېتيلگن.

بېروني اثر لری کوزدن کېچيريلگنده او اوز زمانه سی يولدوزچيلیگینی چوقور بيلگنی اوچون کاینات حادثه لیرینی اورگنیش باره سیده اوز دوری فنی درجه سيدن يوزلب بيل اوزيب کېته آلگنی أنيق و تينيق نمايان بوله دی. او قویاش نينگ چؤغدېک ایسیق جسم اېکنلیگینی، قویاش نوری تېزلیگینی حس قیلیب بؤلمسلیگینی، نورننگ تېزلیگینی تاوش تېزلیگیکه سالشتيريش ارقه لی أنقلنگنلیگینی تصدیقه دیدی. عالم نينگ فکریچه، يېرنيڭ قویاشدن آله ديگن ایسیق لیگی قویاش نوری نينگ اوزیده مجسملشگن. قویاش ایسیق لیگیدن تشقري يېرنيڭ اوز ایسیق لیگی هم بار. يېرنيڭ اوست قتملی قویاش نوریدن قیزیگن پیتده بو ایگی ایسیق لیکی اوز ارا اوچره شه دی. بېروني نينگ اوقتيريشیچه، بير ایلنه دی، يېرنيڭ حرکتی قانونی بولیب، يولدوزشناسليک حادثه لر طبیعتیکه ماس کېله دی. شو باعث او اوزی نينگ «مفتح التنجيم» (يولدوزچیلیک فنی کلیدی) اثرینی انه شو مسئله نی یاريتيشگه بغيشله گن. اما بو اثر هلیگچه تاپیلگنی یوق.

شونينگ دېک بېروني تون بیلن کون بیلیده ایگی مرته، بير گل کؤکلمده و ایکینچی گل کوزده اوز ارا تېنگ بولیشی؛ همده قویاش شمالي قطب گه اېنگ يقين کېلگن پیتده اېنگ قيسقه کون و یازده گی اېنگ قيسقه تون قيشده گی اېنگ قيسقه کون گه برابر بولیشینی اثباتلب بېرگن.

بو تۇغرىدە بېروني شۇندەي يازەدى: «مېن دېيىمىن كە، يىل - بو يېر گۈرەسىدە بوتون قرەمە-قرشى يۇنلېشىدە حرەكتلەندىگن قوياش حرەكتى نىنگ باشلىنىش جايى دېب قبول قىلىنگن يېر، اىستلگن نەقشەگە بىر مرتە اىلنىب قىتىب كېلگنى دىر. گپ شۇندە كە، يىل تۇرت فصلنى، يعنى كۆكلم، ياز، كوز و قىشنى اوز ايجىگە آلەدى، اولرگە خاص تۇرت طبعىتى قمرەيدى و قەيېردن باشلىنگن بۇلسە، اۋشە يېرگە كېلىب توگللەندى». (۱)

بېروني اوز فكرينى يەنە دوام اېتىدىرېب: «مېن دېيىمىن كە، كون بىلن تون يېر گۈرەسىدە كاينات گردشى يۇنلېشىدە حرەكتلەندىگن قوياش نىنگ مذكور كېچە-كوندوز نىنگ باشلىنىشى دېب قبول قىلىنگن دايرەسىگە بىر مرتە اىلنىب قىتىشى دىر». (۶)

بېروني طبعىت شناس عالم صفتيدە يولدوز شناسلىككە، اساسى اعتبارنى يېرىنىگ حرەتكىگە قرەتەدى. او بىرىنچى بۇلىب دنىانينگ كۆپلىگىنى تاكىدلەدى (اونىنگ بو فكرى حاضرگى كوندە اۋزگە تمدنلرنىنگ موجودلىگىنى تصدىقلەيدى). بېروني اۋز دورى نىنگ بويوك «بىنگىلىك يره تووچىسى» بۇلگن. او اۋتمىشداشلىرىدن كۆچىرمەگن، بلكە هر دايم اۋزى علمى بىنگىلىكلر يره تگن. او علمى بىلىش نىنگ بىنگى اصوللرى، يعنى تجربە و تېكشىروو اصوللرىنى ايشلب چىققن و رواجلنىتىرگن. بېروني برچە علتلرنىنگ اساسى سببى بىلىمسىزلىك دىر، دېب بىلگن. اونىنگ فكرىچە، بىلىملرنى اېگللشە كىشىدە بىلىمگە اينتىلىش، بىلىمگە قىزىقىش و بىلىم محىطى عليحدە اۋرىن اېگللەيدى. او، اخلاقى لىك انسان نىنگ اېنگ اساسى صفتى بۇلىشى كېرەك دېب بىلەدى و بو خصلت بىردىنگە تركىب تاپمەي، بلكە كىشىلرنىنگ اۋز ارا ملاقاتى دواميدە وجودگە كېلىشىنى اوقتيرهدى. بېروني

شونینگ دېک اۋزى نینگ «قدیمگی خلقلردن قالگن یادگارلیکلر» اثریده، فخرلنیشنى یخشی عادت معناسیده ایشلتیب، شوندهی دپیدی: «فخرلنیش حقیقده یخشی خُلق و عالی فعل دیر، آغه کبتیش، علم-حکمتنى اېگلش و امکانیت باریچه موجود ناپاکلیکلردن تازه لنیش دیر. کیمده شوندهی صفتلر تاپیلسه، حکم اونینگ فایده سیگه و کیمده بولر یبتیشمه، حکم اونینگ ضرریگه بۆله دی.» (۶)

ابوریحان بېرونی محنت و اونینگ اهمیتی حقیده فکر بیلدیریب، هر بیر هنر اېگه سینی محنتگه قره ب تورلرگه بۆله دی. آغیر محنت سیره سیگه بناکار، کۆمیر قزووچی، هنرمند و علم-فن صاحبلىرى محنتى نى کیریتهدی. اینیقسه علم اهلی عالمر محنتیگه علیحده اعتبار بېریش، اولرگه خیرخواه بۆلیشگه چقیره دی. شو بیلن بیرگه بېرونی انسان نینگ کمال تاپیشیده مهم رول اؤینه دیدیگن اوچ عامل - ارثیت، اجتماعی محیط و توغرى تعلیم-تربیه گه علیحده اورغو بېره دی. او شونینگ دېک، انسان هم ایچکی و هم تشقى تاماندن گۆزل بۆلسه گینه حقیقی کمالات گه اېریشیشی ممکن دپیدی.

بېرونی اۋزى نینگ «کان شناسلیک» اثریده یبتوک انسان اوچون ضرور بۆلگن خصلتلر خصوصیده شوندهی یازه دی: «انسان اۋز احتراس لریگه حکمران، اولرنی اۋزگرتیریشگه قادر اۋز جان و تنی نى تربیه لر اېکن، سلبی جهتلرنی مقته گولیک نرسه لرگه ایلنتیریشگه همده استه-سپکین اخلاق حقیده گی کتابلرده کۆرستیلگن اصوللر بیلن علتلرنی برطرف اېتیشگه قادر دیر.» (۴)

ابوریحان بېرونی نینگ علمی میراثی نى تدقیق اېتگن و اثرلرنی چاپ اېتیشگه کتّه حصه قوشگن عالمردن بیرى اۋزبکستانلیک فیلسوف م. مؤمن اوف جمله دن

شونده ی یازده دی: «بېروني نینگ علمي قيزيقيشلىرى نھایتده كینگ و تورلی-تومن بؤلگن. او قديمگی يونانستانده گی و عرب حکمرانليگیده گی فن تاريخینی، اؤرتھ آسیاده گی قديمگی دؤر و ایلک اؤرتھ عصر فنی تاريخینی، شونینگ دېک اؤز زمانه سی فیننی چوقور اؤرگندی.» (۸)

شو اؤرينده بېروني نینگ ۳۱ يیل یعنی میلادي ۱۰۱۷-۱۰۴۸ يیللر مابینیده غزني ده کبچيرگن حياتی و فعالیتی خصوصیده قيسقه چه تۇخته لیب اؤته ميز. بېروني نینگ غزني ده گی حياتی هم نھایتده آغیر همده اېنگ ثمره لی دؤر بؤلگن. او «خوارزم نینگ مشهور کيشيلری» ناملی اثرینی هم غزني ده انه شو دؤرده يره تگن. بېروني مهم يولدوزشناسليک و جغرافي اثری «تحديد نهايات الامانية لتسعيد مصافات المساکين» یعنی (جودیزی) ۱۰۲۵- يیلده، همده «منجمليک صنعتی دن باشلنغیچ توشونچه لر» ۱۰۲۹- يیل، شونینگ دېک «تحقيق ماللهند من معقوده مقبوله فی العقل و مرضوله» یعنی (هندلر نینگ عقلگه سيغمه يديگن تعليماتلرینی انيقلش کتابی) ۱۰۳۰- يیلده، سلطان محمود غزنوي وفاتیدن کپين اونینگ اؤغلی سلطان مسعودگه بغيشله گن يولدوزشناسليککه عاید «مسعود قانونی» کتابی بېروني نینگ غزني ده گی علمي فعالیتلری سيره سيگه کیره دی. اونینگ عمری نینگ سؤنگگیده یازگن ایگی اثریدن بیرى «کانچیلیک» رساله سی اؤز زمانه سی اوچون اؤرتھ آسیا، يقين شرق و اروپاده تېنگی یوق اثر حسابلنه دی. آخرگی اثری اېسه «صیدنه» دېب آتله دی و بو کتابده تورلی دارى وار اؤسیمليکلر توصيفینی بېره دی. بېروني نینگ شاگردی ابوالفضل السرخسي نینگ معلوماتیگه کؤزه علامه ابوریحان بېروني ۱۰۴۸- يیل نینگ ۱۱- دسمبریده وفات اېتگن و غزني شهريده دفن اېتيلگن.

ابوريحان بېروني نينگ «هندوستان» (ماللهند) اثرىنى غرب عالملىرىدىن اكادىمىك و.ر. روزىن: «شرق و غرب نينگ قديمگى و اؤرتە عصرده گى بوتون علمى ادبىياتى آره سىده بونگە تېنگ كېلەدىگن اثر يۇق»، دېب تعريفلەگن. بېروني زامانداشلىرىدىن ياقوتى: «مسعود قانونى» كىتابى رياضى و منجملىك بۇيىچە اونگچە يازىلگن همه كىتابلار ايزىنى اۇچىرىب يوبارگن»، دېبە تەكىدلەيدى.

بېروني اثرلىرى مسلمان شرقى مدنيتى نينگ سۇنگى رواجلىشىگە كتە تەئىر كۆرستى. ۱۳- عصرده يشەگن سورىه لىك عىسوي عالم لواننى بر عبرى: «اۋشە اۋتگن يىللرده يونان و هند فلسفەسى دېنگىزىنى كېچىب اۋتگن البېروني اۋتمىش علملرده شەرت قازاندى. او رياضى علمىده مەتخەس بۇلىب، بو ساحەده قىتار مەهم كىتابلار يەتدى. هندوستانگە بارىب او يېردە بىر نېچە يىل يشەدى. هند فىلسوفلىرىدىن اولر نينگ صنعتىنى اۋرگندى و اولرگە يونان فلسفەسىنى اۋرگندى. اونىنگ اثرلىرى نەھىتدە كۆپ، يېتوك و نەھىتدە ايشانچىلى دىر. بىر سۆز بىلن آيتگندە، اۋز دۆرىدە، اوندىن سۇنگ و حاضركە قدر هم كىسبلىرى آره سىدە يولدوزشاسلىك علمىدە بوندى بىلىمدان و بو علم نينگ اساسىنى چوقور بىلەدىگن عالم بۇلمەگن»، (۳) دېبە تن آلهدى.

بېروني اۋرتە عصر شرايطىدە حقىقى علمى طبيعتشاسلىككە اساس سالىدى. اونىنگ تورلى ساحەلردە اۋز دۆرى اوچون تەجىبگە سالوۋچى فكرلىرى بىر نېچە عصرلردن سۇنگ اروپا علمىدە اۋز اثباتىنى تاپدى. او قديمگى يونان علمى و اونىنگ وكىللىرى ارسطو، افلاطون، يىفكلىد و باشقىلر اثرلىرى، همده هند دانشمەندلىرى، شونىنگ دېك مسلمان عالملىرى الخوارزمى، فرغانى، رازى، ابن هېشم كىبىلر اثرلىرى بىلن يقىندن تەنىش بۇلگن و اولرگە شرحلر، توزە تىشلر و ردىلەر

يازگن. ارسطونينگ ناتوراليزم فلسفه سى بيلن بېواسطه شغللنیشی نتیجه سیده اونينگ قره شلريگه تنقيدي يانده شگن و حتا که ضعيف تامانلرينی آچيقدن-آچيق تنقيد قيلگن.

ابوريجان بېروني نينگ دنيا تمدنيگه قوشگن اولکن اولوشی، اونينگ اثرلرينی اؤقیش جريانیده اينيقسه ياش اولاد يوره گیده حلالليک، عدالت، اؤزینی باشقره آلیش، و ايمان-اعتقاد تويعولرينی شکللشتيريشده کتّه خدمت قيليشی شېهه سيزدير.

ادبياتلر:

- ١- ابوريجان بېروني، تنلنگن اثرلر، تاشکېنت، ١٩٨٧
- ٢- فريدريک ستارر "مركزي آسيانى قېته كشف اېتيش"، زرافشان، ٢٠٠٩
- ٣- بېروني - اؤرته عصرنينگ بويوك عالمی، تاشکېنت - ١٩٥٠
- ٤- بېروني توغيلگن كون نينگ ١٠٠٠ يىلليگيگه بغيشلنگن تۇپلم، اؤزبېكستان، ١٩٧٣
- ٥- اشرف احمداوف، ابوريجان بېروني، ٩٧٣-١٠٤٨، تنلنگن اثرلر، تاشکېنت، ٢٠١٧
- ٦- قديمگى خلقلردن قالگن يادگارليكلىر («آثار الباقية»)، تاشکېنت، ١٩٦٨
- ٧- بېروني بيلن ابن سينانينگ سوال-جوابلری، تاشکېنت، ١٩٧٣
- ٨- معنويت يولدوزلری، تاشکېنت، ١٩٩٩

امير تېمور فخرى دېر بيزىنىڭ ملت نىنىڭ

قىسقۇرتىمە:

حاضرگى زىمان ملتلىرى و خلقلىرى نىنىڭ اۆتمىشىدە اۆتگن بويوك انسانلىرى ياكە تارىخىدە و ياخود آغزە كى ايجادىدە بۆلسە ھىم بار. اۆزىگە شكرلر بۆلسىن كە بىزىنىڭ اۆتمىشىمىز بو ايكى طايىفە اولوغلىرىنىڭ ھىر بىرىگە باى دىر. عىن پىتدە اوشبو دھالر آره سىدە ملت تارىخى دايىرە سىدن چىقىب بشرى بويوكلىككە اپرىشگنلىرى بۆلەدى كىم، ملتىمىز بوندى اۆتلىرىن ھىم خالى اپمس. اۆشنداق درجە گە اپرىشگنلىرىنىڭ اكثرىتى اوچون خوف ھىم بار. بو خوف زمانلر اۆتىشى بىلن اونىڭ حىياتى فعالىتىگە توشەدىگن و توشىرىلەدىگن قارانغىلىكلر، او ذات منسوب بۆلگن خلق نىنىڭ اجتماعى-سىياسى احوالى، خلقى نىنىڭ (اگر بۆلسە، تام معنالى آيدىنلىرى نىنىڭ ھىم) اۆز اۆتمىشىگە مناسبتى، جھان افكار عامەسىگە اونىڭ خدمتلىرىنى آچىق-آيدىن بېتكىزىلىشى كى قىتار معمالردن اۆدوقلنەدى.

کلیت سۆزلر:

امیر تېمور، ملت، تاریخ، اجتماعی، سیاسی، چینگیزخان، باسقین، چیغتای، مؤغول، اوروغ، برلاس، شجره، تېموری لر، کۆره گان، تورک.

کیریش:

تورلی عصر باسقینچیلری باسقینی نینگ دستلبکی کونلریدن باشلباق، اوز بیلگیچلریمیز جهان مقیاسیده گی سرکرده، اولوغ سیاسی ارباب، ملتیمیز یخلیتلیگی و ترقیاتی اساسچیلریدن بؤلگن اولوغ ذات بابامیز امیر تېمور کۆره گاننی بیزدن بیراقلشتیریپ، اونى اوز اولادلریگه بدنام قیلیشنى باشله دیلر. لېکن «يامان نینگ کوچی ییه لاققه یېتیدی»، دېگنلری دېک دنیا اعترافیگه اېگه بؤلگن بو اولوغ ذات نینگ نامینی و عملیاتینی آقشگه دنیانینگ عالملى، اوزگه ملت نینگ خالص چینه کم عالملى نینگ خالص علمى ایشلى آرقلی، اوزبېکستان مستقللیگی شرافتی بیلن اوزبېک خلقی اوز تاریخی بیلن اوزی شغللنیشی واسطه سیده امیر تېمور دېک اولوغ انسان نینگ اولوغلیگینی قیتیریب تیکلنیشیگه اېریشیلدی، دېسک بۆله دی. اما شونچه ییللر دوامیده بو اولوغ ذات حیاتی و فعالیتی بیلن باغلیق بعضی قصداً قیلینگن تهمتلىر، چلکشتیریشلىر، ناانقلىکلر، منطقی نامتناسبلىکلردن هلى تماماً قوتولدیك دېبه آلمه ییمیز.

انه شونده ی مسأله لردن بیرى بیز مکتب اوقوچیلریمیز حتا طلبه لریمیزگه بېره دیگن معلوماتلریمیزده، امیر تېمور نسلاً چینگیزخان بیلن بیر اوروغگه منسوب بۆلیپ چیقهدی. ذاتاً امیر تېمور اونگه تقلگن شجره بؤییچه، چیغتای دوریده کوزگه اونچه تشلنمگن، حتا بیریکراق منصبگه اېگه بۆلمه گن قاره چار نویان آرقلی،

چینگیزخان نینگ كٲه بابالرىدن قابلخان و اونىنگ اوكهسى قاقولى آره سىده گى اوشه زمانلرده ياقى يوقالېب كېتكىن يازمه (مؤغوللارنىنگ اوشه پىتده اوز يازووى بۇلگنلىگى حقىده هېچ قندهى معلومات يۇق، دستلېكى مؤغول يازووى چىنگىزخان دۇرىده اويغور يازووى اساسىده وجودگه كېلگىن) كېلىشىو آرقهلى نوردن حاملهدار بۇلگىن **النقووه** گه بارىب تقهلهدى. بىراق شونگه قره مەى چىنگىزخان «ياسا» سىده هم، اوندن كېىنگى برچه علمى ادبىاتلرده هم بىر آغىزدن **تىچى اوت** قىبلهسى نىنگ **قىيات** اوروغيگه منسوبلىگى آيتىلهدى. بىز اوقوويچىلرگه تورك و مؤغول قىبله لرىده اوروغچىلىك جوده مستحكم انستىتوت بۇلىب، اولر اوزى نىنگ يېتى آتەسىنى گىنه اېمس، امكان بارىچه اوروغى نىنگ امكان قدر جوده كۇپ آتە لرى شجرهسىنى بىلىشى لازملىگىنى و اوروغىدن تانىش (قىتتىش) بو انسانلىكدن چىقىش بىلن برابر اېكنلىگىنى بىلدىرەمىز. يعنى اوروغ بو يخلىت اورگانىزم كىبى انگلنەدى و اونى اسرهش اوچون حركت اوز بدننى اسرهشگه تېنگلشتىرىلەدى. بىز منە شوندهى بىلىم دايره سىده امىر تېمورنى منبەرگه تىه نىگن حالده، هېچ اېكىلنمەى، حتا ضدىت حاصل قىلەياتگىنىمىزنى سېزمەى امىر تېمور برلاس اوروغىدن دېب معلومات بېرەمىز و بونى انكار قىلىش ممكن بۇلمەگىن طرزده تاكىدله يمىز. قندهى قىلىب حاضركى توشونچه ده گى عمكى بچەلر ايكى خىل اوروغدن بۇلىشى ممكن و بو بىزىنىنگ (آتە) اوروغلر حقىده گى بىلىمىمىزگه ضد كېلەياتگىنىنى يا پىقە يمىز، ياكە اوزىمىزنى پىقە مەگنگە سالەمىز. اوقوويچى، محصللر هم بونى پىقە مسلىگىگە اېسە ايشانچ يۇق، البته. گرچه شونچه وقتدن بېرى بونگە اعتبار بېرمەگىمىز، بونى كىچىك بىر معما قىلىب كۇرستسە هم، اصلىده بىلىم طلبلر يمىز بونىنگ بېچىمىنى كوتىشى

أنيق. بيز هم منه شو طلبنى قانديرش اوچون اوز گزىنه ميزنى تكليف قىليب كورماقچىمىز.

بو اوزىنده گى ايگى تصديقدن بيز شهبه بيلن قره ي آلمه يديگن تامانىنى اجره تيب آلماغىمىز لازم بوله دى، نظرىمده. بو چىنگىز خان نىنگ **تيجي اوت** قبيله سى نىنگ **قىيات** اوروغىگه منسوبلىگى دىر. اونىنگ اوغلى چىغتاي زمانىده يشه گن **قاره چار نويان** نىنگ قيسى اوروغىگه منسوبلىگى تاريخ منبعلرىده آچىق قالگن (اولوغ بېك دورىگه كېلىب يره تىلگن اثرلردن تشقرى البته). بىزىنىنگ قره شىمىزچه، امير تېمورىنىنگ نسلى حقىده، اونىنگ اوزى حيات دورىگه نسبتاً نبیره سى اولوغ بېك ايگى دريا آره ليغىده حكمرانلىك قىلگن زمانده كوپراق اهمىت كسب اېته دى. بونگه قويىراقده ينه كېنگراق تۇختله مىز.

امير تېمور تىرىك پىتىده يازىلگن غياث الدين على و نظام الدين شامى اثرلرىده اونىنگ نسلى شجره سى يارىتىلىشىگه احتىاج بؤلمه گنلىگى و بو پرده نى آچمىسلىك اوچون گىنه امير تېمور چىنگىزى لردن بىر نېچه نفر «خان» تىلب اولر نامىدن ايش كورگنلىگى آچىق و آيدىن دىر. بولزىنىنگ قطارىگه چىنگىزى لردن بؤلمىش عالم و خان ابوالغازى بهادىرخان بو شجره گه امير تېمورنى گىنه اېمس، چىنگىزى لر بىلن آره لشىب كېتىگن تېمورى لردن بىرانتە سىنى هم يۇلتمه گنلىگىنى هم قوشىب كوزىب چىقىش لازم كوريله دى. چىنگىزى لر ياكه عموماً مۇغوللرگه نسلى علاقه دارلىك مسأله سى فقط ۱۹- يوز بىللىكده انگلىس تارىخچىلرى نىنگ «بويوك مۇغوللر امپراطورلىگى» اتمە سى واسطە سىده يوز كورسته دى، همده اوروس تارىخچىلىگىدن مستحكم اورىن آله دى و امير تېمور هم چىنگىز خان كى **النقووه** نىنگ نبوره لرى دېگن توشونچه كى «غلط مشهور» بوله دى. بو وضعىت

وجودگه كېلىشى سببىنى سَل خيره بۇلسە ھەم و. و. برتالد ھەم بىلدېرىپ اۆتگن: «...اوشبو روايتلر ھېچ قندەى حقيقي فاکتەرگە اېگە بۇلمەگن و يوزەگە كېلگن وضعيتنى اقلش و توشونتيريش اوچون اؤيلب چيقريلگن». شىباني خان ھەم تېمورىلر اوستيگە يوريش باشلەگنيدە اولرنيگ چينگيزخانگە نسلي علاقەسى يۇقلىگىنى دستك قىليب آلگنى حقيده ھەم معلوماتلر بار: «تېمورىلر تا ھجري ۹۰۰ يىلگچە (میلادی ۱۴۹۴- يىلگچە) حکمرانلیک قیلەدی، یعنی اۆزبکلر سلطانی اۆزى نینگ چينگيزخان نسلیدن اېکنلیگىنى پېش قىليب اولرنى قوویب يوبارمەگونچە.

بو، بيزنيگ قرەشيميزچە، غلط مشهور بۇلگن فکرنينگ «اساسلريدن» بيري امير تېمورنى صفتلاوچيلريدن بيري بۇلگن «كۆره گان» دير. بيزنيگ كوزە تيشلريميزگە كۆره بو سۆزنى مۇغولچە «گورگن» - كوياو سۆزىگە باغلاش حاضرگى علمي ادبياتده ھېچ اعتراضيز قبول قىلینگن بۇليب، امير تېمورنينگ نسلينى مۇغوللرگە تَقش قرەشى بيلن بالواسطە باغلەندى. گرچە بو اۆريندە عكسى قبول قىلينيشى كېرەك بۇلسە ھەم. یعنی چينگيزي خاندانیکە نسلأ باغليق بۇلگن امير تېمور چينگيزي عيالگە اويلينيب، بو خاندانگە گورگن بۇليشى منطققە سيغمەيدى. بوندن تشقري، اؤشە زمانلرده حتا حاضر ھەم اوروغچيلىكنى بير آز سقلەگن تورک-مۇغول اېتناس (كېليب چيقيش) لريده اوروغ دايره سيدةگى ھەمە قيزلر اوروغ بيگيتلريگە اېه-سينگيل حسابلەندى. دېمک، اولر آرە سيدةگى نکاحگە مطلقا يۇل قۇيىلمەيدى. عینأ کؤچمنچى تورکلرنى اؤتراق تورکلردن اسلام قبول قىلینگنيدن كېين اجرە تيب تورەديگن اېتنیک خصوصيتلردن بيري ھەم منە شودير. قزاق عالمريميزنى حضرت احمد يسوي حياتى بيلن باغليق حالده قيينەيدىگن مسألەلردن بيري ھەم او ذات نینگ اۆز قيزينى اوکەسى نینگ اؤغليگە اوزە تيش بيلن

قوده بۇلگنلىگى و حاضرگى پيْتدە يسوي اولادىمىز، دېيىۋوچىلارنىڭ اۋشە نكاھدن ترفلگنلىگى دىر). دېمك، كۆرەگن سۆزى مۇغولچە كوپاۋ سۆزىدن بۇلىشى احتمالى جودە كىلىگىنى منطق كۆرسەتتېب تورىدى. بوندن تشقرى امير تېمورىنىڭ اۋزى تىرىك پيْتدە يازىلگن ائىرلردە كۆرەگن صفتلاۋچىسى نىڭ معناسى بىلن اونگە كېنىراق باشقەلر تامانىدن يوكلەتيلگن معنالردە فرق يوزەگە كېلگن كۆرىنەدى. يەنە بىر اعتبارگە لايىق فاكتلردن بىرى شوكە امير تېموردن كېين فقط اونىڭ نېورەسى مىرزا اولوغبېك كىنە منە شو صفتلاۋچى بىلن تقدىرلنەدى، يەنە قىزىقراغى شوندا كەنە اونىڭ آتەسى و نە عمكىلىرى اسم شريفلىرىدە بو حالت كۆزەتيلمەيدى، نتيجهدە تېمورىلر آره سىدە اولوغبېك ايگىنچى و آخرگى كۆرەگن بۇلىپ قالەدى.

كۆرەگن سۆزى مۇغولچە گورگن سۆزىدن كۆرە توركى چە اساسدە انچە ايشانچلى و تىنىق افادەلنىشىنى اوزاقدن ايزلمەي امير تېموردن آتىگى يوز بىلدىن سەھل كۆپراق كېينگى چاغدەگى تىللىمىزدن، انىقراغى حضرت عىشېر نوايى ائىرلىدىن قرەسك، مۇغولچە گورگنكە نسبتاً هم تاۋوش تامانىدن، هم معنا تامانىدن كۆرەگنكە ماس سۆزنى اېمس، عىناً اۋزىنى كۆرەمىز:

انگەلدىنك شاهلىغ احوالىنى هم،

كۆرەگن تختى و اقبالىنى هم. (س.س.)

(لغندە كۆرەگان دېب بېرىلگن، بىز نوايى دورى تىللىمىزدە توركى سۆزلردە سىنگرمونىزم شو درجەدە يۇقاتىلمەگن، دېگن فكرىمىزگە موافق اونى كۆرەگن شكىلدە آلدىك).

«نوایي اثرلری لغتی» (تاشکند، ۱۹۷۲) نینگ ۳۲۷ بیتینى كۆرسنگیز بو سۆز تیلیمیزده یالغیز، كم ایشله تیلهدیگن، بیرار تیلدن کیریپ قالگن بېتیم سۆز اېمس، بلکه اونینگ قطاریده كۆره گنلیك، كۆره گانی كبی سۆزلر بیلن بیر سېمنتیک اویه حاصل قیلگنلیگیگه ایشانچ حاصل قیله سیز.

اېندی اوشبو سۆزنینگ معناسی قندهی اېکنلیگیگه هم اعتبار بېریلیک:

۱. هم آته هم آنه تامانیدن پادشاهزاده بؤلگن کیشی لقبی.

۲. امیر تېمورنینگ لقبی.

ایکینچی معنا بو سۆزنینگ معناسی قیسقرتیریلگنینی انگلته دی. هر ایکی معناده هم، بیز، امیر تېمورنینگ نسلی شجره سیگه جدی علمی یانده شیشیمیزگه چقرووچی بیر فاکت صفتیده قره لیشیگه طرفداریمیز. بو باره ده بیزنینگ اوز قره شلریمیز هم یوق اېمس، اما حاضر موضوع دایره سیدن اونچه لیک نری کېتمه یلیک. (كۆره گن سۆزی حاضرگی تیلیمیزده هنوز شكلاً و مضموناً بیرآز اوزگرگن حالده قوللنیلیشیگه هم اعتبار بېرینگ: تگی پست نینگ ضدی، تگی كۆرگن).

امیر تېمورنی كۆپچیلیک غرب و اؤروس عالمری اونینگ نسلی مۇغوللیگینی كۆرسه تیش اوچون و اسلام دینی كۆرستمه لریگه عمل قیلمه گنلیگینی تآکیدلش اوچون چینگیزخان یاساسیگه عمل قیلگنلیگینی پېش قیله دیلر. اما بو فكر حکمران بؤلگن زمانلرده هم امیر تېمور «یاسا» نینگ دستلېکی كۆرستمه لریدن بؤلْمیش فرمان صفت اېسلتمه گه امیر تېمور عمل قیلمه گنلیگینی تآکیدله گنلر هم بؤلگن: «...دایم كۆچیب یوریش، هیچ قچان اؤتراق تورموشگه اؤتمسلیک»،

«...مؤغوللردن بۆلميش يونس خان ١٥- عصر ايگينچى يرمىده هم... مؤغوللردن خوفسيهه ب آقسووده، گرچه او يهر مؤغولستان نقطه ي نظريدن قره لگنده گينه شهرگه اوخشه گنراق جاي بۆلسه هم، قۇنيم تاپه آلمه يدى. فقط بير نهچه ييلدن سۇنگ او سیره م و تاشكندى اېگه للب بو يېرده اؤترافلشگنده، بوندن ناراضى بۇلگن مؤغوللرنيگ بير قسىمى خان نينگ اوغلى احمدنى هم اؤزلرى بيلن بيرگه آليب عرضلب كېته ديلر». امير تېمور امير حسين اوستيدن غلبه قىلىشى بيلناق دايمي تورغون جايى و پايتختى قىليب سمرقندنى تىلب او يېرده كته اهميتگه اېگه بۇلگن قوريليشلر قىلگنى برچه گه عيان دير.

امير تېمور ياسا گه اېمس، قرانگه، حديثگه دايم عمل قىلگنلىگى نينگ عملي حجتى صفتيده، بيز «توركستانسكى سبورنيك» ده روس ميسيونيرى ن. آستراومانينگ اعلان قىلگن (٥٤٥ جلد، ١٨٣-١٨٥ بېت) بير تاريخى حجتينى كېلتيرماقچىمىز: (اصل نسخه بار-يؤقلىگىنى بيلمه گنيمىز اوچون روسچه دن (دېمك، قيته ترجمه مېزنى) كېلتيره مېز، اصل نسخه ١٣٧٨-١٣٧٩ يىلگه تېگىشلى اېكنلىگى كۆرسه تىلگن.

«ظفرلر اېگه سى امير تېمور محمد بهادر خان»

ادبياتلر:

١. Академик В. В. Бартолд, Сочинение, т. V, Москва, ١٩٦٨, ١٦٨-бет
٢. Фредрик Бланк Гаклют "История исламизма и происшедших от него сект" П. Моренц таржимаси, Тифлис, ١٨٦٥й. "Туркестанский сборник"нинг ٩٥ жилди ٤٠٥-٤٠٦ бетлари

۳. Навоий асарлари лугати (Т. ۱۹۷۲й.) ۳۲۷ бет

۴. Туркестанский сборник. Н.Остроумов (۵۴۵ ж. ۱۸۳-۱۸۵б.)

۵. В. В. Бартолд, сочинение, т. VII, ۵۴۵-б. М. ۱۹۷۳ й.

ظهیرالدین محمد بابریننگ افغانستان تاریخیده توتگن اؤرنی

(۱۴۸۳/۰۲/۱۴م، اندیجان/اوزبکستان-۱۵۳۰/۱۲/۲۶م، اکره/ هندوستان)

بو عالم ارا عجب المړ کوردیم،
عالم ابلیدن طرفه ستملر کوردیم،
هر کیم بو وقایعی اوقیر بیلگای کیم،
نې رنج و نې محنت و نې غم کوردیم.
بابر

تاریخی منبعلریننگ گواھلیک بېریشیچه، مؤغوللر دؤرینی باشدن کېچیرگن کابلستان، ظهیرالدین محمد بابر و اونینگ اولادلری دؤریده گللب یشنه دی. بابریننگ کوچلی دولتچیلیک سیاستی، اجتماعی، اقتصادی و مدنی تدبیرلری نتیجه سیده کابل ینگى اسلامي شهر قیافه سینی کسب ایتدی. شهر ینگى

تيكلنیش باسقيچيده قد کۆترر اپکن، قدیم ویرانه لر اوستيده ینگى بنالر، باغلا، حوضلا و نهرا لر قوريله باشلندی.

تېموریلر سلاله سیدن بۆلمیش سلطان ابوسعید ۱۴۴۹- ییل اۇغلی اولوغ بېک میرزانی بیر فرمانی آرقلی کابلستان حکمرانی قیلیب تعیینله یدی. ینگى حکمران اولوغ بېک میرزا کابل قلعه سیدن توریب، غزنی دن بدخشان گچه بۆلگن حدودلرنی باشقره باشله یدی. اونینگ سلطنتی ۱۴۹۹- ییلگچه دوام اپته یدی.

ظهیرالدین محمد بابر عمکیسی اولوغ بېک میرزانینگ اپلیک ییلیک سلطنت دۆری کابلستانده آسایشته لیک ییلن اۆته یدی. اونینگ زمانداشی سلطان حسین بايقرا شو پیت هراتنی علم، فن، صنعت و مدنیت مرکزیه اپلنتیرگن ایدی. هرات نینگ بو ترقیاتیدن خبردار بۆلگن اولوغ بېک میرزا کابلنی هرات ییلن رقابت قیله بیله دیگن درجه گه آلیب چیقیشگه اینتیهلیدی و صنعت، مدنیت همده معرفتنی رواجلنتیریشگه قتیق کیریشه یدی.

اولوغ بېک میرزانینگ وفاتیدن ایگی ییل اۆتر-اۆتمس، بابرشاه کابلگه یېتیب کپله-دی و عمکیسی اولوغ بېک میرزا اولگورمه گن ایشلرنی بلند دید بیلن عملگه آشیره باشله یدی. معلوم که ظهیرالدین محمد بابر آته سی عمرشیخنی قۆلدن بېرگندن سونگ، ۱۱ یاشیده اندیجانده تختگه چیقهدی، اما بختگه قرشی تورلی ایچکی نزاعلا طفیلی وطنی اندیجاننی ترک اپتیشگه مجبور بۆله یدی. آمو دریانی کپسیب قوندوزگه اۆته یدی و او یېرده خسروشاه عسکرلرنی اؤزیه لشکر آلیب، کابلنی قۆلگه آلیش مقصدیده هندوکش تاغلرینی آشیب ۱۵۱۱- ییل کابل شهیرینی

اوروشسيز محمد مقيم ارغونى دن تارتيب آلهدى، ارغونى اېسه قندهار تامان قاجيب كېتهدى.

ظهيرالدين محمد بابر كابلده اوز حكمرانليگىنى مستحكمه گچ، بير تاماندىن شهر آبادانچىليگىگه كته اعتبار بېره باشلهدى، باشقه تاماندىن اېسه اوز خاطرهلر، كورگن-كچيرگنلرېنى قاغازگه توشيريب بارهدى. نهايت اونينگ بو حياتى كچينمه لرى مجموعه سى بولميش «توزوك بابرى» يا «بابرنامه» اثرى وجودگه كېلهدى. بابرنينگ اوز قلمى بيلن توركى تيلده يازيلگن بو مشهور اثر شاه جهان زمانده عبدالرحيم خان خانان ناملى شخص تاماندىن كابل فارسچه سيگه ترجمه قىلىنهدى.

بابرشاه بو معتبر اثرده كابل نينگ اجتماعى، اقتصادى، سياسى، ايكولوژى، جيوگرافى، جيوپوليتيك، سوولر، دريالر، حيوانلر، اوسيملىكلر، باغلىر و باشقه موضوعلر خصوصده انيق و تينيق معلوماتلر بېرهدى. بابر، عمكىسى حكمرانليگى دورده چله قالگن بنالر، باغلىر، اريقلرنى قيته قورهدى، عىنى پيتمده قديم اسلامى كورينيشده گى باغلىر و بنالرنى آباد اېتهدى. مثال اوچون بابر تشبثى بيلن بنا اېتيلگن تېنگسيز انشآتلىر جمله دن: باغلىر، قصرلر، كاروانسارلر، اوستى يايىق بازارلر، قلعهلر، مسجدلر، مدرسهلر، مقبره لر، حوضلر، حماملر، يخدانلر، اريقلر، نهرلرنى تيلگه آليش ممكن. بابر باغى، استالف، پغمان و شهرآرا باغلىرى، جوى شير، جوى هندو، شاه جوى، بالاجوى اريقلرى، درس نهرى، مرغابى لر حوضى، تخت بابر انه شولر جمله سيدن دير.

بابر حکمرانلیگی دَوریده کابل تجارت مرکزیه آیلنیب، سوداگرلر کاروانلری سند، هند، چین، روس، ایران، ماوراءالنهر حدودلریدن کابلگه تورلی مال و متاعلر کپلتیریپ ساتگنلر و اؤرنیگه محلی نرسه لردن آلیب کبتگنلر. بابرینینگ سؤزی بیلن آیتگنده اؤشه وقتده کابلده اؤن اوچ تیل (جمله دن تورکی، فارسی، پشتو) و اؤتیز یپتئی لهجه موجود بؤلگن. اؤشنده کابل تجارت مرکزی بیلن بیرگه سیاحت مرکزیه هم آیلنگن. چونکه شهرنینگ غرب تامانیده گی تاغلر قلین قارلر بیلن قاپلنگن بؤلسه، شرق تامانیده گی حدودلرگه هیچ هم قار یاغمس اپکن. بو فرقلی اقلیم کابلگه اؤزگچه منظره انعام اپتگن. بابرشاهنینگ زراعت و باغدارلیک فنیگه مهارتی شونچه لیک یوقاری بؤلگن که، اونینگ یازیشیچه، آلوخوری و آلوچه کؤچتلیرینی شمالدن کابلگه و او یپردن جنوب تامانگه آلیب بارگن و او یپردن شکرقمیش و کپله نی کابل و جلال آبادگه آلیب کپلیب رواجلنتیرگن. شونینگدپک اوزوم و قاوون اپکیش فنی نی هندوستانده یؤلگه قویگن. کابلنینگ بابر دَوریده گی طراوتیدن تعریف اپتگن جهانگیرشاه (۱۵۹۵) هندنینگ بویوک شاهنشاهی صفتیده کابلگه قیلگن بیرینچی تشریفده شهرآرا باغینی آیاق یلنگ کپزب چیفه دی و بو باره ده: «اوشبو آزاده مکانگه کاووش بیلن کیریش آدابدن اپمس دیر» دپب تأکیدله دیدی. آیتیش جایز که، شهرآرا باغی بابرینینگ عمه سی شهربانو بیگیم تامانیدن قوریلگن.

بابرشاه کابلگه کپلگن بیرینچی کونلریدناق قتیق و دواملی زلزله لرگه یوزمه یوز کپله دی و اهالینی زلزله آفتلریدن قوتقزیش چاره لرینی اویله ی باشله دیدی. بو زلزله لر عاقبتیده کابل شهری و اونینگ اطرافیده گی بنالرگه، کابل قلعه سیگه کتّه شکست یپته دی، یغمان تومنیگه بقین بی توت حدودلری یپر بیلن یکسان بؤلهدی.

کابل نینگ اویلری و بنالری گنبد شکلیده تاشدن قوریلگنی اوچون هم زلزله گه برداشت بیره آلمهیدی. بو ویرانه گرچیلیکدن قتیق تأثیرلنگن بابر، تاش دېوارلیک اویلر اۆزینگه آغیرلیگی آز بۆلگن سینچ دېوارلیک اویلر قوره باشلهیدی. معماریک-نینگ بو کۆرینیشی کابلده بابر دۆریده وجود گه کپلگن و حاضر گه قدر بو اصولدن فایده لنیب کپلینماقده. مثلا، حاضرگی کونده هم کابل نینگ مراد خانی، چینداول، باغ علیمردان اېسکی محله لری انه شو سیستمده قوریلگن. شو بیلن بیر گه بابر کابلده گچکارلیک و شیشه کارلیکنی هم رواجلنتیرگن، اویلر نینگ تاقلری، رفلری و دېوار لرینی اۆرته آسیا گچکارلیک اسلوبیده بېزه شنی رواجلنتیرگن. ظهیرالدین محمد بابر کابلده ۲۱ ییل پادشاهلیک قیلگندن سۆنگ هند ساری بوزلنده دی و هندوستانده اېریشگن بخت و سعادت، شان و شوکتینی کابل برکتیدن دېب بیلدهدی. او کابلنی هندوستان دروازه سی دېب تعریفلهیدی و «کابل هر کیم نینگ قۆلیده بۆلسه هندوستان اونینگ قۆلیده دیر» دېدی، بابر شاه. شونینگ اوچون هم کابلنی اۆزینگه تېگیشلی خاص مکان صفتیده اسره گن و فرزندلری نینگ هیچ بیر گه بو شهرنی تاپشیرمه گن.

ظهیرالدین محمد بابر شاه دن میراث قالگن، شاه لرنینگ باغ یره تیش عنعنه سی، حتا امیر عبدالرحمن خان حکمرانلیگی دۆریده (۱۸۸۰) کابلده ینه بیر بار تکرارلندهدی. امیر تشبثی بیلن کابلده بوستانسرای، گلستانسرای و گردانسرای ناملی باغ لری یره تیلگن. امیر وفاتیدن سۆنگ اونینگ جسدی انه شو باغ لردن بیرى - بوستانسرایده دفن اېتیلگن. تارخچیلر بونی بابر شاه دن تقلید دېب تعریفلشه دی.

بابر اولادلريدن اينيقسه جلال الدين اكبر، جهانگير و شاه جهان لرنينگ بابالرى قورگن كابلگه قيزيقيشلرى كتته بولگن. بابردن كېين اولر كابل آبادانچىليگىگه دقت قىلىشگن و كابل اهالىسىگه انعاملر ترقتيب توريشگن.

ظهيرالدين محمد بابر كابلده نه فقط مثل سيز باغلىر و بنالر قوردى، بلكه جهان شمول اثرلر هم اوزيدن ميراث قالديردى، جمله دن:

۱- **بابرنامه** - بابرنينگ ياشلىكدن عمرى نينگ سونگىگه قدر كورگن-كېچيرگن و تجربه لرىنى اوز ايچىگه آلهدى.

۲- **عروض رسالهسى** - بو كتابده بابر توركى و فارسى تىلده گى عروض وزنى و بحرلىنى شعري مثاللر بيلن كورسه تيب بېرهدى.

۳- **مبين رسالهسى** (آيدىن، حقيقت) - بو كتاب تعليم و تربيه مسئلهسىنى اوز ايچىگه قمره ب آلگن.

۴- **رساله والديه** - خواجه عبیدالله احرار قلمىگه منسوب اوشبو كتاب بابر تامانىدن ترجمه اېتىلگن. كتابده صوفى لىر اخلاقىدن بحث اېتىلهدى.

۵- **ديوان بابر** - اوشبو ديوان نينگ اكثرىت شعرلرى توركى تىلده يازىلگن بوليب، اوندن ايرىم فارسى شعرلر هم جاي آلگن. اوشبو ديوان غزل، مثنوى، رباعى، قطع، توبيوق، معما و مفردات شعرلرىنى اوز ايچىگه قمره ب آلگن.

ظهيرالدين محمد بابر هندده تورت يىل شاهنشاهلىك قىلگنيدن سونگ قتيق بېمارلىك بسترىگه توشهدى و ۱۵۳۰- يىلده آگرده عالمدين كوز يومهدى. بو توغرىده اونينگ قىزى گلبدن بېگىم «اكبرنامه» اثرىده: «بابرنينگ جسدى آگرده- گى ارم باغىگه وقتىنچهلىك دفن اېتىلهدى و آرهدن اون يىل اوتىب رحمتلى

بابریننگ پشتون خانمی مبارکه پوپلزی، کابل حکمرانی شېرشاه سوري ياردمیده بابریننگ جسدینی کابلگه آلیب کبله دی و اونی بابر باغیگه دفن اېته دی.

بابریننگ تاریخي رولی و اؤزنی حقیده قطار جهان متفکر و عالملی اؤز قره ش و فکر-ملاحظه لړینی بیان اېتگن. شولردن بیرى، مشهور انگلیستانلیک شرقشناس عالم ویلیام ارسکین بابرنی افغانستان و هندستانده دنیا مدنیتی نینگ بویوک اساسچیسى صفتیده تن آلگن. شو بیلن بیرگه ارسکین، بابرشاه اوروش تدبیرلی و اوروش قورال یراقلری جمله دن؛ شمشیر-قیلیچ، نیزه، تیر و کمان، قلقان، گُز، تېمیر کلاه، پلخماننی ایشلتگن، هؤکیز تېریسیدن زره توزه تیش اوچون تورکستاندن استاکارلرنی جلب اېتگن، جنگلرده بابریننگ موفقیتیگه منه شو اوروش تدبیرلی و قورالری کتّه سبب بؤلگنلیگیگه اشاره قیله دی. ارسکین اؤزی نینگ «ایران و بابر» اثریده. اونینگ یازیشیچه بابرشاه کابلده سوو انشائتلرینی شونچه لیک استاکارلیک بیلن عملگه آشیرگن که بو اصول شهرنی بیل نینگ تورت فصلیده هم یېترلی درجه ده سوو بیلن تأمینله گن. بو اېسه کابل نینگ یشیل شهرگه ایلنیشیگه اساسی سبب بؤلگن.

افغانستانلیک پشتو زبان محقق و یازووچی دوکتور عبدالحی حبیبی «ظهیرالدین محمد بابرشاه» ناملی کتابیده بابر شخصیتی حقیده توخته لیب جمله دن شونده ی یازه دی: «بابریننگ شجاعتی و قهرمانلیگی، اونینگ حیات واقعه لری اندیجان پادشاه لیگیدن هندوستان شهنشاه لیگیگه کؤتریلگنیدن کورینیب توربیدی. شو بیلن بیرگه بابریننگ علمی، ادبی و مدنیت پرورلیگی، یازووچی و شاعر بؤلگنیدن، اینیقسه اؤزیدن میراث قالدیرگن بی بها یازمه اثرلیدن نمایان دیر». پروفیسور

حبیبی نینگ یازیشیچه، بابر نه فقط کابلده بلکه جلال آبادده صفا باغینی، آدینه پورده وفا باغینی، قندهارده چارباغ و فرخزاد باغلرینی، همده قندهار چهل زینه سینی هم بنا اپتگن.

باشقه بیر افغانستانلیک اؤزبیک قلمکشی عبدالله کارگر ظهیرالدین محمد بابر حقیده یازگن «شهنشاه سخنور» کتابیده بابرشاهنی اؤرته آسیا، افغانستان و هندوستان نینگ اؤن آلتینچی عصر بویوک ادبی، سیاسی و حربی شخصیتی خصوصیده سؤز یوریتیب، اونینگ ادبی فعالیتی بؤلیمیش «خط بابر» حقیده شونده یازهدی: «بابر ینگى بىر بازو و شکلىنى يره تدى و اونگه خط بابرى دېب نام بېردى، بو خطنى ايجاد اېتیشیدن مقصدى نیمه بؤلگنى هنوزگچه نامعلوم. اما بو خط حقیده بابرنامه ده نېچه جایده سؤز بارهدی». خط بابر ۲۹ حرفدن عبارت بؤلیم، ۱۵۰۴- ییل کابل شهريده ايجاد اېتیلگن.

تاریخ که تماشاگاه ارباب ابردور،

هر صفحه سی آیینه احوال بشردور. (بابر)

ادبیاتلر:

۱. بابر، ظهیرالدین محمد، «بابورنامه»، فارسجه ترجمه: عبدالرحیم خان خانان. (۱۳۰۸ ق) بمبی
۲. کهزاد، احمد علی «بالاحصار کابل و رویدادهای تاریخی». (۱۳۳۶). کابل
۳. حبیبی، دوکتور عبدالحی. «ظهیرالدین محمد بابرشاه». (۱۳۹۱). کابل
۴. امینی، محمد اکبر، «باغ بابر». (۱۳۶۵). کابل
۵. کارگر، عبدالله، «شهنشاه سخنور». (۱۳۸۳). کابل

كابل نينگ شاه معمارى و شاعر باغبانى (ظهيرالدين محمد بابر)

۴۷ يىللىك عمرى نينگ ۲۵ يىلى كابل بيلن باغليق بۇلگن ظهيرالدين محمد بابر ۱۵- عصر آخرى و ۱۶- عصر باشلىرىدە كابل نينگ شاه معمارى و شاعر باغبانى بۇلگن. بابرشاه بو شهردە تورلى كۆركم باغلىرىدە تىرىلىدى و بنالارگە اساس قويدى. او كېيىنچە ليك اۋزى معمارى بۇلگن كابلدە ۲۲ ياشىدە ابدى تىختگە چىقىدى و شاه عنوانىنى اېگىللىدى. ۴۷ ياشىدە اېسە اۋزى باغبانى بۇلگن باغدىن دايمي منزل توتدى. بوگونكى كوندە بو باغ «بابر باغى» نامى بيلن بوتون دىياگە دانگى كېتىگن سياحلىر مكانىگە ايلنگن.

معلوم كه ماوراءالنهر، خراسان و هندوستان نينگ سياسى و ادبى شخصىتى بۇلگن ظهيرالدين محمد بابر، ۱۴۸۳- يىلى نينگ ۱۴- فېروريسىدە اندىجانده، فرغانه

اولوسى نینگ حاکمى امير تېمور سلاله سېگه منسوب عمر شيخ ميرزا عايله سېده دىياگه كېلگن. آنهسى چىنگىزخان اولاده لريدن چىغتاي حاکمى يونس خان نىنگ قىزى قوتلوغ نگار خانم بولگن. بابر آنهسى نىنگ اولىمىدن كېين ۱۲ ياشىده فرغانه حاکمى اېتىب تعىنلنگن. شىباني خان ۱۵۰۴- يىلى اندىجاننى قولگه كىرىتىگندىن سونگ بابر ايگى- اوچ يوز كىشى بىلن آمو درىانى كېچىب اوتىب، قىسقه وقت اىچىده كابل اولوسىگه اوز حاکمىتىنى اورنتگن.

ظهیرالدين محمد بابر كابل تختىنى اېگلله گىدىن كېين، بخت-آمد اونگه كولىب باقهدى و باشقه بىر قطار شهر و ولايتلرنى هم بىرىن-كېين قولگه آله باشله يدى. او هندوستاننى تصرف قىلىشى بىلن اوز قلمروىده آسايشته لىك اورنتىشگه، وىرانلىكلرنى قىتته تىكلشگه و يىنگى بنالر برىا اېتىشگه كىرىشه دى. او شونىنگ دېك، عمرى نىنگ سونگىگه قدر اوزىدن جهان شمول تارىخى بايلىكلر قالدىرىشگه حركت قىله دى. بابر شاه نىنگ شكوه لى و عظمتلى سلطنتى و حكامرانلىگى خصوصىده جهان متفكرلرى و پېشوالرى، اونى مثلى كورىنمه گن پادشاه و زبردست ادىب بولگىنىنى تن آلگنلر. جمله دن جواهر لعل نهرو بابر حقىده سوز يورىتر اېكن، اونىنگ دربارى جوده هم شكوه لى، ثروتلى، كوركوم و هرگز تېنگى بولمه گن دربار بولگىنىنى اعتراف اېتگن.

بابر شاه نىنگ آمو درىادن سند درياسىگچه بولگن امپراتورلىگى جغرافىه سېده اېنگ كوپ باغلر يره تىلدى، بنالر قد كوتردى، وىرانلر تىكلدى، علم-معرفت و صنعت اوز اوجىگه يېتدى. بو باره ده اېنگ كوپ و خوب معلوماتلر بابر نىنگ جهان شمول اثرى «بابرنامه» ده اوز عكسىنى تاپگن. بابر اندىجانده توغىلگىگه قره مهى او كابلگه كوپراق كونگىل قوئىگن. بونگه سبب بابر كابلده پادشاه لىك تاجىنى كىيگىنى و

اونينگ فرزندلرى كابلده دنيياگه كېلگنى، قالدوېرسه او توغىلگن يورتياگه سيغمه‌ى كابلده راحت تاپگنى بۇلگن. بابرشاه نينگ كابلگه مهر قۇيگنى هند قهرمانى جواهر لعل نهرو نينگ بابرشاه تۇغرىسىده بيان اېتگن سۆزلريده هم يقال اوز افاده سيني تاپگن. نهروگه كۆره: بابر هندنى تصرف قىلگنيدن كېين او هر دايم كابل نينگ شباده لرى، گللىرى، باغلىرى و قاوونلرينى قومسب يشه گن. بابر نينگ جوده خوش طبيعت، آچىق كۇنگىل، مهربان و جاذبه لى شخص بۇلگنيدن يازگن خاطره لرى هم گواه ليك بېره دى، دېيدى نهرو.

بابر شاه نينگ سانسيز-سناقسيز قوريليش، بنا و انشا اتلرى نينگ كته قسمى كابلده عملگه آشيريلگن و بو قوريليشلر ايگى تورگه بۇلينه دى. اولردن بىرى ينگى قوريلگن بنا لار و باغلىر بۇلسه، ايگىنچىسى قيته تىكلنگن و بېزه تىلگن باغلىر، يۇللىر و بنا لار دىر. بولردن اكثرىتى افسوس كه بيز گچه يېتیب كېلمه گن، اما بوگونگى كونده تاريخچىلر تامانيدن اعتراف اېتيله باتگن بابر دۇريگه عايد كابلده گى موجود باغلىر و بنا لار سانى اۇندن آشه دى.

بابر قورگن باغلىر باشقه باغلىردن اوز خصوصيتلريگه كۆره به تمام اجره لىب توره دى. او يره تگن باغلىر اطرافى عموماً دېوال بىلن اۇره ب آينمه گن، چونكه بابر باغلىر نينگ گۈزلىگى آچىقلىگيده دېب توشينگن. همده بو اقليمده شو پيتگچه تجربه قىلينيگن درختلر و گللىر باشقه اۆلكه لردن كېلتىرىب اېكه باشله گن. اونينگ كابلگه مهر- محبتى عاشقلىك درجه سيگه يېتیب بارگن. او بو ديارنى شو قدر سېوگن كه هندوستانده بويوك امپراتورلىك اورتىشىگه قره مسدن عمرى نينگ آخريگچه بو شهرنى اوز آتياگه سقله گن، حتا اونى اوز فرزندلريگه هم روا كۆرمه گن. هر يېرده اۆلسم كابلدن باشقه يېرگه دفن اېتمنگلر، دېبه وصيت قىلگن.

بو تۇغرىدە استاد على احمد كهزاد قويدەگىچە يازەدى: «باورنىنگ كابلگە قىزىقىشى عشق درجەسىگە كۆتۈرىلگن اېدى. او بويوك امپراتورلىك صاحىبى بۇلىشىگە قرەمەى، عمرى نىنگ سۇنگىگىچە كابلىنى اۇغىللىرى، قىزلىرى و يقىنلىرىدن بىرانتەسىگە - نامىگە بۇلسە هم - بېرمەدى و اونى اۇزى نىنگ خالصەسى صفتىدە سقلەدى. او ۱۵۳۰- يىلى آگرەدە بو دنيادن كۆز يومگىدن كېين اونىنگ جسدنى اۇزى يره تگن آگرەدەگى نورافشان باغىگە وقتىنچەلىك دفن اېتىدلىر و وصىتىگە بناً آلتى آى اۆتر-اۆتمس بابرشاه توپراغىنى كابلگە آلىب كېلىب «بابر باغى» گە دفن اېتىدلىر».

تحقىقاتچىلرگە كۆره، بابىر كېنگلىكىنى، آچىقلىكىنى و طىبعتىنى سېوگن و بو سېوگىسىنى حيات پىتىدە يره تگن باغلىرىدەگى گللىر و درختلر اېركىن اۋسىشى اوچون اولرنى دېوال بىلن اۋرەمسلىكىنى كۆرسىنگن بۇلسە، عالمىن اۋتگىندىن كېين قبرى آچىق هوا دە بۇلىشى بىلن بشرىتنى قاىل قالدىرگن.

يوقارىدە قىد قىلىب اۋتگىنمىزدېك، هر يېرگە كۆره كابلىنى كۆپراق سېوگن بابىر اكثرىت قوربىلىش و انشاآلرنى هم شو يېردە عملگە آشىرگن. استاد كهزاد اۇزى نىنگ «كابل قلەسى و اونىنگ كېچىنمەلىرى» اثرىدە بابىر دۆرىدە فقط كابل نىنگ اۋزىدە قوربىلگن يېتى باغ و اوچ باغچەدن آت توتەدى. بولر قويدەگىلردن عبارت: شەرآرأ باغى، چەهار باغ، جەهان آرا باغى، جلوه خانە باغى، اۋرتە باغ، صورت خانە باغى، باغ مەتاب، آهو خانە باغى و اوشبو باغلىرگە توتش بۇلگن باشقە اوچتە باغچە بۇلگىنىنى هم بىان اېتەدى. منبعلىردە تآكىدلىنىشىچە، بابىر زمانىدە كابلدە اىككى يوزگە يقىن گل تورلىرى و اۋنل ب باغ و باغچەلر موجود بۇلگن. افسوس كە اولرنىنگ كتە قسىمى تورلى حادثەلر و تورلى سياستلر قربانى بۇلگن.

«بابرنامه» ده يازه دى: «ايريم تاريخلرده ننگرهار دېب يازيلگن «نيكنهار» لغمان نينگ كنه تومنلريدن دير. بو تومن نينگ قراووللر توره ديگن جاي نامى «آدينه پور» بوليب، كابل شريفده اون اوچ چقيريم اوزاقليكده جايلاشگن دير. كابل بيلن نيكنهار آره-ليغيدى گى يول انچه بوزوق و اوتيش محال بولگن اوچ-تورتته كيچيك تېپه ليك و ايگيته-اوچته تار يولكلردن عبارت بولگن. يول بوييده هيچ قنده ي آبادليك بولمه-گن... آدينه پور قلعه سى آلايدىه جنوب تامانده بير تېپه ليكده بير باغ آباد قىلديم و آتيني «وفا باغى» دېب قويديم. قلعه و باغ ايچيدن دريا آقه دى. نارنج و ترنج درختلى سپر حاصل ابدى. پهار خانى يينگيب لاهور و ديپالپورنى فتح قىلگن بيليم، كبله كوچتيني كېلتيريب اوتقرديم، توتدى. اوتگن يىلى نيشكر اېككن ابديلر، يخشى حاصل بېردى و اوندن بدخشان و بخاراگه هم يوباريلگن ابدى».

بولردن تشقري بابر كابل و اونينگ تېوره ك-اطرافيده ينه بير قنچه باغلىر قورگنى و اريقلر چيقرگنى، همده درختلر اوتقزگنى «بابرنامه» ده به تفصيل كېلتيريله دى. «استالف موضعيده بير باغ بولگن و بو باغ نينگ آتى «باغ كلان» بولگن و اونى اولوغ بېك ميرزا تارتيب آلگن. مين بو باغ نينگ پولينى تولب اېگه سيدن ساتيب آلايم. باغ نينگ ايچيدن هميشه بير تېگرمان سوو آقه دى. بو اريق اطرافيده چنار و باشقه كوپ گينه درختلر كوكرگن...»

ظهيرالدين محمد بابر طبيعتنى سېويش آرقه لى انسانلرنى اعزازلگن. او قودوقلر، اريقلر، كوپريكلر، رباطلر، مسجدرلر، خانقاهلر، يوللر و باغلىر قورگن. اوز قلمروينى مادي و معنوي جهتن رواجلنتيريش يوليده اونگه قدر حكمرانليك قىلگن پادشاه-لردن فرقى روشده اوزاقتى كوزلب ايش توتگن. شو باعث اونى رنسانس دورى سركرده لريدن دېب بيله ديلر. جواهر لعل نهرو اوزى نينگ «جهان تاريخيگه نظر»

كتايبده بابرنى حتا اروپا رنسانس دَورى ايلغارلريدن هم اوستون بۇلگنليگىنى تن
آلهدى:

«بابرنيگ اۈزى اروپا رنسانس دَورى پادشاهلرى دېك پادشاه بۇلگن. بىراق
اروپالىك شاهلردن اۈز خصوصيتيگه كۆره اوستون تورگن. بابر هم اولر كى
ماجراچى بۇلگن، لېكن او عىنى پيئده سخاوتلى و قهرمان بۇلگن. صنعت و
ادبياتگه چوقور قيزيققن».

اېندى ايگى آغيز سۆز «بابر باغى» تۇغرىسىده:

شاهنشاھ ظهيرالدين محمد بابر ۱۵۲۸- يىلى كابله محتشم بير باغ بنا قىلدى
و باغنى دېوال بيلن اۈره مسليكه بو يروق بېردى، چونكه اۈسيمليكلر طبعي حالده
اۈسپشيني ياقتيير اېدى. اما بابرنينگ چپورهسى نورالدين جهانگيرنينگ اۈغلى
شاه جهان ۱۶۳۸- يىلى اوشبو باغ اطرافيني بلند دېواللر بيلن اۈره ب آلدى. بو باغ
كابل شھرينى بېزه ب تورگن ايگى تاغدن بيرى شېردروازه تاغى نينگ غربي
اېتگيده، دېنگيز سطحيدن ۱۸۰۰ متر يوقاريليكده جايلىشگن. باغده ۵۵۰۰ مېوه-
لى و مېوهسيز درختلر بو مكان كۆركيگه كۆرك قۇشيب تورگن. «بابر باغى» يىليده
۳۰۰ مينگ حدوديده، محلي و چېت اېلليک مهمانلرگه مېزبانليک قيلهدى. «بابر
باغى» دن تقريباً بېش چقىريم اوزاقليكده شمالده جايلىشگن «شھرآرا باغى» ۱۶-
عصرده بابرنينگ عمهسى تامانيدن قوريلگن و باغگه بابرنينگ قىزى شھرآرا نامى
بېريلگن. حاضر بو باغ مخصوص عياللر اوچون مۇجللنگن يگانه باغ دىر. بو ايگله
باغ هم بوندن اۈن يىل مقدم آغاخان خيريە جمعرمهسى تامانيدن قَيْته قوريلدى.

بابر كابلده باغدارچيلىكنى رواجلىتىرگن دوردە ۲۰۰ گە يقين تورلى گل-چېچكلر، شو جملەدن ۲۳ تور لالە موجود بولگن. بولر اوچ كۆرىنىشده (كۆكت، بوتە و درخت) شكلىده بولگن و اكثرىتى محلي، ايرىملرى باشقه يورتلردن آلىب كېلىنگن و هر بىرى نىنگ مخصوص نامى بولگن. مېوهلى درختلردن آلمەنىنگ بىر نېچە تورى (نازك بدن، جورس، شىشەيى، قاواق آلمە، تيرماهى)، اۋرىك، نشواتى، بېهى، انجىر، آلوچە، جيىدە، بادام، توت، يانغاق، شفتالو و باشقه لر... بابر قورگن باغلىرىنىڭ بايلىكلىرى صفتىدە مىراث قالگن.

او «بابورنامە» دە سېوگلىسىگە آيلنگن شېھر - كابل نىنگ آب-ھواسى و مېوهلىرى حقيدە شوندى يازەدى: «ھواسى جودە ياقىملى كابل دېك جاي دنيادە بولمسە كېرەك. ياز فصلىدە كېچەلىرى پۈستىن سىز اوخلىب بولمەيدى. قىشده قار كۆپ ياغسە ھم قىتىق ساووق بولمەيدى. سمرقند و تېرېز خوش آب-ھوا بوليشىگە قرەمەي، قىتىق ساووق بولەدى».

بابر شەھەر كابلدە اۋزى قورگن اۋندىن آرتىق باغدىن تشقرى سلطان ابوسعيدنىڭ اۋغلى مىرزا اولوغ بېك تامانىدىن كابل و اونىڭ تېورەك-اطرافى، جملەدن استالف، استرغىچ، پىغان، جيىدەلى و سياران دە يره تىلگن (بنفشە، گلكنە، ملابابا، حيدر تقى، مکتب و چنار) باغلىرىنى قىتە قورگن و آبادلىشىتىرگن. بابرىنىڭ يازىشىچە دەھمىزنگ بۇغازىدىن (بۇغاز: تار سوو يۈلى) تا كابل قلعه سىگچە بولگن مصافەدە قورىلگن باغلىرى گۈپلىگىدىن بو آرەلىق «كوچە باغ» نامىنى اۋزىگە آلگن.

سابق ساويت باستانشناسى گلېنە پوگچىنكوه نىنگ تاكىدلىشىچە، بابر اۋزى زمانەسى نىنگ زراعت و باغدارلىك اوسلوبلىرىگە حاكم بولگن. علمى و تېخنىك

اصوللرده باغ قوریش اونینگ سلطنتی دَوریده وجودگه کپلگن. آریق تارتیش، حوض قَریش، یؤل چیقاریش، درختلرنی بیر یپردن باشقه یبرگه کؤچیریش تجربه لری بېواسطه بابر بیلن باغلیق دیر. او هندوستانی تسخیر اېتگنیدن کپین او یپرده کابل باغلیگه اؤخشش نظم-ترتیبلی باغلق قوریب هندوستانلیکلرنی لال قالدیرگن. چونکه اولر او پیتده باغ قوریش تجربه سیگه اېگه بؤلمه گنلر. بو خصوصده بابر شونده ی یازدهدی: «مېن آگرده منظم خیابان چیقاریب، کپره کلی بنا قوریب، قطار درختلر اؤتقزیب یخشی گینه باغ یره تدیم. هند اهلی بونده ی یبرنی عمرلریده کؤرمه گنی باعث، اونگه کابل دېب آت قؤیگن اېدیلر».

بابر کابلده اساس سالگن باغلرینینگ ینه بیر اؤزیگه خاص خصوصیتی شونده بؤلگن که، بو باغلق شو قدر آزاده و پاکیزه سقلنر اېکن، حتا هندوستان نینگ بویوک شاهنشاهی جلال الدین اکبرینینگ اؤغلی جهانگیر پادشاه بیرینچی بار کابلگه کپلگنیده «شهرآرا» باغینی یلنگ آفاق یوریب سیر-تماشا قیلگن. اونینگ یازیشیچه، بو باغگه کاووش بیلن آفاق قؤییش یخشی اېمس و سلیقه سیزلیک دیر.

بابرینینگ قید قیلیشیچه او، آلوچه و آلبوخارانی شمالدن کابلگه و او یپردن جنوبگه آلیب باریب اؤزلشتیرگن. شونینگ دېک، کپله و نیشکرنی کابل بیلن جلال آباد یؤلیده آباد قیلگن «وفا باغی» گه اېکن. عینی پیتده او اوزوم تاکی و قاوون اوروغینی ایگی اوستاکار فالیزبان و باغبان بیلن بیرگه کابلدن هندوستانگه یوباریب، او یپرده اوزوم و قاوون زراعتینی رواجلنتیرگن.

بابر کابلگه شونچه لر مهر قؤیگن که، کابلنی هندوستان نینگ دروازه سی صفتیده عمری نینگ سؤنگگیگه قدر اؤزی نینگ یازگی پایتختی اوله راق اسره ب کپلگن. شو

باعث بؤلسه کپرهک، آره دن ۵۰۰ بیل اؤتیب هم خلق «تاکه کابلده بابر نینگ آرامگاهی بار اېکن بابر هم، کابل هم هرگز خاطره لردن کؤتریلمه یدی»، دبیدی.

ظهیرالدین محمد بابر جسدی بیر زمانلر «حضرت رسول اکرم قدم جالری» دېب آت کؤترگن ساحه ده - «بابر باغی» نینگ تېپه قسمیده یوزی قبله تامانگه باغ نینگ درختلر و گللر قد کؤترگن تامانگه قره ته دفن اېتیلگن. روحی شاد، یاتگن یېری آباد بؤلسین!

ادبیالر:

۱. احمد علی کهزاد، «بالاحصار کابل و پیش آمدهای تاریخی»، ۱۳۳۶، کابل.
۲. پارسا شمسی بیف و صادق میرزایف، «بابرنامه»، ۱۹۶۰، تاشکېنت.
۳. پوهاند عبدالحی حبیبی، «ظهیر الدین محمد بابر شاه»، ۱۳۹۱، کابل.
۴. دکتور شفیه یاقین، «دریا در گوهر»، ۱۳۸۷، کابل.
۵. جواهر لعل نهرو، «نگاهی به تاریخ جهان»، تهران.
۶. احمد علی کهزاد، «تاریخ افغانستان»، ۱۳۸۴ ش، کابل.
۷. شاروالی کابل، «میلاد کابل»، ۱۳۹۰، کابل.

بابورشاھ نىنگ بويوكليگى

ظھىرالدين محمد بابرشاھ نىنگ تارىخى اثرى صفتىدە «بابرنامە» نى اېسلىش مەمكىن. بۇ اثر، دىنيادە واقە-ھادىئە لىرنىنگ اېنگ تۇغرى و طرفسىز تارىخى دېب تن آلىنگن.

توغمە اقتدار اېگەسى بۇلگن ظھىرالدين محمد بابر قىسقە عمرى دوامىدە حربى، سىياسى، اجتماعى و مدنى فوق العادە ايشلرنى عملگە آشىردى. اوزاقنى كۆرە آلەدىگن بويوك سياستچى و ماھر سر كىردە گە آيلندى. شكستلردن يىخشى سباقلر چىقىردى. تورلى اېلتلر و ملتلرنى بىرلشتىرىش و اولكن امپراتورلىك قورىب، اونى تۇغرى باشقىرىش مھارتىنى كىسب اېتدى. ۲۰۰۰ دىن آشە راق جىنگچىلرى بىلن اولكن مەملىكەت تىشكىل اېتىشنى نىت قىلگن ياش بابر، چارك عصر دوامىدە چېكىسىز مشقتلر چېكىب، گىگا و آمو دريالرى آرە ليغىدە مركزلشگن اولكن سلطنت قورىشگە موفق بۇلدى. كۆپ جھتلردن آلىب قرە لگندە، بابرشاھ گە تېنگلشەدىگن سر كىردە و شھزادە يۇق دېيىش مەمكىن.

مدنيتلشگن خلق - تورک خلقي، انسانيت سيويليزه تسويه سي (رسانسي) نينگ شکللنيشيده کته رؤل اوينه گن. آسيانينگ اېنگ شرقي نقطه سيدن اروپانينگ يوره گيگچه بؤلگن کؤپل امپراتورليکلرنی باشقرگن. تاريخي منبعلرده قيد اېتيليشيچه، اوشبو بويوک خلق کميده ۱۶ امپرتورليک يره تگن. فقراليک جمعيتيده اساسي قانونی يعنی ياسا يره تيلگن و او اساسيده امپراتور فرمانلری يوريتيلگن. ارخيا الوگلر (باستانشناسلر) نينگ خلاصه لريگه کوره، تورک ملتي نينگ صنعت اهلی دنياده بيرينچي مرته شهرسازليکني باشله گن.

بابر شاه ۱۵۰۴- ييلى کابلنی اوروشسيز فتح قيله دی. آره دن کؤپ اؤتمه ی او بيرده قتيق و دواملی زلزله لرگه يوزمه-يوز کبله دی. اؤشنده کابل شهری و اونينگ اطرافيده گی بنالرگه، کابل قلعه سيگه کته شکست يپته دی. پغمان تومنيگه يقين بي توت حدودلری بېر بيلن يکسان بؤله دی. بو ويرانه گرچيلیکدن قتيق تاثيرلنگن بابر اجدادلريدن ميراث آلگن قوريليش صنعتيدن فايده لنيب، تاش دېوارليک اوپلر اؤزنيگه آغيرليگی آز بؤلگن سينچ دېوارليک اوپلر قوره باشله يدی. معمارليک نينگ بو کؤرينيشی کابله بابر دؤريده وجودگه کبلگن و حاضرگه قدر بو اصولدن فايده لنيب کپلنماقده. حاضرگی کونده هم کابل نينگ مراد خاني، چينداول، باغ عليمردان ناملی اېسکی محله لری انه شو طرزده قوريلگن. شو بيلن بيرگه بابر کابله گچ کارليک و شيشه کارليکني هم رواجلنتيرگن، اوپلر نينگ تاقلری، رفلری و دېوارلرينی اؤرته آسيا گچ کارليگی اسلوبيده بېزه شنی رواجلنتيرگن.

ظهیرالدين محمد بابر عمری آخريده سلطنتگه وليعهد قيليب، کته اؤغلی - همایوننی تعيينله يدی و اؤزبېک نينگ فخری بابر شاه ۱۵۳۰- ييلى ۲۵- دېکابريده آغير کسليک سبب، ۴۸ ياشيده عالمدن کؤز يومه دی. مرحوم نينگ جسدي آگره ده گی زرافشان باغیده دفن اېتيله دی، آره دن اؤن ييل اؤتیب بابر شاه وصيتيگه کوره اونينگ سويکلری افغان خاتنی بی بی مبارکه يوسفزی سعی و حرکتی بيلن

کابلگه کپلتیریلهدی و اؤزی یره تگن محتشم باغلردن بییری «بابر باغی» گه دفن ایتیلهدی.

تورک خلقی یگانه دینگه اېگه و اؤزلرینی اسلامگه بغیشله گن خلق بؤلگن. تاریخ جنگچیلری تورکی خلق غزنوی لر دؤریدن بویان اسلام بییراغینی کؤترب کپلیشگن. بو خلق نینگ، ختای نینگ اېنگ شرقی نقطه سیدن اروپا نینگ یوره گیگه قدر سیاستی هم، مدنیتی هم کپنگه یگن.

۱۵- عصر تورک امپراتورلری نینگ گُللب یشنه گن دؤری بؤلگنیدن خبرینگیز بار. عثمانلیلر حکومتی کیچیک آسیاده گی اسلام دنیاسی نینگ یرمیگه رهبرلیک قیلگن. هندوستان نینگ یوره گیگچه باسیب بارگن جسور سرکرده اېسه بابر شاه تېموری بؤلگن.

معلوم که، ظهیرالدین محمد بابر آته تاماندن امیر تېمورگه نییره حسابلنهدی. بابر، متفکر و مقتدر اجدادلری کبی تقوادر حنفي مذهب مسلمان بؤلگن. شو بیلن بییرگه، او عموم انسانی فکرگه اېگه، خلقلرنینگ برچه دینلرینی حرمت قیلگن. طبیعتگه جوده قیزیققن، شو باعث او کابلستان و هندوستانده قطار باغلیر یره تیپ اؤزیدن بشریتگه میراث قالدیرگن.

ميرزا اولوغ بېك

جهان شمول يولدوزشناس، رياضيدان، تاريخچى، شاعر و سياستمدار ميرزا اولوغ بېك كيچيك ياشده اولكن بير مملكت نينگ سلطانى بوليب، عمرى نينگ آخريگچه، يعنى ۳۹ ييل حكمرانليك قيلدى.

بو حكمرانليكنى قندهى يوزه گه كېلىش تاريخيگه قيسقه چه نظر تشله سك، ۱۴- عصرگه كېلىب چينگيز خان و اونينگ اولادلىرى برپا اېتگن بويوك امپراتورليك هر جهتدن كوچسيزلىب قالگچ، امير تېمور ۱۴- عصر نينگ ۵۰ - ييللىرى آخىرلىده ماوراءالنهرده قزان خان اوستيدن غلبه قازانيب سياسي صحنه گه چيقه دى. تاريخچى توركي شناس عالم واسيلى برتولد ايتگنى دېك تېمور نينگ فعاليتى ماوراءالنهر نينگ كېينگى دورده گى حياتينى و اولوغ بېك دورينى كوپ تاماندن بېلگىلب بېردى.

امير تېمور ميلادى ۱۳۹۱- ييل ايران نينگ غربى ولايتلريگه باشله گن ۵ ييلليك اوروشى نتيجه سيده بوتون ايرانى هندوستانگچه، عراقنى، سوريه نى، شرقى

اناتولیه‌نی و بوتون قفقازنی اؤز سلطنتیگه قوشیب آلدی. تېمور قوشینلری غربی ایران و عراقده تورگن پیتلریده، میلادی ۱۴۹۴-ییل ۲۲-مارچده (عیناً منه شو بوگون) تېمورنینگ ۱۷ یاشر کیچیک اؤغلی شاهرخ‌نینگ لشکری جایلشگن سلطانیه یعنی حاضرگی ایران حدودیده‌گی جنوبی آذربایجانده شاهرخ‌نینگ خاتنی گوهرشاد اؤغیل کۆرده‌دی.

بو خوش خبر اؤشه پیتی عراق‌نینگ مردین شهرینی فتح قیلیش بؤساخته‌سیده تورگن باباسی امیر تېمورگه یېتیشگچ ینگى توغیلگن باله‌گه تېمور اؤز آتەسی محمد ترەغای آتینی بېره‌دی. اما تېمور کتّه مهر و سېوگی بیلن اونى اولوغ‌بېک دېب آتەیدی. شونینگ اوچون هم اونینگ اساسی آتی اولوغ‌بېک بۇلیب قالەدی.

اولوغ‌بېک چقه‌لاقلیگیدن تېمورنینگ کتّه خاتینی سرای مُلک خانیم‌نینگ قره‌ماغیگه بېریله‌دی. اونینگ باله‌لیگی ماوراء‌النهرده باباسی امیر تېمور دُوریده مرکز‌لشگن کوچلی دولت یوزه‌گه کېلکن پیتده اۆته‌دی. کۆپینچه امیر تېمور اولوغ‌بېکنی یوریشلرده اؤزی بیلن بېرگه آلیب یورر و بیلیمدان استادلر تریبه‌سیده یازیش و اوقیشنی اؤرگنوب علم آلیشیگه کتّه اعتبار بېر اېدی.

اولوغ‌بېک باباسی تېمورنینگ ۱۳۹۹-۱۴۰۴-ییلگچه بؤلگن و ۷ ییللیک یوریش دېب آتلگن آلد آسیاگه قیلینگن یوریشلرده ۵ یاشیده بۇلیشیگه قره‌مه‌ی باباسی بیلن بېرگه بؤلگن. امیر تېمور نېوره‌سی اولوغ‌بېکنی یاش بۇلیشیگه قره‌مه‌ی تجربه آلیشی اوچون دولت کېنگشلىرى، قبول مراسملرى و یېغینلرده قتنشئیرگن.

۷ ییللیک یوریشدن کېین امیر تېمور و اونینگ نبیره‌لری سمرقندگه قیتیب کپله‌دیلر و او یېرده تېمور نبیره‌لرینی اوبلنتیریش مقصدیده اولکن تۆی باشله‌یدی. بو تۆیگه چینگیز اولادلریدن اوقدای قان (اوکتای خان) اؤغیللری - تازیزی اؤغلان و تاشتېمیر اؤغلان، شونینگ دېک فرنگ اېلچى لريدن کاستیلیه و کانسالیس هم

اشتراک اېته ديلر. اوشبو نکاح تۆييده جهانگير ميرزانينگ اۇغلى اولوغ بېک ميرزا، محمد سلطان نينگ قیزی اۇگى بېگم گه اويلنه دى.

تۆيدن سۇنگ امير تېمور نبيره سى اولوغ بېککه ۱۴۰۴- يىلى تاشکند، سېرم، ينگى، جمبول، اشپره و مغلستاننى سويورغال (هديه) قىليب بېره دى. شوندىن بير يىل اۆتیب امير تېمور اۆتراره قتيق كسل بۆليب، ۱۴۰۵- يىل ۱۱- فبرور يده وفات اېته دى. اونينگ اۆليميدن آلدین قىلگن وصيتيگه كۆره سمرقند تختيگه اۆشه پيتى قندهاره تورگن اۇغلى پير محمد جهانگير اۆلتيريشى كېرك اېدى، بيراق تېموري لر اۆرته سيده حاكميت اوچون كورهش باشلنه دى.

اولوغ بېک شوندىن سۇنگ هراتگه كېليب خراسان حربى-سياسى حياتيگه فعال اشتراك اېته دى. او ۱۴۰۶- يىلى اۆز آته بېگى - شاه ملك بيلن بيرگه ليكده بلخ و شبرغان اطرافلريده ميرانشاه نينگ اۇغلى يعنى عمكى بچه سى خليل سلطانگه قرشى جنگگه قتنشه دى.

۱۴۰۹ - يىلگه كېليب خراسان و ماوراءالنهرده ايگى مستقل دولت يوزه گه كېله دى. مركزى هرات شهرى بۆلگن خراسان ولايتيگه شاهرخ ميرزا و مركزى سمرقند شهرى بۆلگن ماوراءالنهرگه ميرزا اولوغ بېک حكمران بۆله دى. بيراق اۆشه پيتى اولوغ بېک ۱۵ ياشيده، يعنى ياش بۆلگنى اوچون دولتنى باشقريش اونينگ آته بېگى ليگيني آلگن شاه ملكگه تاپشيريلاه دى.

اولوغ بېک ۱۷ ياشگه كيرگن يده ماوراءالنهر و اونگه توتش ولايتلر نينگ تۆله حكمرانى بۆلدى. آره دن كۆپ اۆتمه ي ۱۴۱۴- يىلى خوارزم هم اولوغ بېک دولتيگه قوشيلدى. او باباسى امير تېمور نينگ تېسكريسى، اوروشلرده يوريش قيلمه ي مدافعه اصوليني قوللاه دى. ۱۴۲۵- يىلى مغلستانده شير محمد خان گه قرشى اوروشده غلبه قازاندى. اما ۱۴۲۷- يىلى قوبى سردريا حوزه سيده كۆچمنچى

اؤزبېکلر خانى براقخان گه قرشى اوروشده مغلوبیتنگه اوچره دى. شوندىن سؤنگ ۲۰ يیل حربى يوريش قيلمه دى.

۱۴۴۷- يیلى شاهرخ وفات اېتگچ اولوغ بېک خراسانى ماوراءالنهر بیلن بېرلشتيريشگه حرکت قیلدى، بىراق موفق بؤلمه دى. بىر يیل اوتیب ۱۴۴۸- يیلى هرات يقينیده گى ترناب دېگن جايدة اولوغ بېک بیلن جييه نى علاوالدوله (بايسونغيرنينگ اوغلى) اؤرته سيده يوز بېرگن قتيق اوروشده اولوغ بېک نينگ کته اوغلى عبداللطيف اؤنگده و کيچيک اوغلى عبدالعزيز سؤلده قومندانليک قیلدى و غلبه قازاندى.

لېکن غلبه نامه عبدالطيف ناميدن اېمس، بلکه عبدالعزيز ناميدن اعلان قيلينگنى، اختيارالدين قلعه سيده گى عبداللطيف نينگ مال-ملکی دولت خزينه سيگه اؤتکزيلگنى اوغلىنى آته گه نسبتاً دشمن قيليب قؤيدى. بو وضعيتدن فايده لنگن اولوغ بېک رقيبلىرى عبداللطيف نى آته سيگه قرشى گيچ-گيجلب جنگگه تشويق قیلدیلر. ۱۴۴۹- يیلى آته-باله اؤرته سيده يوز بېرگن اوروشده اولوغ بېک يېنگیلدى. عبداللطيف راضى ليگى و روحانى لر فتواسى بیلن اولوغ بېک سمرقند شهرى يقينیده قتل اېتيلدى و جسدى سمرقندده دفن اېتيلدى.

اولوغ بېک دينى و دنيواي علملرنى کسب قيليب، اؤز آنه تيليدن تشقري عرب و فارس تيللرينى مکمل بيلگن. او کؤپ وقتينى آته سى شاهرخ ميرزانينگ کتبخانه سيده اؤتکزگن. «اولوغ بېک زيچى» جهان فنى و مدنيتى رواجيگه قؤشگن اېنگ بويوک علمى و مدنى ميراث حسابلنه دى. «زيچ» ده اولوغ بېک رصدخانه سيده آليب باريلگن آسمان شناسليک کوزه تيشلر اساسيده توزيلگن جدوللر اؤز افاده سيني تاپگن. «زيچ» فارسچه يازيليب کپين عرب تيليه گه ترجمه قيلينگن و اولوغ بېک «زيچ کوره گاني» اثرى بیلن دنياگه آسمان شناس عالم صفتيده تئيلگن.

اولوغ بېك دن ميراث قالگن «تورت اولوس» تاريخي اثر توغرىسىدا تارىخچى عالم حيدر ميرزا «تارىخ رشيدى» اثرىدا: «ميرزا اولوغ بېك تارىخ نويس دانشمند ابدى. «تورت اولوس» نى يازيب قالديرگن ابدى»، دېدى.

اولوغ بېك نينگ بو اثرى نينگ اصل نسخه سى بيزگچه بيتيب كېلمه گن. اما ايگى نسخه سى استنبول ده و قيسقرتيريلگن نسخه سى ايسه لندن ده سقلنماقده. اولوغ بېك نينگ باشقه بير تاريخي اثرى «تارىخ اربعه اولوس» توركي ده يازيلگن.

اولوغ بېك طبيات و موسيقي بيلن قيزيققن و شعر يازگن. نوايي نينگ مجالس النفايس و ابوطاهر خواجه نينگ ثمرية اثر لريده اونينگ شعر لريدن نمونه لر كېتيريلگن.

عليشېر نوايي اوزى نينگ مجالس النفايس اثرىده اولوغ بېك توغرىسىدا شونده ي يازده ي: «اولوغ بېك ميرزا دانشمند پادشاه ابردى. كمالاتى بغايت كۆپ ابردى. بيتى قرائت بيله قرآن مجيد يادیده ابردى. رياضى نى خوب بيلور ابردى. انداق كيم زيچ بيتيدى و رصد باغله دى و حالا انينگ زيچى آراده شايع دور. باوجودى بو كمالات گاهي نظمغه ميل قيلور. بو مطلع انينگ دور كيم:

«هرچند مُلكِ حُسن به زيرِ نَگينِ توست،

شوخی مکن که چشمِ بدان در کمينِ توست.»

اولوغ بېك كته و كيچيك نقراتلر بيلن اجرا اېتيله ديگن موسيقي اثرلرى هم يره تگن. او تشكيل اېتگن كتبخانه ده ۱۵ مينگ دن آرتيق كتاب بؤلگن. اولوغ بېك حكمرانليك قيلگن دورده هنرمند چيليك، معمارليك، ادبيات، تجارت رونق تاپگن. اونينگ بو پروغى بيلن ۱۴۱۷- بخاراده، ۱۴۲۰- سمرقنده، ۱۴۳۲- غزداونده مدرسه لر، كاروانسراي، تيم، حماملر و مُروده خيريه مؤسسهرلى قوريلگن. بى بى خانم مسجدى، امير تېمور مقبره سى، شاه زنده مجموعه سى نينگ قوريليشلرينى پايان يگه يېتكزگن.

گوهرشاد بېگیم افغانلر نگاهیده

افغانستان تاریخیده بیرینچی بار ۲۰۰۴- ییلی پایتخت کابلده گوهرشاد بېگیم خاطره سیگه بغیشلنگن خلق ارا سیمینار بؤلیم اؤتدی. سیمینارده مملکت مؤقت جمهور رئیس حامد کرزی معروضه سی اؤقیب اېشیتیلدی. اونده جمله دن شونده ی دېیله دی: «هجري ۹- عصر (میلادی ۱۴- عصر) مملکتیمیز مدنیتی تاریخیده مدنیت و صنعت نینگ گلب یشنه گن مهم دوری بؤلگن. اوشه دور علم- فنی، مدنیتی، معمارچیلیگی و ادبیات ترقیاتی هرات تیموری لر پادشاه لری نامی بیلن چمرچس باغلیق. بو مدنی سیلجیش نینگ اساسی خدمتینی گوهرشاد بېگیم بجرگن. اونینگ صنعت سپورلیگی و مدنیت پرورلیگی منطقه ده بی نظیردیر. بو صنعت سپور و مدنیت پرور بویوک خانم نینگ حیاتی و ایجادی تۇغریسیده تدقیقات ایشلرینی آلیب باریش اؤقیمیشلی و معرفتلی کیشیلر وظیفه سیگه کیردی.»^۲

۲. عبدالله کارگر، «سیمای زن در عهد تیموریان»، کابل- ۲۰۰۸، ص- ۲۸. (ترجمه مؤلفیدن)

در حقيقت افغانستانده اېنگ کم اورگنيلگن و کم تدقيق اېتيلگن ساحه لردن بېری تېموري لر دوری تاريخی دير. بو ساحه ده سناقلی کتاب و مقاله لردن تشقري حاضرگه قدر بيرار جدي اجتماعي-تاريخي اثر يره تيلگنچېه يوق. اينيقسه گوهرشاد بېگيم حياتی و فعاليتيگه عايد ادبياتلر دپيرلی بير-بېری نينگ تکراريگه اوخشب قاله دی و اولر نينگ سانې هم برماق بيلن سنه لردير.

فکر اثباتی اوچون يوقاريدده اشاره قيلينگن سيمينارده نطق سؤزله گن افغانستان معلومات و مدنيت وزيری داکتر سيد مخدوم رهين نينگ سؤزلريدن پرچه کېلتيره ميز. «اولکه ميز تاريخيده بيرينچي مرته نامدار بېگيم و اقتدارلی بير ملکه نی نشانلشدن افغانستان معلومات و مدنيت وزيرليگی فخرلنده دی. ملکه گوهرشاد بو ملت مدنيتيگه کتّه حصّه قوشگن خانملر جمله سيدن دير. اگر تاريخيميزده گوهرشاد دېک بانولريميز بؤلگن بؤلسه هم جوده کم بؤلگن و انه شو کملر حقيده هم تاريخ صحيفه لريده کؤپ گپيريلمه گن»^۳.

تېموري لر دوريده هرات سياسي و مدني نقطه نظریدن افغانستان تاريخيده آلتين اهميتگه اېگه بؤلگن. شاهرخ، اولوغ بېک، بايسونقر، ابوالقاسم، ابوسعيد و بايقرالر کې تېموري شاهلری و شهزاده لری پايتخت هراتدن توريب بوتون قلمرولريده حکمرانليک قيلگنلر و سياسي، مدني، اجتماعي و آبادانچليک ساحه لريده مثل سيز ايجابي ايز قالديرگنلر.

اوشه دورده هرات دېنگيزگه قياس قيلينسه، گوهرشاد اوشبو دېنگيزده يگانه اينجو بؤلگن. گوهرشاد بېگيم صاحبقران امير تېمورنينگ تورتينچي اوغلی شاهرخ ميرزانينگ خانمی، برچه ساحه لرده اېری نينگ يقين همکاری و فعال مصلحتچيسي بؤلگن. اونينگ شهرت و شجاعتی شاهرخ سلطنتی دوریدن باشلنه-دی. او کؤپينچېه سفرلرده اېری بيلن بيرگه بؤلگن و اجتماعي، سياسي موضوعلرده

اونگه همکارلیک قیلگن، همده اونیملی مصلحتلر بېریب تورگن. شو بیلن بیرگه ایریم حالرده ظلم و تضييق اؤتكزیشدن هم تارتینمهگن، قتیق قول عیال هم بؤلگن.

چنانچه، شاهرخ میرزا اونینگ سؤنگگی آنلریده نبوره سی سلطان محمدنی بېنگیش مقصدیده عراققه قوشون تارتگنیده گوهرشادنینگ سؤزیگه کیریب بیر قطار اصلزاده و اصفهان اولوغلرینی سلطان محمدگه همکارلیک قیلگنلیکده عیبلیب حبسگه آلیب، سؤنگره یوق قیلیب یوبارگن. قاله وېرسه، اؤغلی میرزا محمد جوگی هم گوهرشاد بېگیم آره لشووی طفیلی دولت ایشلریدن چېتده قالدیریلگن و آه سی نینگ مھرسیزلیگی باعث حیاتدن اېرته کؤز یومگن^۴.

ملکه گوهرشادنینگ حیاتی فقط گینه اونینگ سیاسی فعالیتلری بیلن چېکلنوب قالمه ی، مدنی، ادبی و صنعت ساحه لریده هم اؤزیدن اؤچمس ایز قالدیرگن. شاهرخ میرزا و گوهرشاد بېگیم بیر-بیرینی قتیق سېوگن، عاشق-معشوق بؤلیشلری بیلن بیرگه اولر عینی توشونچه و فکرگه هم اېگه بؤلگنلر. اولر طبیعت منظره لریدن، هرات نینگ میناتوره نقشلریدن و گؤزل شعرلر اېشیتیشدن بېردېک ذوقلنگنلر.

گوهرشاد کتبخانه تشکیل اېتسه، اېری مدرسه قورگن. اگر اېری اؤزیگه شاعرلردن مصلحتچی آلسه، خاتینی شاعره لرنی اؤز حمایه سی آستیگه آلگن. اگر شاه فرزندلریگه قیلیچ بازلیکنی اؤرگتسه، ملکه اولرگه علم-فندن درس بېرگن.

بو ادب سېور ملکه نینگ درباری (سرای) شاعره و غزلسرالر یوزیگه همیشه آچیق بؤلگن. اونینگ مصلحتچیلریدن بیری مشهور شاعره مھری هروی بؤلگن. شاعره هروی شاهرخ میرزانینگ خاص طبیعی حکیم عبدالعزیزنینگ خاتینی ملکه گوهرشادنینگ جیبه نی مسعودنینگ عاشقی اېدی، لېکن شونگه قره مه ی

^۴ . داکتر محمد اسلم افضلی، «هرات در عهد تیموریان»، هرات - ۲۰۱۱، ص - ۱۰۴

مهري نينگ كۈنگليگه خلاف روشده اونى كېكسه طيب عبدالعزيرگه نكاح قىليب بېرگنلر.^۵

افغان محققليدين گويا اعتمادى، «آريانا» ژورناليدە جمله دن شونده يازەدى: «گوهرشاد بېگيم سايه سى مبارک، مهارتى يوكسك، اخلاقى شايسته، عدالت پرور، عالي همت، آچيق كۈنگل، پاكيزه سيرت، بلند مقام، عفتلى، بغرى كېنگ، خوش خلق، مدنيت سپور، قلمى اوتكير ملكه بۈلگن. تېموري لى دورى حكومتى نينگ معنالى ديباچيسى بۈلگن. بو عالي صفت ملكه اوزيدن اوچمس و اونيتيلمس يادگار ليكلر ميراث قالديرگن»^۶.

ذكاليكده دانگى تورت اقليمگه تره لگن گوهرشاد نينگ سينچكاو نظرى استيده قوريب بيتيريلگن يوكسك بيليملى مدرسه سى، قرآن حافظلىرى و قرائتچى قاريلر، دانشمندر، علما و فضالار درگاهيگه ايلنگن و بو درگاه نينگ امكانيتلريدن همه بيردېك بهرمند بۈلگن. ملكه قه بيرده قنده ي عمارت بنا قيلمه سين هم بنا لىر وضعيتى همده او بيرده گى انسانلر احواليدن شخصاً اوزى خبر آليب تورگن. او عيناً شو مقصوده كېچه لىر مصحتچىلىرى و كنىزلىرى بيلن بيرگه مدرسه گه بارىر، حجره لىر نينگ ايسىق-ساووقلىگى، قارانغى-يارىغلىگى، مدرسه ده گيلىر نينگ آذيق-اوقتلىرىنى بيرمه-بىر كوزدن كېچىرىب تورگن. ملكه بو ايشنى اوز وظيفه سى بۈله راق اوزلوكسىز دوام اېتدیرگن. او اينىقسه كېچقورونلىرى توستدن مدرسه گه كىرىب بارىب، پىقتمسدن حجره لىر اېشىكلرى آرتيدن قولاق سالر و كيم نيمه بيلن شغللنه ياتگنلىنى يقيندن كوزه تيب بارگن.

فكرى سلجوقيان نينگ يازيشيچه، قهره تان قيش كېچه لىرىن بيرده ملكه گوهرشاد بېگيم اوزى نينگ بير نېچه ماه پىكر كنىزلىرى بيلن يريم تونده مدرسه گه

^۵ . گويا اعتمادى، «ملكه گوهرشاد، آريانا ژورنالى»، كابل - ۱۹۴۷، ص - ۲۶

^۶ . ساميه عبادى، «زنده گينامه ملكه گوهرشاد»، كابل - ۲۰۰۴، ص - ۱۸

باریب حجره لردن بیریکه قولاق توتسه، نابینا قاریلردن بیرى تینمه‌ی تنه‌الیکن نالیر اېکن. ملکه قاری نینگ بلند آواز بیلن عرب تیلیده تکرارله‌یاتگن بو نالیشیگه ترحم قیلیب، اونینگ مشکلینی حل قیلیشگه اؤز یاردمچیلریگه بویروق بېرگن. آرهدن آیلا اؤتیب ملکه ینه بیر تونده مدرسه‌دن احوال آلیشگه کېلگنده، تکرار اؤشه حجره‌گه قولاق توتسه نابینا قاری سېکین آوازده قرآن تلاوت قیله‌یاتگن اېمیش. شونده ملکه، یاردمچیلری اؤز وقتیده مصلی‌ده‌گی قاریلر خدمتیگه بیتیشگیندن کؤنگلی تینچیگن.

مصلی دېگنده گوهرشاد بېگیم تامانیدن هرات شهرى نینگ شمالیده تاریخی خیابان محله‌سیده (بو محله خانزاده‌لر و شهزاده‌لر مکانی بؤلگن) قوریلگن مدرسه، مسجد، خانقاه و کتبخانه‌لر مجموعه‌سی توشینیله‌دی.^۷

اوللری برهمان چهارراه‌سیده جایلشگن شیخ اسماعیل مزاریدن مختار تاغی اېته‌گیگچه بؤلگن حدود خیابان دېب آتلگن. حاضر اېسه، انجیل کؤپریگی و مصلی محلیدن مختار تاغی اېته‌گیگچه بؤلگن مصافه خیابان نامی بیلن مشهور. بو حدودده یعنی خیابانده کؤیلب علماء‌لر، عرفالر و مشایخ‌لر مقبره‌لری بؤلگن و حاضر هم انچه‌گینه‌سی موجود. مصلی بناء‌لری خیابان نینگ باشلنیچ قسمیده جایلشگن. گوهرشاد بو یېرده مسجد و مدرسه قوریشدن آلدین اېری شاهرخ تېموری‌لر سلطانی صفتیده هراتنی پایتختگه ایلنتیریپ، او یېرده استاذ قیام الدین شیرازی معمارلیگیده مدرسه و خانقاه‌لر آباد قیلگن (۱۴۳۴-۱۴۴۱).

گوهرشاد مشهده بویوک جامع مسجدینی قوریش بیلن مشغول بؤلگن. پایتختده معمار قیام الدین شیرازی، شاهرخ میرزانینگ تاپشیریقلرینی بجریب، درحال گوهرشاد بویوروغیگه بنا بویوک مصلی مجموعه‌سینی قوریشگه کیریشگن. بو

^۷ . برات علی رحیمی دواب، "دیگر بناهای گوهرشاد، فصلنامه فرهنگ"، کابل- ۲۰۰۴، ص- ۵۲

مجموعه ۱۴۴۱-۱۴۶۲ بیللر مابینده قوريب بیتیریلگن. ملکه گوهرشاد عمری نینگ ۲۱ ییلینی انه شو مصلی نی قوریشگه صرفله گن.^۸

هرات مصلی سی، گوهرشاد مدرسه سی، گوهرشاد جامع مسجدی، سلطان حسین بایقرا مدرسه سی، علیشیر نوایی جامع مسجدی، اخلاصیه دارالحفاظی (قاریخانه) و دارالشفاء (کسلخانه)، شونینگ دېک، اخلاصیه مدرسه سیدن عبارت دیر.

افسوسلر بۆلسین که تېموری لر دۆریگه عاید بو تاریخی آبدله لردن فقط کۆک گنبد، گوهرشاد جامع مسجدی نینگ خَم بۆلیب قالگن بیر مناری و سلطان حسین بایقرا مدرسه سی نینگ تۆرت مناریدن باشقه هیچ قنده ی آبدله قالمه گن.

اصلیده مصلی مناره لری اؤنته مناره دن عبارت بۆلیب، شو جمله دن تۆرتته منار گوهرشاد مدرسه سیگه، ایکیته منار اونینگ جامع مسجدیگه و قالگن تۆرتته منار اېسه سلطان حسین بایقرا مدرسه سیگه قره شلی بۆلگن.

بختگه قرشی کهنه هرات نینگ تاریخی آبدله لری بخیللر کۆزیگه تیکان بۆلیب بانگن. اولر بو قدیمی یادگارلیکلرنی رحم سیزلرچه بوزیشگه، ویران قیلیشگه، توبدن یؤقاتیشگه تورلی بهانه لر واسطه سیده یینگ شیمرب کیریشگنلر. بو تۇغریده قیسقه چه تۇخته له دیگن بۆلسک، انگلیسلر روسلر بیلن افغانستان چېگره لرینی بېلگیلش معمالریده موفقیت سیزلیککه اوچره شگنلریدن سؤنگ هرات شهریکه قویلیب کېلیب، شهرنی تالان-تاراج قیلیب، بنالرنی ویران قیلیشگه کیریشگنلر.

انگلیسلر ویرانگریگینی یقیندن گواهی بۆلگن محمد یوسف ریاضی شونده ی یازه دی: «انگلیسلر هرات شهری نینگ شمالیده گی تلبنگیان منطقه سیده کتّه-کتّه قۇرغان قوردیلر، آلتی یوز قدم مصافه گچه بۆلگن شهر اطرافینی دېواللردن، دال-

^۸. عینی منبع.

درختلردن تازه له ديپلر. هرات مصلی سی مسجدرلی و آیوانلرینی پارلتلديلر، خشتلرینی آلیب باریب عسکرلر اوچون آذیق-آوقت سقله دیدیگن انبارلر قوردیلر. بو انبارلر هلی هم قد کؤترب توریددی. انگلیسلر قرار یگه بنا ویران ایتیلگن مصلی مشرق زمین نینگ بیرینچی تکرارسیز بنالر مجموعه سی بؤلگن. جهانده مثلی کورینمه گن کؤک و یشیل رنگده گی کاشی لرنی ییش بوگونگی کونده هیچ کیم نینگ قؤلیدن کبلمسلیگی انیق»^۹.

افغانستان تاریخشناسلریدن مرحوم غلام محمد غبار نینگ یازیشیچه، انگلیس جنرالی لمسدن روسلر هجومیدن قورقیب هرات نینگ کؤرکم، نفیس و تاریخی مصلی سینی بوزیب تشله گن. انگلیسلر نینگ بو وحشی لرچه حرکتلرینی کؤرگن هرات اهالیسی قوزغالیب قرشیلک کورسته باشله گنیده هرات والیسی بیر قطار عمل پرست علما و روحانی لر، همده شهر قاضیسی میان محمد عمر نینگ مصلی لر ویران ایتیشیگه عاید فتواسینی خلاققه کورستیب قوزغالاننی باستیرگن. بو شوم حادثه ۱۸۸۲- ییلی امیر عبدالرحمن خان زمانیده یوز بېرگن.^{۱۰}

هلیگچه اصل کورینیشینی یوقاتمه گن، تیموری لر دوری معمارچیلیگی نینگ نمونه سی بؤلگن بنالردن بیر یی تکرار گوهرشاد نینگ مشهدهده قورگن مسجدی دیر. مسجد ۱۲ ییل مابینیده (۱۴۳۳-۱۴۴۰) قوریب بیتیریلگن. مشهور معمار قیام الدین شیرازی ایشلتگن کاشی لر اونینگ چیراییگه چیرای قوشگن. بو بارهده سکینه بانو غضنفر، کریستی ویسیندن شوندهی نقل قول قیلهدی: «مشهدهده هلیگه قدر قد کؤترب تورگن گوهرشاد مسجدی، هرات تیموری لر دوری ذوقلی معمارچیلیگی نینگ اېنگ یخشی نمونه سی حسابلنهدی. آیریم

^۹ . داکتر محمد افضلی، «هرات در عهد تیموریان»، هرات- ۲۰۱۰، ص- ۱۱۱

^{۱۰} . میر غلام محمد غبار، «افغانستان در مسیر تاریخ»، کابل- ۱۹۶۷، ص- ۶۸۴

باستانشناسلر فکریچه، بو بنا دنیانینگ اپنگ عالی ۱۲ تاریخی بنالریدن بیریدیر.»^{۱۱}

گوهرشاد بو مسجدنی قوریشگه شونچه لیک قیزیقیش بیلدیرگن که حتا کپچه لری باریب ایش جریانی نی یقیندن کوزه تگن و کپره کلی مصلحتلر بپرگن. مسجد اوزونلیگی شمالدن جنوبگه ۵۵ متر، اپنی ۴۹ متر و بلندیگی اپسه ۳۴ متر بولیب، تورت بویوک ایوان، بیر گنبد، ایگی منار، یبتی یاتا قخانه، مهمانخانه، کورکم حاولی و اوزیگه خاص منبردن ترکیب تاپگن.

گوهرشاد نینگ علم پرورلیگی و مدنیت سپورلیگی اونینگ اطرافیده گیلرگه هم اوز تاثیرینی کورستمه ی قالمه دی. مشهده گی گوهرشاد مسجدیدن آر تیب قالگن بویوملردن پریرزاد ناملی مصلحتچیسی بیر مدرسه آباد قیلیب طلبه لر اختیارگه قویگن. بو مدرسه ۱۷۱۲- ییلی نجف قلی خان بپکلر بپگی تامانیدن قیتته ایشلنگن. حاضر هم اونینگ تاش لوحیده «پریرزاد مدرسه سی» دپگن یازوو نمایان بولیب تورییدی.

گوهرشاد نینگ علم-فنگه بولگن مناسبتینی هراتده قورگن مدرسه و مسجدی تمثالیده هم کوریش ممکن. بو درگاه لر بیلیم اؤچاغی، تربیه مکانی همده علماء و دانشمندلر مرکزی بولگن. اوشبو مدرسه ده هر تامانندن طلبه لر کپلیب تحصیل آگن و بو علم درگاهیده مولانا جلال الدین یوسف اؤبه بی، مولانا نظام الدین عبدالرحیم، مولانا خواجه نصرالدین لطف الله و مولانا جلال الدین یوسف حلاج کبی زبردست مدرسلر تورلی فنلردن درس بپرگنلر.

^{۱۱} . سکینه بانو غضنفر، «نگاهی به اوضاع ادبی و فرهنگی دوران شاهرخ میرزا و گوهرشاد»، فصلنامه فرهنگ- ۱،

شو بيلن بيرگه بو مدرسه ده شاگردلر اوچون مينگل ب کتابنی اؤز ايچيگه آلگن بويوک کتبخانه، شونينگ دېک شفاخانه، ياتاقخانه و ينگی کپلگن طلبه لر اوچون مسافرخانه هم بنا اېتيلگن.

گوهرشاد بېگم مدرسه سی کتبخانه سیده «دنيانينگ قيرق اوچ (۴۳) تيریک تيلیده اؤتيز ايکی مينگ (۳۲۰۰۰) نسخه کتاب موجود بوليب، خانقا، مسجد و کتبخانه خرجتلیرى شخصاً ملکه نينگ اؤز ذمه سیده بولگن».^{۱۲}

۱۵- عصر هرات ملکه سی گوهرشاد بېگم نينگ سيرتی و صورتی (ايچکی و تشقی کورينيشی) بير-بيريدن گؤزل، بير-بيريدن معنالی بولگن. اونينگ تعريفگه قاموسلرده گی برچه ايجابي سؤزلر هم عاجزليک قيله دی. گوهرشاددن ميراث قالگن بو گؤزليک نمونه لرينی بوگونگی افغانستان عياللری تمثالیده هم کوريش ممکن. «دنيانينگ ۱۲۰ مملکتیده عياللر گؤزليگی خصوصیده آيب باريلگن تېکشيروولردن معلوم بوليشيچه، افغانستان بيرينچی (۱)، هندوستان تورتينچی (۴)، روسيه بېشينيچی (۵)، اؤزبېکستان سکيزنچی (۸)، چين اؤن بيرنچی (۱۱)، بلغارستان اؤن اوچينچی (۱۳)، ايران اؤن تورتينچی (۱۴)، اوکراين اؤن بېشينيچی (۱۵) ... اؤرنیده تورر اېکن».^{۱۳}

قصدن قصه شو که عاقله و فاضله گوهرشاد بېگم نينگ شخصيتی و فعاليتی بوگونگه قدر افغانستانده ملکه گوهرشادگه مناسب روشده اؤرگنيلمه گن، تدقيق اېتيلمه گن و مکتب درسليدن اونگه جای بېريلمه گن. شو بيلن بيرگه ملکه تامانيدن قوريلگن بنالر هم دېبرلی ويران اېتيلگن. مصلی دن قالگن نشانه صفتیده فقط گينه گوهرشاد نينگ مقبره گنبدی و گوهرشاد مسجدیگه عاید بير منار (يريم بيقيق حالده) قد کؤتريب توريبدی.

^{۱۲} . عبدالصوور ستانکزی، «زن از دیدگاه عقلا نیت و روانشناسی»، لندن - ۲۰۱۸، ص - ۱۱۱

^{۱۳} . عینی منبع، ص - ۱۰۸

هراتليكلر آره سیده كوك گنبد نامی بیلن مشهور گوهرشاد اؤزینی و اولادلرینی دفنی اوچون قورگن مقبره گنبدی کپینگ ییللرده قیته تیکلنگن و بو گنبد ایچیده آلتیته قبر موجود بولیب، هر قبر اوستیگه علاحیده قاره مرمر تاشی قوییلگن. غرب تاماندن بیرینچی ملکه گوهرشادنینگ قبری، اونینگ شرقیده اؤغلی بایسونقر، اونینگ فرزندى علاوالدوله ابن بایسونقر، ابراهیم ابن علاوالدوله، سلطان احمد ابن عبداللطیف ابن اولوغ بېک، شاهرخ ابوسعید ابن سلطان احمد قبرلری جایلشگن.

تېموري لر خاندانی سلطان شاهرخ میرزانینگ خاتینی ملکه گوهرشاد بېگیم ۸۱ ییل عمری نینگ (۱۴۰۱-۱۴۸۲) تورتدن اوچ قسمینی علم-فن، مدنیت، صنعت، یورت آسایشته لیگی و آبادانچیلیگیگه بغیشله گن. حاضر او اؤزی قورگن هرات شهریده گی كوك گنبد آستیده ابدی آرام آماقده.

ادبیاتلر:

۱. داکتر عنایت الله شهرانی، «زنان برگزیده خاور زمین»، هرات-۲۰۱۶
۲. داکتر محمد اسلم افضلی، «هرات در عهد تیموریان»، کابل-۲۰۱۰
۳. عبدالله کارگر، «سیمای زن در عهد تیموریان»، کابل-۲۰۰۸
۴. عبدالصبور ستانکزى، «زن از دیدگاه عقلانیت و روانشناسی»، لندن-۲۰۱۸
۵. غلام سخی وکیلزاده، «تورکها در گستره تاریخ»، کابل-۲۰۱۳
۶. عبدالله کارگر، «تیموریان»، پشاور-۲۰۰۸

اېرگش اوچقون

ياخود كؤميلمه يدگن نور

(۱۹۲۷-۲۰۰۹)

افغانستان اوزبېك شعريتي و ادبياتي نينگ يارقين نماينده سي اېرگش اوچقون ۲۰۰۹- ييل نينگ ۲۵- مي يده فاني دنياني ترك اپتدى. بو سنه شاعر نينگ برچه مخلصلى اوچون قاره سنه گه ايلندى. شاعر حياتليگيده خودى انه شو كونى تصور اپتگنى دېك «وصيتنامه» عنوانلى شعريده منه بونده ي يازهدى:

دؤستلريم، اولسم مېنى يېلتيب خراسانده كؤمينگ،
فارياب و جوزجان، بلخ و سمنگانده كؤمينگ.

مېن وطن سيز، يارسيز، بې سيم و زر بېچاره نى،
دولت آبادگه قؤيىنگ، دشت زرافشانده كؤمينگ.

كۆكچە، قوندوز، ياكە سيحون نىنگ سوولرىدە يوويوب،
خان آتم نىنگ توپراغىگە شانلى تورانده كۆمىنگ.

اهل دل، اهل نياز بىزنى زيارت ايلسه،
اصلى نىسلىنى يازىب، بىر كتە دېوانده كۆمىنگ.

بو وصىتنامەنى كۆرگن كىشىلر اۆيلەشىنگ،
قۇلداشىب اي جۇرەلر اوچقوننى وجدانده كۆمىنگ.

وجدانلرگە كۆمىلگن شاعر كىشىلر، معنويتدن منگو جاي آلگن. اونىنگ مخلصلرى،
شاعرنى هم اۆلمس و اۆچمىس سطرلرى كىبى داىما اۆزلرى بىلن بىرگە حيات
كېچىرىب يورگن دېك حس اېتىشەدى.

ايا دۇستلر بو سۆز يلغان اېمس دىر،
حقيقت دىر ولي داستان اېمس دىر.

قچان بارسك حقارت-له باقرلر،
كىمه كېلسنگ غرايب آت تاقلر.

قنى بىر معرفت كه اۆزنى بىلسك،
بو درد بى دواگە چاره قىلسك.

كۆكسىدە دردى بۇلگن ملت آوازی اېرگش اوچقون حياتى نىنگ سۇنگى دملرىگە
قدر چرچەمسدن يازدى، تىنمىسدىن سېس چىقردى، اېزگولىكنى ترنم قىلدى و
آزادلىكنى كويلەدى. مىنگ افسوس كه بو آرزولرىگە اونىنگ اۆزى قاوشەلمەدى.

نامراد شاعر اوچقون توغىلىب اۆسگن ديارىدن آلىسلرده حياتدن كۆز يومر اېكن،
وطن اميدىنى اۆزى بىلن بىرگە آلىب كېتدى. حتا شاعرگە اۆلىمىدن كېين هم
وطنى نصيب اۆتمەدى. اوندىن منە وطن مدحىهسى مىراث قالدى.

كېل وطن سېن كعبه بۇلغیل مېن اینانغانینگ بۇلهی،
 قبله میز دېب چین یوره کدن سجده قیلغانینگ بۇلهی.
 ایلیب تېــــگره ننگه دایم اهل ایمانینگ بۇلهی،
 بېر اجازت صدق ایله خاکروب آستانینگ بۇلهی.
 هر زمان صدقه ننگ بۇلیب، هر لحظه قربانینگ بۇلهی.

اېرگش اوچقون، اۆزبېکلر تاریخیده گی ملي سیمالر فطرت، چۆلپان و عثمان
 ناصرلردن کبېن، کۆکسی ملي دردگه تۆله انسانی غایه لرنینگ بویوک کۆیچیسی
 بؤلگن. او حقیقتنی دایم ترنم اېتیب، عدالت نینگ آوازیگه آیلنگن شاعر اېدی.

شاعر نینگ اولیمی بیلن اۆزبېک خلقی، اۆزبېک ادبیاتی آغیر جدالیكکه اوچره دی.

برچه تورکي تیللی خلقلرنینگ شاعری اېرگش اوچقون ۸۲ یاشیده عالمدن کۆز
 یومدی. مرحوم نینگ بېر سیقیم جئه سی تورکیه نینگ مرسین ولایتیگه قره شلی
 سیلیفکه شهریده یقینلری و دؤستلری تامانیدن توپراققه تاپشیریلدی.

شو اوچقون بېر یوزیده بۇلدی خاموش،
 ینگى دنیاغه توشدی او هم آغوش.

بو عالم بېر یوزیــــغه اؤخسه گن دیر،
 ولي انــــده عجایب سر نهان دیر.

بو دنیاــــدان قیلهی دېسم سیاحت،
 گېزاریمــــده اجل قیلدی قیادت.

اېرگش اوچقون ۱۹۲۷- ییل، ۲۱- فبروریده تورکمنستان بیلن چېگره داش
 افغانستان نینگ فاریاب ولایتی، اندخوی اولسواللیگی، آق مسجد محله سی نینگ
 گلّه باتور کۆچه سیده، شاهمردان قول عایله سیده دنیاگه کېلدی. شاعر

تيريكليگيده اونى شعرينگه، ادبياتگه آليب كيرگن عامل تېنگ سيزليك، ظلم، حقارت، عدالت سيزليك كى لىر بۇلگنى اعتراف اېتيله دى اونينگ ايجاديده.

اولوغ يورتيم، يۇلینگه باش قۇيىب پىكار قىلسم آز،
باريم، يۇقىم فـدا ايلب سېنگه ايثار قىلسم آز.

اېل و يورت استقلال غايه سى باله ليكدن معصوم قلوبگه سينگگن اېرگش اوچقون شعريتى نينگ باش غايه سى استقلال و آزادليك بۇلگنى منه بو شعريدن كۆرينيب توريدي:

بىر بازار آرزو قىلورمىز نامى تورك—ستان بۇلور،
مشرق و مغرب اېلیده ش—هرتى داستان بۇلور،
اول بازار ايچره برى اهل جهان مهمان بۇلور،
بونده اؤزبېك، توركمن و قيرغيز قزاق مېزبان بۇلور،
بىر تماشا قىلگن آدم لال بۇلور، حى—ران بۇلور.

شعريته ينگى ملي غايه لرنى افاده اېتيشنى افغانستانده اېرگش اوچقون بىرىنچى بۇلىب باشلب بېرگن.

اونينگ شعريته ايگى نرسه اؤز عكسنى تاپگن: بىرىنچىسى اجتماعى ليك يعنى ملي حرىت، انسان روحى نينگ اېركىنلىگى بۇلگن بۇلسه، ايگىنچىسى اونينگ حساسلىگى، سؤز استاذى اېكنلىگى دير.

اۇلىمى آلدیدن اېرگش اوچقون امريكانىنگ نيوجىزى ايالتیدن توركيه نينگ انتاليا ولايتيگه كۆچىب كېلدى و خانمى توركان اوچقون نينگ قره ماغیده بۇلدى. او، خانىم توركان بىلن توركيه نينگ ادنه ولايتیده گى مکتبلردن بىرىده معلم وظيفه سىنى بجرىب يورگن يىللرده تىشىب، ۱۹۶۲- يىلده تورموش قوره دى. شوندىن سۇنگ معلملىك وظيفه سىدن واز كېچىب، مرسىن ولايتیده پترول لابراتوار

کارخانه سیده ایش باشله دی. او، تورکان بیلن قورگن تورموشی نتیجه سیده تۆرتته اوغیل فرزند صاحبی بۆلدی. ابرگش اوچقون نی افغانستان اوزبیک شعریتی نینگ قویاشی دبیش ممکن. قویاش اولمهیدی، یوقالمهیدی و اونی توپرافقه کۆمیب بۆلمهیدی. ابرگش اوچقون وفات ایتدی، اما اونینگ افکاری، منگو شعریتی، او آرزو قیلگن تورکستان جغرافیه سیگه قویاش کبی نور ساچیب توریددی. ملت یۆلیده یانیب کویگن، تینمه ی، چرجمه ی آزادلیکنی آرزو قیلگن، انسانلرگه دایما یخشیلیک قیلیش امیدیده آدیم آتگن و الله نینگ اېنگ سېوگن بنده سی بۆلگن اوچقون ۲۰- عصر اوزبیک ادبیاتی نینگ آق قایه لر یگه تېنگ ایجادکار. ابرگش اوچقون نینگ باشقه خلقلر ایجادکارلریدن کتّه فرقی شونده که او حیاتی و ایجادینی فقط ملتگه بخش اېتگن شاعر. اونینگ ملتی کېنگ قمراولی، حُر فکری انسانلر بۆلگن. او اوزینی اوزبیک دېب بیلگن و اوزبیکنی تورکی خلقلر نینگ باش بۇغینی، همده اوزبیک تیلینی تورکی تیللر نینگ خاقانی دېب توشینگن. شو بیلن بیرگه اوچقون بوتون دنیا تورکی خلقلری نینگ یگانه دیموکراتیک دولت اېگه سی بۇلشیینی هم آرزوی کتگن. بو آرزوسی اونینگ حیاتیده اوچقون اوچون چېکسیز مصیبتلرگه سبب بۇلشی نتیجه سیده، او توغیلیب اؤسگن یورتینی تشلب چیقیشگه مجبور بۆلگن. ابرگش اوچقون نینگ شعرلری بیرقار تورکی تیللر جمله دن اوزبیکچه، تورکمنچه، تورکچه، قزاقچه، تاتارچه تیللرده، شونینگدېک پشتو، فارسی، انگلیسی و اردو تیللی اوقوویچیلرگه اؤز تیللریده یازیب یېتکز یلگن. دېمک، ابرگش اوچقون ایتیب اؤتیلگن تیللر نینگ همه سیده بیردېک ایجاد ایتیش قابلیتیگه اېگه بۆلگن. اونینگ چاپانداز ناملی جریده سی کۆپچیلیکگه تئیش او بو جریده صحیفه لریده تورلی موضوعلرده مقاله، داستان و حکایه لر یازیب تورگن و اونینگ بو یازوولری وطن پرورلیک روحی بیلن یوغیریلگن. ابرگش اوچقون اؤز ایجادیده وطنی سېویشنی و سېودیریشنی عالی روحده توشینتیریب بېرگن.

رحمتلی استاذ ابرگش اوچقون، حاضرگی وضعیتینی ۴۰ ییل آلدین شونده ی بیان قیلگن اېدی:

مزار تاشى

اې اۋلىك اېل محشــــر كُبرا قوريلدى، تورمه دىنگ،
صور اسرافيل چليــــندى، سېلكىنىب دم اورمه دىنگ.

قَيْتِه-قَيْتِه باش اوچــــىنگده قُمْ باذن الله اۋقىب،
دورته-دورته سىندى عيسانىنگ عىساسى، تورمه دىنگ.

كىرمايىن ياتــــىدىنگ تنازع البقا ميدانىگه،
كۆز اچىب والبعث بعــــدموت مثالين كۆرمه دىنگ.

عرش و كرســــى، لوح و قلم سىرىگه چىقدى آدمي،
سېن يوزىنگنى خاكداندىن كۆك سارى اۋگورمه دىنگ.

حال و ماضىنگدن خبر يۋق، كېتگوسى كېتىدىنگ، مگر،
بارسه كېلمىسگه يۋل اچدىنگ، ات باشىنى بورمه دىنگ.

خلقت و تارىخ يقاســــىن توتدى استغفار ايله،
مرد و نامرد كولدى بو اــــوالگه، سېن قىغورمه دىنگ.

واى اۋزبېك، واى قومــــىم، واى ملت، واى-واى،
يا، بو اوچقون نې اوچون ماتم توتر، دېب سۆرمه دىنگ.

«اوققون تقریباً ۱۴ ییل تورکیده فعالیت آلیب بارگنیدن کبین ۱۹۷۴-نجی ییلی امریکاهه باریب جایلشگن. او ۲۵ ییل اطرافیده امریکاهه استقامت قیلیب وطن یۆلیده جان کویدیریب کبلدی. در واقع ابرگش اوققون نینگ آنه توپراغیده باشلگن اۆز یورتی یۆلیده گی کورشى پاکستان، ایران، ترکیه نى آشیب امریکاهه هم دوام ایتگن. او امریکاهه «اۆزون» و «چاپانداز» ناملی جریده لر نشر ایتیشگه اولگورگن و «اونینگ صحیفه لریده وطن سبورلیک روحده گی یازولر اۆز

افاده سینی تاپگن

عزیزالله آرال

(«سبویملی شاعر ابرگش اوققوننی اېسلب» عنوانی آستیده کابلده عالی تحصیلات وزیرلیگیده ۱۳۸۸-ییلی اۆتکزیلگن علمی سمینار حقیده گی بی بی سی صفحه سیدن کۆچیرمه)

(BBC ۲۰۰۹، ۶، ۲)

(شاهمردانقل اؤغلی ابرگش اوققون، ۱۹۲۷-۲۰۰۹)

تيللر نينگ اپنگ ياقيمليسى، هر كيم

اوچون اوز انه تيلي دير!

ارال

آلتين عالم

(يوز ييللب اوقيله ديگن ايزگو استعداد)

بويوكلر تۇغريسيدة بير نيمه يازيش انچه قيين و آغير اپكنليگيني اېشيتگن اېديم-
و اما تجربه قيلمه گن اپكنمن. يقينده قردان دوستيميز محمد هاشم همدمدن
يخشي منگو بير ايشگه، يعنى استاد محمد عالم لبيب نينگ فوق العاده ذهن و
ذكاوتيني اعزازلشگه اينتيله ياتگنلريني پيقب قالديم و بو ثوابدن چپتده

قالمىسلىك اوچون درآو قۇلىمگه قلم آلدىم-و اوشبو يوقارى ايجادىي استعدادنى قدرلش اوچون اؤز كمترانه اولوشىمنى اولشگه جزم قىلدىم.

اؤتمىشده بيرار شاعر، يازوچى ياخود هر قندهى تنىقلى كىشى حقىده يازەياتگنده اپنگ اؤلا اونىنگ توغىلىب اؤسگن يېرى، محىطى و شرايطى تۇغرىسىده بيرىنچى بۇلىب بحث اپتگنلر. گپ شونده كه محمد عالم لىبب توغىلىب وايه گه يېتگن محىط خصوصىده سؤز كېتەدىگن بۇلسە، بى اختيار سووسىز، چراغ سىز، يۇلسىز، قهرەتان قىش و جزىرمه ياز حكم سورگن، حىات قولەيلىك لرىدن محروم، بوتونلەى كۆزدن چېتده قالگن، شەردن آلىس دە جايلىشگن كۆرىمسىزگىنە بير قشلاق كۆز آلدىنگىزده گۆدەلنەدى. خودى «گنج، ويرانەدە» اپكنلىگى دېك، بو آنە قىشلاق بشرىتگە شوندهى بير آلتىن استعداد انعام اپتدى كه او يىللر آشە صىقل تاپىب اؤز خصوصىتىنى كۆرستىب كېلماقده.

بىز بير محىط نىنگ فرزندىمىز. لىسە دورەسىنى بير مكتبه فقط اوچ-تورت يىل آلدىنمە-كېىن بىتىرگنمىز. مكتبه بىز قوبى صنف اؤقۇچىلرى او كىشى نىنگ قلمىگە، استعدادىگە هوس قىلردىك، گرچه ممتاز اؤقۇچىلردن بۇلسك هم. مېن دوكتور لىبب حقىده هر نه يازسم، او كىشىنى يىخشى تىنگىم و بىلگىم نىشانە-سى دىر، اصلا مبالغە ياخود تعريف-توصيف اېمىسلىگىگە امىن من و سىز هم اىشانىنگ. اؤزى دنگگلىنى (آچىق و راستىنى) اپتگندە اپنگ قىينى هم تىنگىنىنگىز انسان حقىده يازىش اپكن. قەيېردن باشلب قەيېردە يكونلشنى بىلمە-ى قالر اپكن كىشى. مبادا آشىرىب بۇرتدىرىب يوبارمەى، ياكە كېرە گىدن آز قىلىب كۆرستمەى دېگن اؤىگە هم چۆمركنسىز.

سېرقيړه عالم - استاد لبيب نه فقط زبردست شاعر بلکه بيليمدان تيلشناس، اؤتكير يازووچى، ماهر خطاط، ذكا ادبياتشناس و قابليتلى تاريخچى هم دير. او كته ليگى ياستيق دېك-ياستيق دېك كبله ديگن كتابلر چاپ قيلمه گن بؤلسه-ده، تاغدېك كوچلى و دېنگيزدېك روان اثرلر يازگن. بو ساحه ده اؤز زمانداشلىرى آره سيده تېنگسيز، افغانستان ادبياتى تاريخيده ثابت تورگن ايجادكار و قؤشنى اؤلكه لر علمي-ادبي محيطى بيلن هر جهتدن رقابت قيليش درجه سيده گى چينه كم استعداد اېگه سى دير.

دوكتور محمد عالم لبيب اؤز يازوولريده انه وطن، انه تيل و انه طبيعتنى شونچه لر تېره ن و مضمونلى افاده اېته دى كه، اونينگ بو قابليتى و صنعتينى باشقه قلمكشدرده اوچره تيش قيين. منه اعتبار بېرينگ اونينگ «بويوك مقصد» عنوانلى نظمي اثريده گى وطنسېورليك روحى نينگ كوچى و عين پيتمده صداقتيگه:

بويوك مقصد يولى دير چؤخ قرانغو، واى يورتداشلىر،
عزيمت قيلسنگيزلر اوشبو يؤلگه، بې چراغ اېتمنگ.

وطن گلزارى نينگ اېسكى خزانينى بهار ايلنگ،
چمن بلبل مكانى دير، اونى ماواى زاغ اېتمنگ.

افغانستانده بير پيتلر اؤزبېك تيليده سواد چيقريش بؤلمه گن. بو تيلده ايجاد هم قيلينمه گن، اؤزبېك تيلى آغيزدن-آغيزگه اؤتيب سقلنيب قالگن. محمد عالم نينگ ياشليگى و اؤسپيرينلىك باسقچى انه شوندهى بير دورده كېچه دى. بيراق او شوندهى بير محيطدن قالبگه توشمه گن و سيغمه گن قلمكش بؤليب باش كؤتريب چيقه دى. استاد لبيب نينگ بوگونگى كونده ملي ادبياتيميز دُرْدانه لريگه ايلنگن

انچه-مونچه اثرلرى، جمله دن آنه تيليده گى سېرمضمون شعرلرى اؤزبېك تىلى-
نينگ اولكن بايلىگى سنله دى.

سېنده تىلیم سؤزگه قاووشگن،
آرزولریم توغیلگن سېنده.

سېن طفیلی حاصل بؤلگن دیر،
هر نیـمه که بار ابرور مېنده.

عمومي ليک و اؤزليک، کورش و نفاست هيچ قچان بير-بيريگه خله قيت
بېرمسليگيني، ايستک و اقتدار بار جايدە اولر بيرلشگن کوچگه ایلنه آليشيني
شاعر نينگ جوده کؤپ شعرلر يده، آينيقسه، «تېنگسيز ليک» «قوياشگه محنت»، «آه
توتونی»، «آنه گه تعظيم»، «دواسيز درد»، «تجلي کوزگوسى» و «کؤککه يېتر باش»
غزللرى مثاليدە يقال کؤريش ممکن. او گؤزل عباره لر و بېزه نچاق سطرلر ايزيدن
قوويب يورمسدن اؤز فکرينى لؤنده قيليب، مضمونگه فتور يېتكزمه ي، فلسفي ليک
بيلىن آدمي ليکنى اويقش (يقين، اؤخشش، يره شگن) طرزده بيان اېته دى. فکر
اثباتى اوچون «تېنگسيز ليک» شعر يدن بير پرچه اؤقيمىز:

بيراو آچ، بيـراو ناز و نعمتگه غرق،
نې دنيا اېکندير بو دنيا ي دون!؟

بيراو قارنى شيشگن يېب الوان طعام،
تاپيلمس بيـراو اوييـده ارپه نان.

استاد لبيبنى يوره گى دردگه توله شاعر دېسک سيره خطا قيمه گن بوله ميز. او
کيشيني تورلى مفكورو ي جريانلر چيغيريغيدن (چيغيريق: چيغير) چېتده آليب
قالگن کوچ هم انه شو درد - ادبي-علمي ايجاد، الهام بخش شعريت بؤلسه عجب
اېمس. لبيب جنابلرى نينگ اؤزيگه خاص شعريتى بار. اونى اؤقيگن كيشى اؤزىنى

گۆيا يامغيردن قوتيليش اوچون بولوتلر اوستيگه پرواز قىلگن لاچين كى حس ابته-دى. يوره گيده زغيرچه دردى بار اوزبېك نينگ تىلى، اېلى و يورتىگه محبتى جوش اورهدى. شاعر نينگ ادبياتىمىز فخرى اېكنلىگى هم انه شو فرقىلى استعداديده نمايان بۆلهدى.

تنگرى تعالى نينگ عادى بنده لرى صفتيده بيز انسانلر كۆپىنچه واقعه-حادثه لر تاثيرى استيده قالىب، حنا اوزليگىمىزنى هم اونوتىب قۇيه مىز. يخشى هم كه هر بير تاريخى زمان و مكانده ذكاوتلى استعدادلر اوشه زمان و مكانگه فيض بخش اېتىب تورهدى. شاعر نينگ «صانعگه ثنا» يرتگنگه التجاسى بيلن سۆزىمگه يكون يسب، قردان آلتىن عالمىمىز دوكتور محمد عالم لىب نينگ ايجادى ايشلريگه اولكن يوتوقلر تىلب قاله من:

دفع ايله اوزىنگ حياتىمىزدن،
هر نېنى كه او ابرور يامان ليك.

بو اولكه گه رحمتىنگنى ياغدير،
بىز ابلگه عنایت ایت آمانلىك.

۲۹- ميزان، اۆزبېك تىلى كوني نىنگ قىسقه چه تارىخى

«دىئادەگى قىدىمى و باى تىللردن بىرى بۇلگن اۆزبېك تىلى، اۆزبېكلر اوچون ملي اۆزلىك تمثالى، بې بها معنوي بايلىك، بويوك قدرىت، تفكر خزىنهسى، اولكن سرمايه صفتيده اجتماعي حياتده مهم اهميت كسب اېتهدى»، دېگن فكرگه ايگى لنمسدن قۇشيلمسلىك نىنگ علاجى يۇق. برچه تىللرنىنگ، جمله دن اۆزبېك تىلى نىنگ هم وظيفه لرى چېكسىز، اۆزبېك تىلى، اۆز ذمه سىگه يوكلنگن برچه وظيفه لرىنى تۇلىق ادا اېتىشگه قادر تىل. بىراق اۆزبېك تىلى نىنگ قۇللاوچىلردن بىردن-بىر اىستگى شو كه: «مېنى قه پېرده، قچان و قنچه ايشلتىسنگىز ايشلته وېرىنگ، فقط تۇغرى ايشلتىنگ»، دېب يالواره دى. بو دېگنى بىز امكان قدر تىلیمىزده اۆز سۆزلرىمىزنى قۇللىشىمىز كېرەك، دېگىنىنى انگلته دى.

افغانستانده اؤزبېك تيليگه ۱۳۸۲- قوياش ييلى اوچينچى رسمي تيل مقامى بېرىلدى. افغانستان اساسى قانونى نينگ ۱۶- ماده سیده بو حقه جمله دن شونده ی يازيلگن: «اؤزبېكچه، تورکمنچه، پشه يى چه، نورستانچه، بلوچچه ياکه پاميرچه تيللردن بيریده کؤپچيليك اهالى سؤزلشه دېگن حدودلرده اؤشه تيل، پشتو و درى تيللريگه قؤشيمچه اوچينچى رسمي تيل صفتیده بؤله دى و اونينگ ايشلتيش اصولى قانون آرقه لى بېلگيلنه دى».

۲۱- عصر «جهانى لشوو عصرى» اؤز کؤلمى و تېزليگى بيلن علم-فن و تېکنالوژى ساحه سیده اؤز يگه خاص چوقور ايز قالدیرماقده. شو باعث دنيا خلقلرى نينگ اجتماعى، اقتصادى، سياسى، معنوى، علمى، مدنى حياتیده اولر تامانیدن قؤلله ياتگن ملي تيللرگه جوده کته احتياج سېزيلماقده. بو احتياج طفيلى آيريم تيللر، جمله دن اؤزبېك تيلى نينگ نفوذى کوندن-کونگه آشيب بارماقده. اؤتگن چارک عصر دوامیده، افغانستانده اؤزبېك تيلى نينگ سياسى-اجتماعى، مدنى-معرفى، علمى-تحقيقى ساحه لرده غايت مهم اؤرين اېگلب کېله ياتگنى ينه بير بار اؤز اثباتينى تاپدى. شو باعث افغانستان اؤزبېكلرى تيلى نينگ بيره م کونى مملکت رسمي تقويمیدن اؤرين آلدى. بو تۇغريده ارگ رسمي صفحه سى نينگ ۱۳۹۸- ييل، ۲۱ دلو سانیده منه بو خبر اعلان قيليندى: «افغانستان اسلامى جمهورليگى کابينه سى نينگ ۱۳۹۸، ۲۱- دلو کونگى جلسه سیده ۱۳۹۹- قوياش ييلیدن اعتباراً ۲۹- ميزان اؤزبېك تيلى نينگ بيره م کونى صفتیده بېلگيلندى». بو خبر برچه تيلسېور و اېلسېور اؤزبېکلر تامانیدن قيزغين کوتيب آليندى.

اعتراف اېتیش کېره ک که، بو معنوي پوتوق «کتاب مدني مرکزی» رئیس عزیزالله ارال تشبثی و باشچیلیگیده ۱۳۹۷- ییل، ۸- عقربده ایش باشلگن افغانستان اوزبېکلری نینگ بیر قطار اجتماعي و فرهنگي اویوشمه لری نینگ خالصانه فعالیتلری نتیجه سیده قؤلگه کیریتیلدی. اوشبو اوندن آرتیق علمي-فرهنگي و اجتماعي اویوشمه لر نماینده لری، موجود شرایط و وضعیتنی توغری تحلیل قیلگن حالدده، اوزبېکلر نینگ علمي، فرهنگي و اجتماعي فعالیتلرینی هردایمگیگه قره گنده ینه-ده اونیملیراق، ینه-ده مستحکمراق، ینه-ده همجهتراق شکلده آلیب باریشگه کېلیش دیلر و دستلب ایگی مهم موضوع - «اوزبېک تیلی بیرهم کونی»، همده «اوزبېک-تورکمن علمي تدقیقات مرکزی» - اوستیده ایش آلیب باریشنی اوز االدلریگه مقصد قیلیب قویدیلر.

شو مناسبت بیلن ۱۳۹۸- ییل، ۲۱- قوسده ۳۰۰ کیشیدن آرتیق اوزبېکلر نینگ فرهنگي، علمي، سياسي، اجتماعي و اقتصادي جماعه سی نماینده لری ارگ نینگ چهارچار قسریده افغانستان سابق جمهور رئیس بیلن بېلگیلنگن کون ترتیبی اساسیده اوچره شیب، جمهور رئیس نینگ منظوری سینی آلیشگه موفق بولدیلر.

بیغیلیشده عزیزالله ارال اوزبېک فرهنگي لری نینگ ایگی پیشنهادی «اوزبېک تیلی ملي کونی» و «اوزبېک-تورکمن علمي تدقیقات مرکزی» نی حکومت تامانیدن تشکیل اېتیلیشی توغری سیده به تفصیل سؤز یوریتدی. شونینگ دېک، «قرهش» اجتماعي-فرهنگي انجمنی نماینده سی اکبر دشتی اوزبېک یاشلری نینگ فعالیتلری حقیده کېنگ گپیریب بېردی. شو اوزینده بو ایشده تینیمسيز فعالیت آلیب بارگن اویوشمه لردن ات توتیب اوتیشنی جایز دېب بیله من.

«کتاب مدني مرکزی»، «قره ش اجتماعي و فرهنگي بنيادی»، «کېنگش نشریه سی»، «ایپک یولی اجتماعي و فرهنگي مرکزی»، «ینگی نسل اجتماعي و فرهنگي نهادی»، «اولوس اجتماعي و فرهنگي نهادی»، «اؤزگريش سېسی مدني نهادی»، «آیدین افغانستان فرهنگي انجمنی»، «امید کلیدی اجتماعي و فرهنگي نهادی»، «مویتن مدني نهادی» و «کېنگاش اجتماعي و فرهنگي نهادی» نینگ هر بیرى اؤزگچه اونیملى حصه قوشدی. اوچره شووده هر نهاددن کمیده اؤن نماینده اشتراک اېتیشدی.

اوشبو اوچره شوو حقیده ارگ صفحه سیده، طلوع، آریانا، آینه، یک و ملي تلویزیونلریده، همده بی بی سی، امریکا آوازی و باشقه بیر قطار بیتکیرمه (رسانه) لرده خبرلر یاییلندی. دولت باشلیغی بیلن اوچره شوو جریانیدن یازیب آلینگن ویدیو اؤشه آقشام (۲۱-قوس، ۱۳۹۸) ساعت ۲۱ ده ملي تلویزیون آرقلی تولید نثر اېتیلدی. انه شو ویدیو تسمه دن کؤچیریلگن سابق دولت باشلیغی نینگ اؤزبېک تیلی و مدنیتی اهمیتی حقیده گی سؤزلریدن قیسقه بیر بؤلگی نینگ ترجمه سی منه بونده ی:

«اؤزبېک تیلی اوچون هر افغان جوابگر. افغانستان اؤزبېک تیلی نینگ بېشیگی دیر. امیر علیشېر نوایی نی قه یېردن تاپه آله سیز. گوهرشاد بېگیم نی قه یېردن تاپه آله سیز. اؤزبېک تیلیده شعر آیتگن و یازگن مسعود غزنوی نی قه یېردن تاپه آله سیز. کیم که افغانستان تاریخیده اؤزبېک تیلی اهمیتی نی بيلمسه، حقیقتده اؤزبېک اؤزی نادانلیکنی یوکله گن بوله دی و بیز همه میز بو تاریخ نینگ اهمیتی خصوصیده دانا بؤلیشیمیز کبره ک»، دېگن اېدی سابق دولت باشلیغی.

شوندهی قیلیب، ۲۹- میزان «افغانستان اؤزبېک تیلی کونی» صفتیده عملده قانونی لشدی و رسمی تقویمدن اؤرین آلدی. شوندن سؤنگ، افغانستان تاریخیده بیرینچی بار ۲۰۲۰- ییل، ۲۹- میزان ده اؤزبېک تیلی نینگ بیرینچی بیرهمی جمهورلیک ریاستی «ارگ» نینگ سلام خانه سالونیده دولت عملدارلری و چیت ابللیک مهمانلر اشتراکیده رسماً نشانلندی. اونده افغانستان سابق جمهور رئیسسی نطق سؤزلهدی و اؤزبېکستان پرزدینتی نینگ تبریک سؤزلری اؤزبېکستاندن تشریف بویورگن هیأت باشلیغی، باش وزیر اؤرین باسری سردار عمرزاقوف تامانیدن اؤزبېک تیلیده اوقیب ایشیتدیریلدی.

خودی شو کونی اؤزبېک تیلی بیرهم کونی مناسبتی بیلن مارشال عبدالرشید دوستیم پیامی، شونینگ دېک، افغانستان فنلر اکادمی سی، مدنیت و اخبارات وزیرلیگی، یوقاری تحصیلات وزیرلیگی، همده بیر قطار اېلچيخانه لر، انجمن و تشکیلاتلر نینگ تبریک سؤزلری بیلدیریلگن نامه لری بیرهم تدبیریگه یېتیب کېلدی. تدبیر ۴۰ دن آرتیق ایچکی و تشقی رسانه (یېتکرمه) لر آرقه لی اطرافلیچه نشر اېتیلدی.

عینی کونده افغانستان نینگ بیر قطار ولایتلریده هم اؤزبېک تیلی بیرهمی کېنگ نشانلندی. بولر آره سیده اینیقسه فاریاب ولایتی نمونه بؤلدی. ولایت والیسی نقیب الله فایق و باشقه بیر قطار تیلسپور و مدنیت پرور کیشیلر تشبثی بیلن اوشبو تیل بیرهمی اؤزگچه نشانلندی. اونده اؤزبېک خلقی نینگ ملی کیملری، قؤل صنعتی، ملی موسیقه سی، ملی اؤیینلری، ملی شیرینلیکلری نمایشگه قوئیلدی و تورلی ملی طعاملری بیرهم اشتراکچیلریگه ترقتیلدی. اونده اساساً اؤزبېک تیلیده

چاپ اېتيلگن كتابلر كۆزگزمه سى هم تشكيل اېتيلدى. چراغان شهرگه ايلنتيريلگن ميمنه ده بير هفته دواميده كېچه-يو كوندوز بيره م بۇلدى. مزارشريفده غضنفر بانك و ولايت حاكمليگى تامانيدن اويوشتيريلگن اۈزبېك تىلى بيره میده، ولايت حاكمى، ولايت شورا رئيسى، غضنفر گروپ نماينده سى نطق سۆزلهدى، همده جنبش رهبرى نينگ پيامى اۈقيب اېشيتديريلدى و باشقه بير قطار عالمير و استادلر نينگ اۈزبېك تىلى اهميتى و اونينگ اوزاق تاريخى و بوگونگى وضيعتى توغريسیده گى مقاله لرى تينگلندى.

اۈزبېك تىلى بيره مى تورلى اۈلكه لرده يشه ياتگن اۈزبېكلر تامانيدن هم كته و كيچيك دايره لرده مضمونلى نشانلدى و ميزان آيى نينگ سۇنگگى هفته سى «اۈزبېك تىلى فرهنگى هفته سى» نامى آستيده كېنگ كۇلملى مدني فعاليتلر آليب باريلدى. اوشبو عنعنه اۈشندن بويان اوزلوك سوير روشده دوام اېتیب كېلماقده.

معلوم كه، ۱۳۸۲- قوياش يىلى قبول قىلينگن افغانستان اساسى قانونيده، افغانستان اۈزبېكلرى نينگ تىليگه اوچينچى رسىمى تىل مقامى بېريلدى. شوندىن سۇنگ اۈزبېك تىلى نينگ جمعيتده گى موقعى ينه-ده كۇتريلدى. اۈزبېك تىلى فعال ملاقاتلر واسطه سيگه ايلندى. قۇللنىش دايره سى كېنگه يدى.

شو اۈرينده اۈزبېك تىلى نينگ دنيا تىللىرى قطاريده گى موقعى توغريسیده قيسقه توختله ديگن بۇلسك، معلوماتلرگه كۆره، دنياده گى تىللىر نينگ سانى ۶ مينگ اطرافيده دبيله دى. اولردن ۱۴ ته سيده انسانيت نينگ اوچدن ايگى قسىمى كېلشه دى. اوشبو تىللىر نينگ هر بير يده سۆزلشه ديگنلر سانى ۵۰ ميليوندىن آرتيق. فكتلرگه مراجعت قىلينسه، دنياده اۈزبېكلر نينگ سانى ۵۰ ميليون اطرافيده

بۆلگنی، نفوذی جهتیدن ۳۲- اؤرینده تورگنی کؤزگه تشلنهدی. شو جملدن افغانستان نینگ ۱۴ ولایتیده ۹ میلیونگه یقین، شونینگ دېک، تاجیکستان، قیرغیزستان، قزاقیستان، تورکمنستان، تورکیه، عربستان، روسیه، پاکستان، امریکا و اروپا اولکه لریده ۳ میلیون بیلن ۵۰۰ مینگ آره لیغیده اؤر بیکلر استقامت قیلهدی. اؤزبیکستان اهالیسی اېسه ۴۰ میلیونگه یقینلشیب قالدی. ۵۰ میلیون نفوسگه اېگه بۆلگن خلق عصرلر سیناویدن اؤتگن، تیلی، مدنیتی، صنعتی و تاریخی باشقه لرگه نمونه بۆله آلدیگن خلق حسابلندهدی.

بوگون افغانستانده اؤزبیک تیلینی اؤرگنیش و رواجلنتیریش بیلن بیرگه علم-فن، تیکنالوژی، تعلیم-تربیه، دیپلوماسی، بانکدارلیک و باشقه ساحه لرنی رواجلنتیریش، اوشبو ساحه لرده قۇللنه دیگن سؤز و اتمه لرنی تیزیمگه سالیس و اولر اوستیده علمی ایزلنیشلر آلیب باریش هر دایمگیگه قره گنده دالضرب مسله گه آیلنگن و دؤر طلبی شونی تقاضا قیلهدی. اؤزبیک تیلی نماینده لری نینگ حاضرگی، کونده کپچیکتیریب بۆلمه یدیگن وظیفه لری اؤز تیللریگه معیاری توس بهریش، اونینگ الفباسینی بیر خیللیگینی جاری اېتیشدن عبارت.

تیلینگیز شیرین بۆلسین!

آنه تيلينگيزده شونجه لر يخشي سؤلشينگ كه،
اونى اؤرگنيشگه باشقه لر هم قيزيقسين!
ارال

درى و پشتو تيللريگه اؤزلىگن اؤزبېكچه سؤزلر

انسانلر نينگ بير جغرافي حدودده بيرگه قوشيليب حيات كېچيريشى نتيجه سيده
بير تيل باشقه بير تيلدن سؤز آليشى، همده سؤز بېريشى و حتا بير-بيريگه گرامري
تأثير اېتيشى هم ممكن. توركي تيللر عايله سيگه منسوب بؤلگن اؤزبېك تيلي نينگ
لغت بايلىگيده گى تله ي گينه سؤزلر پشتو و درى تيللريگه شونجه ليك اؤزلىشيب
قالگن كه، اولرنى اوشبو تيللرگه عايد دېب تصور قىليش ممكن. اما بوندى سؤزلرنى
ايكى لنمسدن اؤزبېكچه سؤزلر دېپيشگه علمي اساسلر موجود.

طبيعت تورلى بوياقلر بيلن چيرايلى بؤلگنى دېك، جمعيت هم اؤزى نينگ تورلى
سؤز و تيل كورينيشلرى بيلن گؤزل دير. افغانستان خلقى اوزاق اؤتميشگه اېگه

بۇلگن تورلی قوملر، اېلتلر، مدنيتلر، تيللر و عرف-عادتلردن تشکيل تاپگن آريانا، خراسان، تورکستان و افغانستان جغرافيه سيدن عبارت بۇلگن حدود، دېب سنله دی. بو اېسه اوشبو اۆلكه نينگ خلقلر گۆزليگيني بير نېچه برابر آشيريپ يوبارگن. افغانستان خلقلری اۆرته سيده گی مدني-معرفي، اجتماعي-اقتصادي و مدني علاقه لر، اۆلكه اهاليسی نينگ تيل و مدنيتلری بير-بيري بيلن قوشيليب، آيريم حالرده بير تيل نينگ سۆز و عبارهلری ايگينچي تيل نينگ اۆز سۆز و عبارهلريگه آيلنيپ كېتگن.

شونينگ اوچون آيتيش ممكن كه، اگردە بير تيل نينگ باشقه بير تيلگه سۆز تائيري تۇغريسيده سۆز يوريتيلگنده، اوشبو تيل نينگ کوچسيزليگي ياخود كمچيليدن اصلا دلالت بېرمه يدي. بلكه بونده ی حالت اجتماعي حيات تقاضاسيگه كۆره عملگه آشه دی. معلوم كه، نه فقط تيل بلكه انسانلر اجتماعي حياتي و فعاليتي نينگ تورلی جبههلريده علاقه لر و تائير قيليش حاللری عادي جريان حسابلنه دی و بو اېسه جماعت نينگ مدنيت گۆزليگي و بايلىگيگه سبب بۆله دی.

كمچيلكلرنی كۆرستيش و خطالرنی تۇغريلشنى هيچ قچان بير تامانلمه تصور قيليپ بۆلمه يدي، چونكه انسان جماعتي طبيعي روشده علاقه ده بۆليپ، كيچيك بير خطانی توزه تيش طفيلي انسان حياتي نينگ برچه قيروه لر اوندن تائيرلنيشی ممكن.

اۆلكه ميز تيلشناسلری مهم بير مسئله گه، يعني بير تيلگه تېگيشلی سۆزلرنی باشقه بير تيلده ايشلتيليشی سببلريگه اونچه ليك چوقور اعتبار بېرمه ی كېلگنلر. شو باعث بو مسئله اۆلكه تيلشناسليک فنیده كېنگ كۆلمده بحث آستيه گه آينمه گن.

روس شاعری اليكساندر بلوك «بيز كائيناتنی كېزيب اوزاق يورديك، نهايت، قيتيب كېلگنيميزده بيزنی تنيمه ديلر»، دېب يازگن اېدی اۆز شعرلريدن بيریده.

اۋزبېك تىلى نېنگ كېزمە (سيار) سۆزلىرى حقيده هم عينا شونده دېيىش ممكن. اۋزبېك (توركي) تىليدن تورلى دورلرده، تورلى سبيلرگه كۆره باشقه تيللرگه اۋتيب، اۋزلىشيب كېنگن مينگلېب سۆزلىر تورلى-تومن اۋزگرېشيلرگه اوچرەب، تكرار اصل اېگەلرېگه قىتېب كېلگنده، اۋز سۆزلىرىنى تىنمەگنلر، بو سۆزلىرىنى يىنگى كۆرىنىشده قبول قىلىپ، ايشلته وېرگنلر و بوندهى سۆزلىرىنى مطلق اۋزبېكچە اېكنلىگىگە فكر هم قىلمەگنلر.

مثال اوچون «اتاق»، «آسمان»، «توشك»، «قروت»، «كاپيسا»، «قالين»، «بىراق» كىبى سۆزلىر عينا درى تىليگە خاص كۆرىنەدى. حال بوكه اولر اصيل اۋزبېكچە سۆزلىر بۇلىپ، درى تىليگە اۋزلىشيب كېنگن. بوندهى سۆزلىرىنىڭ اصل نېگىزىگە دقت قىلىنەدىگن بۇلسە، اتاق- اۋتراق (نشيمن)، آسمان- آسمە (اۋيزان)، توشك- تۆشەماق (هموار كردن)، قروت- قوروق (خشك)، كاپيسا- كپەساي (درەء چيله مانند)، قالين- قلىن (ضخيم)، بىراق- بىلىناق (نشانه)، بزرگ- بويوك (كلان)، كوچك- كىچىك (خورد) بۇلگنىگە ايشانچ حاصل قىلمەيمىز.

ينه شوندهى سۆزلىر باركه اولرنى كۆرىپ اۋزبېكچە سۆز بۇلگنىگە اصلا ايشانگىگىز كېلمەيدى. حال بوكه بو سۆزلىر اۋزبېك تىليگە عايد توب سۆزلىردىر. مثلاً: آقا، خانم، هوتو، قىچى، برابر، قاچاق، منتو، قاشق، بشقاب، قابلى، قورمه، بابە و باشقهلر...

قوييده عينا درى/فارس تىليگە عايد بۇلىپ كۆرىنگن منە بو سۆزلىر: آماج، كىناش، تمبر، گزمە، سرنج، آسانسور، سورسورك سۆزلىرى اصليده صاف اۋزبېكچە سۆزلىردىر. اما اولر درى تىليده كېنگ ايشلەتيلگنى طفىلى فارسچە سۆزلىر دېك بۇلىپ توييلهدى.

توركي تىللىر عايله سىگە منسوب بۇلگن اۋزبېك تىلى نېنگ لغت بايلىگىده ينه شوندهى سۆزلىر باركه اولرنى مطلق پشتو تىليگە عايد دېب تصور قىلىش ممكن. اما بوندهى سۆزلىرىنى ايگى لىنمىسدىن اۋزبېكچە سۆزلىر دېيىشگە علمى اساسلر موجود.

مثلاً: جرگه، (جیرغه)، ولس (اولوس)، لوی (اولو، اولوغ)، كىر (گۆنر)، جیگدلك (جییده لیک)، خان (خن، هون)، انا (آنه)، اتن (آتله ماق)، خیل (اېل)، کوچی (كۆچماق)، باتر (باتور)، الغار (ایلغار) و باشقه لر... پشتو تیلی تامانیدن اؤزلشتیریپ آلینگن بو اؤزبېكچه سؤزلر پشتو تیلی ترکیبیده هم اوز معناسینی سقلیب قالگن. اگرده بو ساحه ده كېنگراق تدقیقات ایشلری آلیب باریلسه، بونده ی سؤزلر سیره سی ینه ده كېنگه ییشی ممکن.

اصلیده انسانلرنینگ اجتماعی حیاتی قدیم اؤتمیشده هم و حاضرگی زمانده هم بیر- بیرلری نینگ تیل و مدنیت تأثیرى آستیده بؤلگن و شونده ی دوام اېتیب كېلماقده. بیر تیلدن ایكینچی بیر تیلگه سؤزلرنینگ اؤتیشی هم انه شو تأثیر نتیجه سی دیر.

شو باعث ایتیش ممکن كه، اؤزبېكچه سؤزلرنینگ درى و پشتو تیللریگه اؤتیب قالگنی قدیم زمانلردن بویان اوشبو تیللر وکیللری نینگ اؤزارا یقین علاقه ده بؤلیب كېله یانگنلری سبب بؤلگن. عینی حالتنی دنیانینگ تورلی تیللری و خلقلریده هم كوزه تیش ممکن. حتا بیر تیل نینگ اصیل سؤزلرینی باشقه بیر تیل نینگ اؤز اصیل سؤزلریگه آیلنیب قالگن حالتلرینی هم اوچره تیش ممکن.

یوقاریده تیلگه آلیب اؤتگنیمیز، قوییده گی منه بو اصیل اؤزبېكچه سؤزلر گویا اؤزلریگه درى/فارسی تیلی هوییتینی آگنده ی كۆرینه دی. اما اولر تیلشناسلیك فنی نینگ ایتمالوژی بخشیه كۆره اؤزبېك/توركي تیل نینگ اصیل سؤزلری دیر. ینه بیر بار اېسلب اؤته میر:

- اُتاق < «اُتراق» سؤزیدن، یعنی، نشیمن و جای نشستنی.
- آسمان < «آسمه» سؤزیدن، یعنی، اویزان و معلق.
- توشك یا دوشك < «تۆشه یا دۆشه» سؤزیدن، یعنی، هموار و پهن.
- قُروت < «قوروق» سؤزیدن، یعنی، خشك و سخت.

- قالين < «قلين» سۆزیدن، یعنی ضخيم و کلفت.
- بَيرق < «بيلناق» سۆزیدن، یعنی نشانه.

اما اگر بو سۆزلر سيره سینی چۆزه ديگن بۆلسک اوشبو کبنگ قمراولی موضوع بو کيچیک يازووگه سيغيشی ممکن اېمس.

اوشبو موضوع نینگ اۆتگن ۱- و ۲- بۆلیملریده تیلگه آلیب اۆتیلگن سۆزلر سيره سینی دوام اېتدیریب، فکریمیز اثباتی اوچون ینه بیر قطار سۆزلردن آت توتیب اۆتیشگه تۇغری کېله دی. بونده ی سۆزلر وقت اۆتیشی بیلن بیرآز کورینیشینی اۆزگرتیریب دری تیلیده ایشله تیلیب کېلینگاقده. مثلاً:

آقا، خانم، اوتو (هوتو)، قیچی، برابر، یکه، هی (هی کردن)، قاچاق، قاشق، بشقاب، آش، بابه، قابلی، قشلاق، ییلاق... یا که بۆلمسه، کوتر (کۆترماق) پنجشیر اهالیسی آرسیده «کوترکو»، یعنی (بالا کو) دېگن معناده ایشله تیلهدی.

یوقاریده کۆرستیلگن سۆزلردن تشقری ینه شونده ی سۆزلر بار که، اۆتمیشدن حاضرگه قدر دری سۆزلی صفتیده ایشله تیلیب کېلینه دی. مثلاً: آماج، کنکاش، تمبر، گزمه، قراول... اگر بو سۆزلرنینگ توزیلیشی و کېلیب چیقیشیگه نظر تشلنسه، شبه سیز اصیل اۆزبکچه سۆزلر اېکنلیگیگه ایشانچ حاصل بۆله دی. دقت قیلینگ: آماج (اماچ)، کنکاش (کېنگش)، تمبر (تمغه)، گزمه (گېزمه)، قراول (قاراوول)، اردو (اوردو)، بولر فقط گینه شکلی اۆزگرتیریلگن حالدده دری تیلیده قۆللنه دی.

اگر تیلشناسلر بو ساحه ده کبنگراق و چوقورراق ایزلنیش ایشلری آلیب باریشسه، اۆزبک/تورکی تیلدن دری/فارسی، پشتو، شونینگ دېک، باشقه تیلرگه اۆتیب، معنا و مفهومی سقله گن حالدده، اما شکلینی اۆزگرتیریب ایشلتیله یاتگن کۆپ گینه سۆزلرنینگ گواهی بۆلیمیمیز تورگن گپ.

آیتیب اؤتگنیمیزدېک، تیل انسانلر اؤرتیه سیده علاقه واسطه سی وظیفه سینیی بجریش بیلن بیرگه، انسان آنگی و تفکر ساحه سینیی هم کینگه یتیره دی. شونینگ اوچون تیلشناسلر: «کیشی اگر اؤز آنه تیلینی یخشی اؤرگنسه، اؤز فکرینی آئیق و بُرا بیان ایتیب بیلهدی»، دبیشه دی. تیل، انسان وجودی نینگ اویبی دیر، یعنی تیل، انسان نینگ هویتی/کیملیگی حسابلنهدی.

بو اؤرینده ینه بیر قطار اصیل اؤزبکچه سؤزلرگه مراجعت قیله میز، اولر نینگ هم شکلی اؤزگرتیریلب دری تیلیگه عاید سؤزلر صفتیده ایشلتیله دی. بیراق اصلیده ایتمالوژی نقطه ی نظریدن اولر اؤزبک تیلیگه عاید سؤزلردیر:

أتاق (جای مسقف)، اُتراق (محل توقف)، اخته (حیوان خسی شده) اُردو (سپاه جنگی)، باتلاق (مرداب)، بهادر (شجاع)، بشقاب (ظرف پهن برای غذاخوری)، بُغچه (دسمتال بزرگ برای پیچاندن لباس)، بکتاش (خادم امیر)، بیگ (بزرگ منشی)، بی بی (زن بزرگ)، بیرق (پرچم)، تلواسه (دستپاچه)، تمغه (مهر، نشان)، توپ (سلاح آتشین)، جارچی (کسی که باصدای بلند مطلبی را اعلام کند) جوقه (دسته، گروه)، چادر (خیمه)، چاق (تنومند)، چاقو (تیغ دسته دار)، چالش (کلنجار، زد و خورد، مبارزه)، چپاول (غارت)، چپر (دیوار چوبی)، چقماق (سنگ آتشزا)، چمچه (قاشق بزرگ)، خاقان (عنوان پادشاه بزرگ)، خان (بزرگمنش)، خانم (زن بزرگمنش)، خیل (گروه، دسته)، دوشک (برخوابه، تشک)، دوقلو (همزاد)، داغ (سوزان، نشانی)، ساچمه (گلوله تفنگ) سَنجاق (سوزن تکمه دار)، شلاق (تازیانه)، غاز (پرنده گردن دراز)، قدغن (منع)، فشنگ (تیر تفنگ)، قاب (جلد، غلاف)، قابلمه (ظرف فلزی سرپوش دار)، قراول (نگهبان)، قورت (جرعه)، قشلاق (محل زمستانی)، قاشق (وسیله غذاخوری)، قالین (فرش ضخیم)، قلق (خوی، روش)، قمچی (تازیانه)، قوچ (گوسفند نر)، قریاقه (بقه، خزنده دوزیست)، قوطی (جعبه)، قیچی (وسیله برنده)، قیمه (گوشت ریزه)، کمک (یاری)، کنکاش (مصلحت)، گزمه (شبرگرد)، لاچین (پرنده شکاری)، نوکر (خدمتگار)، یاغی

(نافرمان)، يغما (غارت)، يورش (حمله ناگهانی)، ييلاق (محل تابستانی)، اماج (نشانه، هدف، مقصد)، شو کبی باشقه يوزلب سؤزلر بارکه، دري/فارس تيليگه اؤزليشيب قالگن اصيل اؤزبکچه سؤزلردير.

يوقاریده تيلگه آينگن سؤزلردن تشقري، دري تيليگه اؤزليشگن ينه تله‌ی گينه اؤزبکچه سؤزلر بارکه، اولرني کؤزدن کپچيرگن کيشي بو ايگي تيل نينگ بير-بيریگه يقين بؤلگنيگه ايشانچ حاصل قيله‌دی. مثلاً:

اوجاق - اؤچاق (کوره)

بوته - بوداق (نهال کوچک، شاخه)

پلو- پيلاو (برنج پخته)

فتيله - پيلته (فيلته چراغ سوخت)

تغاره- تاغاره (ظرف سفالی برای خمير)

جوال- چووال (خرجين بزرگ)

چکش- چاقيش (وسيله شکستن)

دُشمن- دوشماق (افتادن، درگيرشدن)

شيشک - شيشمان، چاق (گوسفند چاق شده)

غوغا - قووقا، قووماق (دعوا، هياهو)

قشو - قاشيماق (شانه حيوانات)

قيماق - قويماق (انباشتن، انباشته، سرشير)

اؤزبک/تورکي تيلي بير نپچه تاريخي باسقيچده دري/فارس تيليگه تأثير قيلگن. بو مسئله عليحده تحقيق ايتيليب يازيشني طلب اېته‌ديگن آيري بير موضوع حسابلنه‌دی

ادبیاتلر:

۱. گونای قریاغاج. تورکچه وپریندی سؤزلیگی، انقره، ۲۰۲۱
۲. میرزا محمد خان استرآبادی. فرهنگ ترکی به فارسی، ۱۳۹۴
۳. سجاد آیدینلو. نگاهی به واژه‌های ترکی شاهنامه فردوسی، ۲۰۱۷
۴. ش. سامی. قاموس ترکی، ۱۳۱۷
۵. عارف عثمان، ترجمه اشعار خوشحال خان ختک به زبان اوزبیک، ۱۳۵۹
۶. صالح مطلبوف. «دیوان اللغات الترتک» محمود کاشغری، ۱۹۶۱
۷. داکتر محمد معین. فرهنگ فارسی در شش جلد، ۱۳۸۸
۸. گونای قریاغاج. ترکجه‌نینگ آئیندیله سؤزلیگی. انقره، ۲۰۱۵
۹. علی بیک رستم‌اوف، قیوم کریم‌اوف، ذکرالله عمراوف. فارسجه-اوزبیکچه اوقوو لغتی، ۱۹۷۵

افغانستانده شش مقام مهارتی

منبعلرده قید ایتیلیشیچه، شش مقام اؤزبیک همده تاجیک خلقلری موسیقه میراثیدن کتّه اؤرین اېگلله پدی. شرق خلقلری موسیقه بایلیکلری اساسیده یوزه گه کپلگن شش مقام صنعتی، اؤز نوبتیده قؤشنی افغانستان موسیقه سیده چوقور ایزلنیشلر نتیجه سیده وجودگه کپلگن. باشقه چه قیلیب ایتگنده، افغانستان شش - مقامی نی قیسی دیر معناده اؤزبیکستان کلاسیک موسیقه سی نینگ نمونه سی، کوی و اشوله لر مجموعی نینگ دوامی یاکه نسخه سی دبیش ممکن. او افغانستانده هم عیناً آلتی مقامدن تشکیل تاپگن بؤلیب، بزرگ، راست، نوا، دوگاه، سه گاه و عراق مقاملرینی اؤز ایچیگه آله دی و مملکت عنعنوی موسیقه سی «راگ» یاکه «راگا» بیلن چمبرچس باغلیق دیر. ایران ده «دستگاه»، اؤرته آسیا، آذربایجان و تورکیه ده «مقام» نامینی آلگن بو موسیقه صنعتی تاریخاً دوتار، تنبور، تار، دایره

کبي موسيقيہ اسبابلری واسطہ سیدہ اجرا اہتیلہ دی. افغانستانده اہسہ اساساً دوتار و قسماً باشقہ موسيقيہ اسبابلری یاردمیدہ کویگہ سالینہ دی. معلوم کہ شش مقام ۲۰۰۰-ییلی بیرلشگن ملتر تشکیلاتی یونسکو ادارہ سی نینگ اینگ قدیم موسيقيہ لر ہمدہ معنوی بایلیکلر رؤیخطیگہ کیریتیلدی.

تاریخی منبعلرہ کپلتیریلیشچیہ، شش مقام اؤزبکستان جغرافیہ سیدہ ظہور اہتگن و باشقہ ہر بیرگہ نسبتاً اؤزبکستانده کوپراق و خوبراق رواجلنگن، کمالگہ ہیبتگن و صیقل تاپگن موسيقيہ صنعتی دیر. متفکر عبدالرؤف فطرت ۱۹۲۷-ییلی «اؤزبک کلاسیک موسيقيہ سی تاریخی» اثرینی یازیش بیلن شش مقام اؤزبکلر نینگ قدیمی موسيقيہ بایلیکلریدن اہکنلیگینی ینہ بیر بار اثباتلہ بپردی. ۱۸- عصر نینگ ۲- یرمیدہ اؤرتہ آسیانینگ مدنی مرکزی بؤلگن بخارادہ شکلنگن شش مقام «بخارا شش مقامی» بیلن ہم یوریتیلگن. کپینچہ لیک اونینگ اساسیدہ خوارزم مقاملری یرہ تیلگن. شو معنادہ بخارانی مقاملر مرکزی دہسہ ہم ینگلیش بؤلہ میدی. شش مقام انہ شو مدنیت و معرفت اؤچاغیدن اوزاق-اوزاقلرگہ یاییلدی و افغانستان اوچون ہم اوشبو مقدس مکان شش مقام منبعی صفتیدہ خدمت قیلیب کپلگن.

۱۹- عصر اؤرتہ لریدہ بخارا بیلن افغانستان نینگ اندخوی شہری اؤرتہ سیدہ سودا و علمی-مدنی علاقہ لر یؤلگہ قوییلہ دی. ملا رحیم نیازی دپگن کیشی سودا کاروانی بیلن بخاراگہ کپلہ دی. قیتیشدہ اؤزی بیلن اونوتیلمس ساوغہ - شش- مقامنی آلیب بارہ دی. کؤپ اؤتمہ ی او ایگی اؤغلی محمد شریف قرہ و سیف الدین مخدوم لر بیلن بیرگہ بو صنعتنی چوقورراق اہگلش مقصدیدہ بخارا تامان یؤل آلہ-

ديلر. بو گل اېندی اولر شش مقام سرلری بیلن بیرگه کوی و اشوله صنعتینی هم اؤرگنیب، کتّه معنوي بايلىک آرتدیردیلر. بخارا تنبوری، دوتار، دایره، سوزنای، شش مقام یازیلگن دیسکلر، گرامافون کبیلر انه شو مدنیت سپور کیشیلر واسطه سیده بیرینچی بار قوشنی اولکه افغانستانگه آلیب باریلگن. ملانیازی لر خاندانی نینگ شش مقام موسیقه سیگه قیزیقیشی و اینتیلیشی، بخارانینگ مشهور استاکار شش مقام صنعتچیلریدن قاری اوراق کبیلرنی بخارادن قوشنی افغانستان نینگ اندخوی شهریگه بیتکله دی. شوندن سونگ بو دیارده شش مقام پایدبوللری مستحکم اورتیله دی. اولرنینگ شاگردلری: مرحوم سید کمال خان شوقی، او کیشی نینگ فرزندى عبدالغفور کمال، نیره سی سید کبیر کمال و ینه اونلب کلاسیک اشوله چیلر برکتیدن منه ایکی عصردن آسدی که افغانستانده مقام صنعتی آغیزدن-آغیزگه اوتیب گلب یشنب کېلماقده.

سید کمال خان نینگ اوغلی «استاذ غفارخان کمال» نامی بیلن مشهور عبدالغفور کمال شش مقام الفباسینی ابتدا آته سیدن اؤرگنه دی. سونگره اونى چوقورراق اېگللش مقصدیده استاذ سیف الدین مخدوم گه شاگرد بوله دی و او کیشی یاردمیده انچه-مونچه دوتار و مقام سرلرینی اوزیدن قیله دی. سیف الدین مخدوم عالم دن کوز یومگنیدن سونگ «غفار کمال» استاذ صدرالدین حافظ حضوریده موسیقه اؤرگنیشنی دوام اېتدیره دی. بولردن تشقری او، اوشه وقت اؤزبېکستاندن باریب اندخوی شهریده اؤز لریگه مسکن توتگن قاری آبجوش نامی بیلن مشهور قاری ابراهیم، صدیق حافظ و عمر قول لردن شش مقام موسیقه سی نینگ نازک قیره لرینی چوقور اؤرگنه دی. اؤزبېکستانلیک کلاسیک موسیقه استاذلری نینگ افغانستانده گی سونگگی قافله سی ۱۹۷۵م- ییلده عالم دن اؤته دی و بو آغیر یوک

يعنی مقامچيليك مسؤليتى اېندى اولر نينگ افغانستانليك شاگردى عبدالغفور كمال ذمه سيگه يوكلنه دى. (شو اوريدنه تا كيدله ما قچيمن كه، اوز بېكستانليك بو عزيز انسانلر نينگ حياتى و ايجادى فعاليتلىرى اطرافليچه اورگنيليب چيقيلىشى مهم مسئله صفتيده كونده لنگ قؤييليشى فايده دن خالى بولمسه كبره ك).

شوندن سؤنگ كؤپ اؤتمهى استاذ عبدالغفور كمال (غفار خان) اوزى نينگ «خوقند (قوقان)» موسيقه مكتبىنى تشكيل اېتیب اؤنلب شاگرد تربيه لهدى و اينيقسه دوتار، همده مقاملرنى ينه ده رواجلنيشيگه كتّه حصه قوشه دى. استاذ نينگ شاگردلريدن بيرى، فرزندى سيد كبير جان كمال بوگون افغانستانده اوزاق ييللردن بويان دوام اېتیب كبله ياتگن ققشتقيچ اوروشلر دوريده هم دوتارنى قؤلدن قؤيمهى، اجدادلرى عنعنه لر ينى كؤز قاره چيغى دېك اسره ب كېلماقده.

افغانستانليك مقامچيلرنى ببواسطه حاجى عبدالعزيز سمرقندى، ملا تويچى تاشكندى، عارف على مخدوم و باشقه كؤپل اوز بېكستانليك ممتاز مقام استاذلريدن پيروليك يعنى ايزداشليك قىليب كېلگن مقامچيلر دېسك مبالغه قيلمگن بؤله ميز. چونكه قارى اوراق، قارى آبجوش و حافظ اكه لر افغانستانده حضور تاپيب، اينيقسه بخاراشش مقامىنى بار ظرافتى بيلن رواجلنيتيرگن. اولر نينگ سعى و حركتلىرى نتيجه سيده ملا عبدالرحيم نيازي و اونينگ فرزندلىرى؛ بولر ياردميده شاه قول صوفى نامى بيلن مشهور حاجى شاهمردان قول، سيد كمال خان شوقى، مردان قول خان، غفور جان وفا، غفار خان كمال و باشقه قطار مقام خوانلر بيتيشيب چيققن.

۱۹۹۶- يىلى استاذلىك مقامىنى كسب اېتىگن استاذ عبدالغفار خان كمال نىنگ آوازخوانىلىكىدە سىرتقى استاذى - بو تاشكند رادىوسى بۇلگن. او تاشكند رادىوسىنى متصل تىنگلش نتيجه سىدە قويدەگى قطار اشولەرنى قىيامىگە كېلتىرىپ اجرا اېتىگن: بې باكچە، بيات، مناجات، عراق، مسكين، دلخراش، مؤغولچە دوگاه، عشاق، تناور، شهناز، مستزاد، عشاق رودكى، قوشچنار، قلندرى، راحت كويى، سراخبار آرام جان، صوت كلان، فغان، گريه، چؤل عراق، نثر عشاق، ساقينامه، چهارگاه، اوپر عراق و باشقه لردن آت توتيش ممكن.

استاذ غفار خان كمال حياتدە اېكن شاگردلرى: ضياوالدين، سيد جعفر قوياش، احمدقول جليلي، نصرالله رحمان نظر، خدايىپردى نجارلرنى قۇلدىن بېردى. اولر حق رحمتىگە قاووشدىلر. بىراق ۲۰۰۸م)- يىلگە كېلىپ بو فاني دنيا استاذ غفار خان كمالگە هم وفا قىلمەدى. اما استاذ حياتدن كۆز يومركن اۆزبېك خلقى نىنگ بو ناياب مدني بايلىگى بويوك شش مقام صنعتىنى اۆزى تربيه لگن ياش شاگردلرى: خىر محمد ساقى، «اوستا مله» نامى بيلن مشهور سيد احمد، اونىنگ اوكەسى عبدالرشيد غيرت، صابر كارگر، سيد كبير كمال لردمەسىگە يوكلەيدى و اولر بو امانتنى امكان قدر بوگونگچە اسرەب كېلماقده.

افغانستان كلاسىك موسيقەسى حقيده قيسقه تۇختلەدىگن بۇلسك، قۇشنى اۆلكە لرد كلاسىك موسيقەلرى آرەسىدە كتە فرق سېزىلمەيدى. دېيرلى بىرى ايگىنچىسى نىنگ تكررارىگە اۇخشىب كېتەدى. افغانستان تورلى اېتتىك گروه لردن تشكيل تاپگن اۆلكە بۇلگنى اوچون هم موسيقە تورلرى كۆپلىگى و خىلمە- خىللىگى بيلن اجرەلىب توره دى. اۆرتە آسيا و شرقى آسيا مملكتلرى: اۆزبېكستان،

تاجیکستان، افغانستان، ایران، هندوستان و پاکستان موسیقه لریده جوده یقین اؤخشلیکلر موجود. بو یقینلیک و اؤخشلیکلر اېنگ اؤلا تیل، قاله وېرسه عرف-عادت و مدنیت مشترکلیگی نتیجه سی بؤلشی ممکن.

معلوم که افغانستان کلاسیک موسیقه سی غرب موسیقه سی بیلن مشترک نېگیزگه اېگه اېمس. او فارسی غزلر و هند راگ لری اساسیده تشکیل تاپکن. «راگا» سؤزی سانسکریت تیلیده بېزه ش و بویاقلش، یعنی حس-هیجان، عشق-محبت، وفا و حلاوت معنالرینی افاده لهیدی. ایرانه اېسه «راگ» مقام گه تشبیه بېریلیب، «راگ» اؤرنیگه «مقام» سؤزی قولنیلهدی. افغانستان کلاسیک موسیقه سیده قولنلهدیگن مشهور راگ لردن: بهلاول، بهرمی، سرنگ، گنداره، پهاری، تلنگ آساوری کبیلردن آت توتیش ممکن. افغانستان کلاسیک موسیقه سی نینگ اؤزیگه خاص خصوصیتلری، عباره و اصطلاحلری بار. انه شو خصوصیتلرنی کلاسیک ممتاز خواننده لردن استاذ محمد حسین سرآهنگ، استاذ قاسم، استاذ اولمیر، استاذ خانم مهوش، استاذ رحیم بخش کبیلر اجرا سیده گی اشوله لرده ایزلش ممکن.

افغانستان حاضرگی زمان موسیقه سی اساسچیسى استاذ قاسم بیرینچی بؤلیب بو موسیقه نی هند موسیقه سیدن اجره تیب، اونینگ عمومی شکلینی اؤزگرتیردی. شو باعث ایتیش ممکن که بوگونگه کبلیب افغانستان موسیقه سی هیچ قنده ی تشقی اؤلکه موسیقه سی تأثیرى آستیده بؤلمه ی، اؤزی نینگ تورلی کؤرینیش، آهنگ و مضمونیکه اېگه مستقل موسیقه دیر.

(مقام هنرى نىنگ استاذى سيد كمال خان اوغلى غفارخان كمال، ۱۹۲۷ - ۲۰۰۸)

افغانستانده عبدالله قادري نينگ «اوتگن كونلر» رومانی

(خاطره)

باله ليكده اېرتك، حكايه اېشيتيشگه جوده اوچ اېديم. كېچقرونلری، اينيقسه قيش كېچه لری اوزلوكسيز اېرتك اېشيتيش باله جان حياتيمده يازيلمه گن احتياجگه ايلنگن اېدی. بو باره ده مېنينگ معنوي مربييم، ساقاللری قاردېك آپاق، قېلبرى قوياش كې پارلاق، كۈنگيللری ماميق سينگری يومشاق، يوزلری آيدين بي تکرار نوراني انسان - حاجی بابام اېدی. بابام نينگ تيزه لريگه تيه نيب اېرتك و حكايه لر اېشيتگن پيتلريم مېن اوچون بيتمس-توگنمس قووانچلی آنلر بۈلگن.

بابام ايتيب بېريشگه اولگورمه گن ينه اله قنچه دُر دانه اېرتك، حكايه لر بار بۈلگنی مېنگه قارانغی. او كيشی عالمدين اوتيشی بيلن مېن هم اېرتك اېشيتيشدن محروم بۈليب قالديم. مېن اېشيتگن اېرتكلر هم بير قاپ دېسم اصلا مبالغه قيلمه گن

بۆلەمن. اولردن اېسىمدە قالگنلرى: زىن العرب، صوفى الله يار، دېوانه مشرب (بابارحيم مشرب)، ابراهيم ادهم، لىلى و مجنون، يازى و زېبا، قىرق قراقچى، يېتى اوروغ، اصحاب كهف، الدر كۆسه، بابا قورقوت، افندى (ملانصرالدين)، يوسف و زليخا، دېو و پرى، فرهاد و شيرين، منقورت، يىلنگتۇش، دول-دول و ذوالفقار، اژدرها و تولكى، و جولقون باى (اوتگن كونلر)...

بولرنيىنگ همه سىنى بىرمە-بىر آنه تىلىم اوزبېكچەدە ميرىقىب اېشىتگنمن. حتا آيرىم پىتلر توشلرىمدە بابام حكاية قىلىپ بىرگن صحنه لرنىنگ قهرمانىگە آيلنگنمن. مېنىنگ اطرافىمدە گىلردن فرقلى بۇلىشىمگە، تىلىم و اېلىمگە قتتىق بېرىلىشىمگە بابام آيتىپ بىرگن منە شو اېرتك و حكاية لر اساسى سببىچى بۇلگن بۇلسە عجب اېمس.

مېن اوچون تېزراق كۆكلم (بهار) و ياز اۆتسە-يو كوز كېلسە، قىش نىنگ اوزون كېچە لرى باشلنسە و اېرتك اېشىتىشىگە كۆپراق فرصت تاپىلسە. مېن كۆكلمنى بار طراوتى بىلن هم، يازنىنگ بار سخاوتى بىلن هم قىش نىنگ اېرتك كېچە لرىگە المشتىرمىس اېدىم. چونكە بابام نىنگ قىيامىگە يېتكىزىپ آيتەدىگن اېرتكلرى كۆنگلىمنى تۇق، وقتىمنى چاغ و ذهنىمنى اۆتكىر قىلىپ توره دىگن يگانه واسطه اېدى. شو باعث بۇلگن بۇلسە كېرەك مېن باشنلىغىچ مکتىدن باشلب ۱۲-صنقى بىتيرگونگە قدر بىرىنچىلىكنى قۇلدن بېرمەگن مکتب اعلاچىسى بۇلگنمن.

انىق اېسىمدە، بىر جمعه آقشامى بابام نىنگ اويى (خانه سى)گە كىرىپ بارسم، «كې بالم اۆتير، بوگون سېنگە «جولقون باى»نى آيتىپ بېرەمن. اما بو جوده اوزون حكاية، بىر اوچى بو يېردە بۇلسە، باشقە اوچى قۇقانگە يېتىپ بارەدى. ينه دوام

اېتدیرینگ، دوام اېتدیرینگ دېه مېنى قۇيرده-قۇيمه سنگ باشلمه يمن. بو بوتون قيشگه يېنگوليك داستان»، دېه آلدیندن مېنى آگاهلنتيريب قۇيدیلر بابام.

مېن اېسه اؤشنده جولقون باي دېگنده ياغاچگه لته-پوته لرنى ايليب آليب باله لر اؤينه يديگن قۇغيرچاق سيمان ياغاچنى توشونيب، بو اېرتكنى اېشيتيشگه ازته دل قيزيققمن. بابا دېمن: «بو جولقون باي سيز باله ليگينگيزده هم بارميدى، اونى كيم يسه گن، حاضر او قه پيرده؟». بابام: «بؤتم بو سېنلرينگ اؤيينچاقلرينگ اېمس. «جولقون باي» بو كته بير داستان يازوچيسى نينگ تخلصى، اونينگ اصلى آتى اېسه عبدالله قادري بؤله دى. او چين-و ماچين (هند و چين) ده بؤلمه گن بير اولكن كتاب يازيب، اونى «اؤتگن كونلر» دېب نامله گن. بو داستاننى سؤنگيگچه دقت بيلن تينگل بېشيتسنگ ملا بؤله سن بؤتم، ملا» دېه سېلكينيب تورگن ساقاللرينى برماقلىرى بيلن تره ب قويدى. مېن اېسه جولقون باي نى اېشيتيشگه شاشيله من. بابا قشقرى چينى چاينكدن پياله گه قويلگن كوك چايدن بير اوپلب، قنى باشله ديك بؤلمسه، دېگونچه اېرتكنى باشلب يوباردى:

«بير بار اېكن بير يوق اېكن، قديم زمانده خدايارخان ملكى قۇقان شهريده كوموش آتلى آنه سى اؤيمه گن بير پرىوش بار اېكن. اونگه تاشكند عظيم نينگ باي بچه لريدن قدى رسا، خوش بيچيم، كېليشگن ييگيت آنه بېك عاشق بېقرار بؤليب قاله دى». شو يېرگه كېلگنده بابام نينگ سؤزلرينى كېسيب: خدايارخان كيم بؤلگن، كوموش نيمه دېگنى دېه سؤره يمن. بابام اېسه اېرينمسدن: خدايارخان قۇقان خانليگى نينگ اميرى بؤلگن، كوموش اېسه اؤزيميز نينگ نقره دېگنيميز بؤله دى، دېب توشونتيريب بېره دى.

معلوم بوليشيچه بابام «اوتگن كونلر» داستانينى (حاضرگى تيل بيلن آيتگنده رومانينى) اېسكى يازوو يعنى عرب الفباسيده گى بيريڭچى نسخه سيني مكممل اوقيب چيقتنگه اؤخشه يدى. چونكه ميلادي ۱۹۶۵-۶۶- ييللر بابام حكايه قىلگن اوتگن كونلر بيلن ۱۹۸۰-۸۱- ييللرده (اؤشنده مېن تاشكېنت دولت اونيوېرسيتېتى اؤزبېك تيل و ادبياتى فاكولتېتيدە طلبه اېديم) مېن اوقىگن اوتگن كونلر آره سيدة اونچه ليك كته فرق بولمه گن. توغرى بابام او پيتلرده قازان تاشباسمه سيني ياخود اؤزبېكستانده باسيلگن قيسى دير نسخه سيني اوقىگن بوليشى ممكن. معلوم كه، حكايه قىليب بېرىلگن رومان مضمونى بيلن، آدم اؤزى اوقىگن رومان مضمونى اؤرته سيدة البته كه آزى، كوڤمى فرق بوليشى تورگن گپ.

گپ شونده كه «اوتگن كونلر» رومانى ۵۰- ييللرده (ياكه اوندىن هم آلدينراق بوليشى ممكن) قندهى قىليب افغانستانگه آلب اؤتيلگن؟! عبدالله قادري بو اثرنى ۱۹۲۵-۲۶- ييللر يازگن بولسه، او ۱۹۳۸- يىلى تاشكېنتده آتوب اؤلدېرىلدى. شوندىن سؤنگ اونىنگ اثرلىرى تقيقلندى. ۱۹۵۶- يىل - ۲۰- يىلدىن كېين قادري نىنگ اثرلىرى تكرر آزادلىككه چيقدى. اما منطقاً آلب قره لگنده عبدالله قادري اثرلىرى نىنگ تقيقلنيشى اونىنگ كتابلرى تشقى اؤلكه لرگه چيقريليشيگه تۇسويق بولدى دېب بولمه يدى. چونكه اچرچىلىك، ايگىنچى جهان اوروشى و رېپريسيه (باسيم، جبر) يىللىرى انسان تورلى سببلرگه كۆره تورلى اؤلكه لرگه قاچيب چيقيشگه مجبور بولگن. شوندهى كيشيلردن آيرىملىرى «اوتگن كونلر» گه اؤخشه گن بعضى كتابلرنى اؤزلىرى بيلن آلب چيقتن بوليشلىرى ممكن.

شو اؤرىنده موضوعگه عايد بير واقعه نى اېسلب اؤتماقچىمىن. شېر محمد بېك قورباشى ۱۹۲۳- ۱۹۵۱- يىللىر آره ليغيده افغانستانده يشه گن و او بېردن توريب

اۆزبېكستانده گى ینگىليكلرنى كېچىكىب بۆلسه هم كوزه تيب تورگن. ینگىليكلردن كېچىكىب خبردار بۆلشيشگه تۇغرىدن-تۇغرى علاقه يۇقلىگى سبب بۆلگن. اونگه فقط وطندن كېلگن اۆزبېكلر او پېرده گى ینگىليكلرنى گېرىب بېرىشگن. دېمك، انه شو كېلىب-كېتووچيلر آرقه لى «اۆتگن كونلر» رومانى افغانستانگه آلىب اۆتيلگن بۆلشيشى ممكن. ايشانچ بيلن آيتيش ممكن كه ۱۹۶۰- يىللرده بو روماننى فقط بابام اوقىگن بۆلشلىرى كېره ك. چونكه بابامدن كېين بو رومان حقيده هيچ كيمدن اېشيتمه ديم.

كېينچه ليك مېن تحصيلنى بيتيريب (۱۹۸۶) افغانستانگه قېتگنيمده بابام نينگ «اۆتگن كونلر» كتابىنى تاپيشگه موفق بۆلمه ديم. اونينگ قيمتىنى اؤشه باله ليگيم پېتلرده بيلگنيمده بو تاشباسمه «اۆتگن كونلر» نى كۆزليم قره چىغى دېك اسره گن بۆلرديم. بو اثر نينگ اۆزبېك تىليده يره تيلگن قلديرغاچ رومان اېكنليگىنى بابام آيتيب بېرگن اېرتك، حكايه لردن ۱۵ يىل اۆتوب، طلبه ليك دۆريمده كيريل يازوويده گى نسخه سىنى اوقيب توشونديم. اما بو انچه كېچ اېدى.

اعتراف اېتيش كېره ك كه افغانستانده ۱۹۸۰- يىللرگه قدر اۆزبېكچه يازوونى كمدن-كم كيشى اوقيب بيلگن. چونكه اۆزبېك تىليده مکتب بۆلمه گن و بو تىلده گزېته و ژورناللرده هيچ نرسه نشر اېتيلمه گن. بېرىنچى بار ۱۹۶۵- يىلى «خلق» جريده سیده اۆزبېك تىليده ايگى پرچه شعر باسيليب ترقتيلگنده حتا اۆزبېكلر هم اونى اوقىي آلمه گن و بو شعرلر قيسى تىلده يازيلگن دېبه تعجبلىگن. اۆزبېكچه سى شونده ي احوالده بۆلگن خلق بابام نينگ «اۆتگن كونلر» نينگ قدرگه قنده ي قىليب هم بيتسين؟! بو كتابنى كيم دير نامعلوم سبيلرگه كۆره يۇقاتگن بۆلشيشى ممكن، اما مېن اونى هليگچه اېسىمدن چيقره آلمه يمن. ايريم معلوماترگه كۆره،

۱۹۶۰- ييللرده افغانستانده حاكم طبقه وكيپلريدن محمد گل مهمند اوزبېك تيپيده گي يازمه يادگارليكلىرىنى يوق اېتيشگه يېنگ شيميريب كيريشگن. تورلى يوللر بيلن اوزبېكچه كتابلرنى، قولىازمه اثرلرنى ييغىشتيريب (حتا ساتيب آليب) اولرگه اوت قويگن. بابام نينگ «اوتگن كونلر» كتابى هم انه شو قربانلر آره سيده كولى كوككه ساوريلگن بوليشى ممكن.

«اوتگن كونلر» بهانه اوزبېكستاندن افغانستانگه خودى «اوتگن كونلر» رومانى كىبى آليب اوتيلگن «شش مقام» موسيقيه صنعتى تاريخيگه قيسقه بير نظر تشلب اوته ميز.

۱۹- عصر اورتلريده بخارا بيلن افغانستان نينگ اندخوى شهرى اورتلريده سودا و علمي-مدني علاقهلر يولگه قويلهدى. ملا رحيم نيازي دېگن كيشى سودا كاروانى بيلن بخاراگه كبلهدى. قيتيشده اوزى بيلن اونوتيلمس ساوغه - شش مقامنى آليب بارهدى. كوپ اوتمهى او ايگى اوغلى محمد شريف قره و سيف الدين مخدوملر بيلن بيرگه بو صنعتنى چوقورراق اېگلش مقصيده بخارا تامان يول آلهدى. بو گل اېندى اولر شش مقام سرلرى بيلن بيرگه كوى و اشوله صنعتينى هم اورگنيب، كتّه معنوي بايلىك آرتديديلر. بخارا تنبورى، دوتار، دايره، سورناى، شش مقام يازيلگن ديسكلر، گرامافون كبيلىر انه شو مدنيت سبور كيشيلر واسطه سيده بيرينچى بار قوشنى اولكه گه آليب باريلگن. ملانيازىلر خاندانى نينگ شش مقام موسيقيه سيگه قيزيقيشى و اينتيليشى، بخارانينگ مشهور استاكار شش مقام صنعتچى لريدن قارى اوراق كبيلىرى بخارادن قوشنى افغانستان نينگ اندخوى شهرىگه يېتكلهدى. شوندىن سونگ بو ديارده شش مقام پايدېوال لرى مستحكم اورنتيلهدى. عين پيئنده شش مقام موسيقيه سى نينگ نازك قيرلرېنى كېنگ

یاپیلیشیده اؤشه وقت اؤزبېکستاندن باریب اندخوی شهریده اؤزلبېگه مسکن توتگن قاری آبجوش نامی بیلن مشهور قاری ابراهیم، صدیق حافظ و عمرقلر اؤرنی بېقیاس کتّه بؤلگن.

کېنچه لیک ۱۹۷۰- ییلردن باشلب اؤزبېکستان رادیوسی و تیلیویدینییه سی بلند آنتنلر واسطه سیده افغانستان نینگ شمالي حدودلریده اېشیتیلهدیگن و تماشا قیلینه بؤلگنیدن کبېن «اؤتگن کونلر» بیلن تَنْیشوو دایره سی هم کون سه یین کبېنگه ییب باردی. عموماً آلگنده اؤزبېکستان ادبیاتی و صنعتی بیلن کبېنگراق تَنْیشوو ۷۰- ییلردن باشلندی دېسک خطا قیلمه گن بؤلهمیز. اؤزبېکستانده «وطن جمعیتی» تشکیل اېتیلیشی بیلن بو جمعیت تشقی اؤلکه لرده گی و طنداشر بیلن علاقه اؤرنیتیشنی یؤلگه قوییب، اولرگه جمعیت نشریه سی بؤلمیش «آیدین» گرېته سی و باشقه اؤزبېکچه ادبیاتلر ترقیب توردی. نتیجه ده بیر تاماندن اؤزبېکچه یازوولرنی اؤقیشگه قیزیقوچیلر سانی آرْتیب بارگن بؤلسه، باشقه تاماندن اؤزبېکلیک توشونچه سی کوچلنیشیگه هم کتّه ایجابی تأثیر کؤرستدی. حتا افغانستانده گی اؤزبېک زبان شاعرلرنینگ شعرلری آیدین گرېته سیده باسیب چیقریلدی. افغانستانده اؤزبېک تیلی نینگ بوگونگی درجه گه کؤتریلیشیگه وطن جمعیتی، عموماً آلگنده اؤزبېکستان رولینی انکار قیلیب بؤلهمیدی. ۱۹۷۸- ییلردن باشلب افغانستانلیک اؤزبېکلر اوچون اؤزبېکستان عالی اؤقوبورتلری نینگ اېشیکلری هم آچیلدی. دېماقچیمن که، تورلی قوله یلیکلر یوزه گه کبلیشی بیلن اېندی «اؤتگن کونلر» بابام نینگ تعبیری بیلن ایتگنده اېرتکلیکدن چیقیب حقیقی اؤزبېک رومانیه گه ایلندی. بوگونگی کونده اونینگ افغانستان نشری هم موجود.

۲۰- عصرنينگ بيرينچى يرمى اۋزبېك ادبياتى اوچون جوده ثمره لى بير دۈر بۇلدى. اۋزبېكچە ايلك رومان «اۋتگن كونلر» نينگ يره تيليشى اۋزبېك بديعي ادبياتى تاريخيده اونوتيلمس بير واقعه گه ايلندى. بو رومان تورلى ساحه لرده حيات نينگ ايسيق-ساووغى-يو، اچيق-چوچيگىنى تاتگن عبدالله، دهقانچىليكدن تارتىب خدمتچىليكه چه، دوردگارليكدن (دوردگار: نجار) تارتىب سوداگر نينگ كاتبليگه چه، مطبوعات خادמידن تارتىب ژورنال محريرليگه چه، فيليتون و حكايه نويسليكدن تارتىب رومان نويسليككه چه تجربه قىلگن قادري گه ايلندى. اونينگ «اۋتگن كونلر» ى اېسه قريب بير عصر دن بويان اۋز اهميتىنى يۇقاتمه گن بلكه او دنيانينگ بير قطار تيللريگه ترجمه هم قىلينيب كېلىنماقده. افغانستانده ايلك بار ۲۰۱۷- يىلده عبدالله قادري «اۋتگن كونلر» رومانىنى يازيشده اۋزى قۇلله گن اېسكى عرب-فارس يازوويده چاپ اېتىلدى. بو ساحه ده قتيق زحمت چېككن قلم اهلى محمد حسن تۇلقين «اۋتگن كونلر» نينگ اينترنيتده نشر اېتلگن كيريل و لاتين نسخه لر يدن عرب-فارس الفباسيگه اساسلنگن اۋزبېك ياروويگه اۋگيردى و صفتلى قاغازده قتيق رنگلى مقواده چاپ اېتىلدى. نتيجه ده سل كم يوز يىلدىن كېين قۇشنى افغانستان اۋزبېكلرى هم اۋزبېك خلقى نينگ تونغىچ رومانى «اۋتگن كونلر» دن بهره مند بۇله ديگن بۇلدى.

"اۋتگن كونلر» رومانى نينگ افغانستان نشريگه سۇزباشى يازگن شاعر محمد عالم كوهكن بو خصوصه شونده دىدى: «رومان نينگ افغانستان نشرى مملكت اۋزبېكلرى اينيقسه اۋزبېك ادبياتى شيدالرى تامانيدن كنه شوق بيلن اۋقيله دى، دېگن اميدده. «اۋتگن كونلر» نينگ افغانستانده ايلك بار نشر اېتىلشيني مملكتده اۋزبېك بديعي ادبياتى نينگ عزيز خواننده لريگه يېتكزىش اوچون تشلنگن اساسى قدم دېب بيله-من. «اۋتگن كونلر» رومانى نينگ قهرمانلىرى و اونده تصويرلنگن

اجتماعی محیط افغانستان اۆزبېکلری حیات كېچېره دېگن محیطدن سېره فرق قېلمه یدی. کتابنی مطالعه قېله دېگن هر بېر افغانستانلیک اۆزبېک رومانده گی واقعه-حادثه لرنی عیناً اۆز قېشلاقلریده یوز بېرگیننی سېزه دی.»

درحقیقت عبدالله قادری نینگ «اۆتگن كونلر» اثری حاضرگی زمان اۆزبېک ادبیاتیده رومان ژانری نینگ دستلېکی نمونه سی بۆلېب، ۲۰- عصر نینگ بېرىنچى یرمىگه عاید اۆزبېکلرنىنگ حیات واقعه لرنى اۆزیده مجسملشتىرگن. بو حیات واقعه لری آمو درىانینگ ایكى قىرغاییده یشاوچى اۆزبېکلر اوچون بىر خىل بۆلگن.

اوشبو مقاله نى یازیش عرفه سیده «اۆتگن كونلر» رومانى نینگ افغانستان نشرىنى مطالعه قىلگن تىلداشلردن بىرى نینگ اثر حقیقه گی تاثراتلرنى اۆرگنىشگه قىزىقدىم. اۆزىنى ثرىا آیدىن دېب تىنىشتىرگن تورکستان (خلق آره سیده افغانستان شمالي قسىمى شو نام بىلن مشهور) بىلیم یورتلریدن بىرىده اۆزبېک تىلى و ادبیاتی بۆلیمى نینگ تۆرتىنچى كورس طلبه سی: «بو حیاتیمده اۆزبېک تىلیده اۆقىگنىم بىرىنچى رومان. افغانستانده هلىگه قدر اۆزبېک تىلیده هیچ قنده ی رومان یره تىلگنىچه یوق. تۇغرى اۆزبېکستانده اۆزبېکچه رومانلر جوده كۆپ، اما اولرنىنگ الفباسى كىرىل و لاتىن یازوولریده بۆلگنى اوچون بىز اولردن فایده ننه آلمه یمىز. چونکه بىز عرب-فارس الفباسى اساسیده گی اېسكى یازووده سواد چىقرگنىمىز. «اۆتگن كونلر» اۆز آنه تىلیمده سېویب-سېویب اۆقىگن ایلک کتابیم بۆلدى. اونىنگ تىلى روان، ساده و ایخچملىگی بىلن اۆز محیطیمىز تىلگه اۇخشىب كېته دی. کتابده كۆترىلگن موضوع اېسه بىزىننگ حیاتیمىزده یوز بېرىب كىله یاتگن حیات واقعه لرى نىنگ خودى اۆزگىنه سی»، دېبه خۇرسىنىب قۇیدى-ده، نفسىنى راستلېب تکرار سۆزىگه دوام اېتدی: «زاره مه شونده ی اثرلرنى اۇقىش بىزگه كۆپراق مىسر

بۇلسە-يو بيز هم شوندهى رومانلر يازيشگه اېرېشسك. اما حاضرگى كونده بو بېردهگى اوزبېك تىلى و ادبيانى نينگ احوالى كۈنگىلدەگى دېك اېمس. كتە اميدىمىز اوزبېكستاندن»، دېهه باش حركتى بيلن اوز گېينى اوزى معقوللەگن بۇلدى.

خلص، مېنينگ كوزه توولرېمگه قره گنده، عبدالله قادري نينگ «اوتگن كونلر» رومانى نينگ افغانستان نشرى مملكت ادبيات آسمانيدە پارلەگن قوياش بۇلدى. اېندى ليكده بو قوياش هر بير اوزبېك نينگ اوپپده نور تره تيب توريبدى.

مېنى اوشبو سطرلرنى يازيشگه اوندهگن عامل اوزبېكستان نينگ تينيم سيز يازووچىسى، محنتكش ادبياتشناسى، عجايب ديدى بلند انسان ارداقلى نورعلي قابل جنابلرى بۇلدى. او كيشى تيليفون صحبتلرېمىز نينگ بېريده: «نيابر آيپده تاشكېنتده عبدالله قارى خاطره سېگه بغيشلنگن كنفرانسيه بۇلماقچى، شونگه سيز هم اشتراك اېتسنگيز، افغانستانده اوتگن كونلر رومانى موضوعيده بېرار نرسه يازيب يوبارسنگير يخشى بۇلەدى»، دېب قالدېلر. سؤزلرېنى بېرگه قويمسدىن شونچه قېليشگه قۇرېم بېتدى.

امان الله خان دَوریده مدنیت و مطبوعات اؤرنی

قیسقرتمه:

امان الله خان نینگ زمانوي ليک و مدرن حیات طرفدارى بۇلېشىگه اېنگ اؤلا اونینگ مشروطه خواهليگى (قانون توزومى) سبب بۇلگن بۇلسه، باشقه تاماندن ياش پادشاه نینگ بير قطار چېت اۆلكه لرگه، جمله دن ايريم غرب دولت لريگه رسمي سفر لرى بو اينتيليشلريگه سرعت بغيشله دى. امان الله خان نینگ شاشيلينچ باشله-گن اصلاحات لرى سيره سيگه مطبوعات، فرهنگ، عياللر حقوقى، شخصي و اجتماعي اېركينليک، تعليم-تربيه، ماليه تيزيمي، كتابخانه، سينما، چاپخانه کيبلرنى تشکيل اېتيش و رواجلنتيريش کيرگن. اما اونینگ بو ينگيلىک و آزادليک حرکتلرينى افغانستان جماعه سى تېزده قبول قيله آلمه دى و تورلى قره مه-قرشيليكه يوزمه-يوز کېلدى. شونگه قره مه سى، امان الله خان اؤز دَوریده مدني-معرفي و مطبوعات ساحه سيده مثلى کورينمه گن ايجابي اؤزگريشلرنى عملگه

آشیردی. بیرینچی مطبوعات قانونی، بیرینچی اساسی قانون، بیرینچی قیزلر مکتبی، بیرینچی ولایتلر نشریه لری، بیرینچی پرنجی (حجاب) تشلش کبیلر، انه شولر جمله سیدن دیر.

بیرینچی جهان اوروشی نینگ یکونی (۱۹۱۸م) جمله دن افغانستانده گی واقعه- حادثه لر رواجیگه هم اوز تاثیرینی کورستدی. ۲۷ یاشلی امان الله آتہ سی حبیب- الله خان اولیمی آرتیدن (۱۹۱۹م) حاکمیتتی اڭلله دی. یاش پادشاه نینگ حکمرانلیگی بویوک اوزگیش - مملکت مستقیلیگینی قولگه کیریتیش بیلن باشلندی. ینگیلیکلر طرفداری بؤلگن مشروطه خواه شاه امان الله خان، افغانستان دنیانینگ باشقه اولکه لری کبی ایچکی و تشقی اڭرکینلیککه اڭگه مستقل دولت صفتیده ظهور قیلدی و مملکت استقلالی اڭنگ اولا مستملکه چی انگلستان تامانیدن رسماً تن آلیندی. شوندن سونگ شاه امان الله نظرده تونگن رڭه لری بویچه مملکتده بیر قطار توب اصلاحاتلر اؤتکزیشگه کیریشدی. شو جمله دن مطبوعات اڭرکینلیگی، مدنیت رواجی، معارف رونقی و قانون استوارلیگی کتہ اهمیتگه اڭگه امانی دوری اصلاحاتلری صفتیده تیلگه آینه دی. قوییده اؤشه دور مدنیت (فرهنگ) و مطبوعات رونقی خصوصیده قیسقه تؤخته لیب اؤته میز.

مدنیت:

مستقللیک قولگه کپلیشی بیلن اونینگ ایلك ايجابي اثرلری اینقسه سیاست، فرهنگ، ادبیات و مطبوعاتده اوز اهمیتینی کورسته باشله دی. خلق حیاتی نینگ تورلی ساحه لریده اساسی و مهم اوزگیشلر یوز بپریشیگه سبب بؤلدی. سؤز و مطبوعات اڭرکینلیگی، عیاللر حقوقی مملکت تاریخیده بیرینچی بار کوتیلیمه گن درجه ده اوج آله باشله دی. بو دورده ینگیلنیش یعنی مدنیتته تامان ایلك آدیملر

تشلندی. مملکت نینگ بیرینچی اساسی قانونی «نظامنامه اساسی دولت علیه افغانستان» نامی آستیده (۱۹۲۳م) جلال آباد لویه جرگه سیده قبول قیلیندی. شو بیلن بیرگه باشقه بیر قطار قانون یا که نظامنامه لر تذکره، پاسپورت، یپر، جزا، حقوق، اقتصاد، فرهنگ و مطبوعات خصوصیده قبول قیلینیپ، ایشگه توشیریله باشلندی. اؤز باشیمچه لیکلر آلدی آیینیب، کیشیلر حقوقلری رعایه قیلینه دیگن بۆلدی.

امان الله خان دۆری نینگ مدنیت ساحه سیده تشلنگن اېنگ مهم و دقتگه سزاوار، منطقه ده مثلی کۆرینمه گن قدملردن بیرى صفتیده عیالرنینگ هر قنده ی کمستیشن قوتیلیشی، پادشاه خانمی ملکه ثریا (افغانستان ژورنالیزمی نینگ اساسچیسی محمود طرزی نینگ قیزی) خلق حضوریده حجابسیز کۆرینیشی و اجتماعی ایشلرگه اشتراک اېتیشینی تیلگه آلیش ممکن. ملکه ثریانینگ تشبثی و فعالیتی نتیجه سیده مملکت تاریخیده ایلك بار کابل نینگ شهرآرا حدودیده قیزلر مکتبی آچیلدی، بیر گروه قیزلر چپت اېلگه تحصیلگه یوباریلدی. بیرینچی بار عیالرنینگ مخصوص نشریه سی «ارشادالنسوان» چاپ اېتیله باشلندی. شونینگ دېک، ملکه دولت ایشلریگه هم پادشاه بیلن یانمه-یان توریب حصه قۇشدی. او بیر مدت مدنیت وزیرى لوازمی مسؤلیتینی اؤز ذمه سیگه آلدی. مملکت تاریخیده ینگى صحیفه اچگن بونده ی اصلاحاتلر اؤشه دۆرده مدنی-فرهنگی انقلابگه تېنگ اؤزگريشلر اېدی.

امانی دۆریده یوزه گه کېلگن باشقه بیر فرهنگى حرکت، پشتو تیلینى رواجلنتیریش و تکامللشتیریش اوچون «پشتو مرکه» نامی آستیده علمی-ادبی انجمن نینگ تشکیل اېتیلیشی دیر. بو انجمن پشتو تیلی و ادبیاتی مسئله لری بویچه ایش آلیب

باردى و غير پشتونلرگه هيچ قندهى مجبوريت يوكلمه دى. اقتصادي جهتدن آغير احوالده بؤلگن مملكتنده فرهنگي اصلاحاتلرنى سرعت بيلن آلغه آيب باريش اوچون شاه امان الله خان بير قطار اقتصادي اصلاحاتلرنى هم عملگه آشيريشگه مجبور بؤلدى. او لويه جرگه ده سؤزله گن نطقیده دولت، طياره لرنى ترميم ايتيش فابريكه سيني قوريشگه همده آق باروت ايشلب چيقريش فابريكه سيني يؤلگه قوويش ضرورتيني ايسلتيب اؤتدى. بوندن تشقري افغانستان نينگ جنوبينى شمال بيلن باغلاوچى تيمير يؤل پروژه سى آلمان و فرانسه شركتلى بيلن قرارداد قيليندى. مملكتنده برق استيشنلرينى قوريش، تيلفون، تيلگراف، سمنت، گوگرد، صابون، عطرباب، گزلمه، ياغ، قند، قوروق ميهو يپيتيشتيريش، پيرياغى ايشلب چيقريش؛ كابل بيلن مزارشريف، شوروي، توركيه و ايران اؤرته سيده هوا آرقه لى پسته علاقه لرينى يؤلگه قوويش؛ سوو توغانلرينى قوريش، قره قول و قالين صنعتيني رواجلنتيريش، اؤرمانلرنى قوريقلىش، ملي صنايع كؤرگزمه لرينى تشكيل ايتيش، شو بيلن بيرگه دولت مامورلى نينگ كييملىرى وطنده ايشلب چيقريلگن گزلمه لردن بؤليشى شرطليگى نه فقط فرهنگي و اقتصادي اصلاحاتلرگه سلماقلى تاثير كؤرستدى، بلكه دولت درآمدلرينى هم ايگى برابرگه آشيردى.

شاه امان الله خان اروپا سفريدن قيتگچ باشقه بير قطارجدي و كؤزگه كؤرينلى اصلاحاتلرگه قؤل اوردى. مثلاً افغانستان ملي كييميني اروپا كييميگه اؤزگرتيريش، ينگى بيراق تىلش، قيزلر بيلن اؤغىلر بيرگه ليكده تعليم آيشلىرى، حجابنى تىلش كىبى اصلاحاتلر مشروطه خواهلر تامانيدن قؤلب-قوتلنگن بؤلسه-ده، محلي اربابلر، ايريم عملدارلر، متعصب روحاني لريننگ قتيق قرشيليگيگه اوچره ب، پادشاهنى اصلاحاتلردن وازكېچيشگه مجبور ايتدى. قاله وېرسه، شينوار قبيله سى شاه گه قرشى عصيان كؤتريب، تشقى ايشلر وزيرى غلام صديق خان دن

شاه، ملکه ثریانی طلاق قیلیشینی و ملکه نینگ آته سی محمود طرزی نی قماققه آیینیشینی طلب قیلیب چیقديلر. بو وضعیتدن چؤچیگن شاه امان الله خان اؤن بیلیک حاکمیتی دوریده یؤلگه قویگن یا که وعده بهرگن اصلاحاتلری نینگ کتّه قسمینی بیر قلم تېبره تیش بیلن بېکار قیلدی.

مطبوعات:

شاه امان الله خان دوری مطبوعاتی نینگ اېنگ کتّه یوتوغی (۱۸) ماده نی اؤز ایچیگه آلگن «مطبوعات نظامنامه سی» (۱۹۲۵م) یعنی بوگونگی تیل بیلن آیتگنده «قانون مطبوعات» قبول قیلینیشی بؤلدی. بو قانون آرتیدن مملکت تاریخیده بیرینچی بار اېرکین و نادولت مطبوعات وجودگه کېلدی. اؤشه دور افغانستان مطبوعاتی منطقه و قؤشنی دولتلر مطبوعاتی بیلن تقاسلنده یگن بؤلسه، ایران، تورکیه، مرکزی آسیا جمهوریتلریده (شوروی ترکیبیده بؤلگن) مطبوعات به تمام دولت نظارتی آستیده بؤلیب، اولرگه سؤز اېرکینلیگی توشونچه-سی یات بؤلگن. اما افغانستانده اېرکین نشریه لر حتی دولت کمچیلیکلرینی آچیق تنقید قیلگن.

معلوم که مطبوعات اېرکینلیگی ترقی پرور مستقل دولت نینگ اساسی بېلگیلریدن بیرى بؤلگن بو اصولگه افغانستانده امان الله خان دوریده تهداب قوییلدی. اؤشه دورده ۲۰دن آرتیق رسمی (دولتی) و خصوصی نشریه (باسمه) جمله دن روزنامه (کونده لیک)، جریده، مجله کبیلر پایتخت و ولایتلرده باسیلیب ترقیتلردی. بیرینچی بؤلیب کابلده «امان افغان» جریده سی نینگ ۱۹۱۹م ییل، ۲۸- حمل ده ایلك سانى نشر اېتیلدی. کوپ اؤتمه ی ننگره ارده «اتحاد مشرقی»، بدخشانده «اصلاح»، بلخ ده «بیدار»، هرات ده «اتفاق اسلام»، قندهارده «طلوع افغان»، پکتیاده

«اخبار غازي» جريده لري يوزه گه كېلدى. عين پيټده رسمي دولت نشرپه لريدن تشقري، «انيس»، «افغان»، «نسيم سحر»، «نوروز» (۱۹۲۷م) كبي نادولت جريده لره هم اېركين مطبوعات تمثيلچيلري صفتيده فعاليت قيله باشله ديلىر. بو نادولت نشرپه لره دولتگه قره تيلگن تنقيدلرني هم اوز صحيفه لريده عكس اېتيره باشله ديلىر. بو دورده مطبوعات سان و صفت جهتيدن كوتيلمه گن درجه ده يوقاريگه كوتريلىدى. ايريم وزارتخانه لره جمله دن معارف وزيرليگي «معرف معارف»، مدافعه وزيرليگي «مجله اردو»، ماليه وزيرليگي «اخبار ثروت» كبي مجله لري نشر اېتیب ترقتيشگه كييريشديلىر. ضيالى لره اېسه همه بيردېك اوز ملي دولتلى يره تگن سوز اېركينليگيدن هر تامانله حمايه قىليب، ملي و تنقيدى روحه گي يازوولرى بيلن قتنشديلىر.

بوندىن ۹۳ ييل آلدن ۱۵- ثوردن اعتباراً چيقه باشله گن خصوصي «انيس» نشرپه- سى همان توختاوسيز دوام اېتیب كېلماقده. بيراق حاضر او دولتي نشرپه گه آيلنگن. «انيس» جريده سى نينگ اساسچيسى غلام محى الدين انيس عيني پيټده مسؤل مدير وظيفه سيني هم بجرگن. جريده سانلريدن بيريه «دزدان سرخ پوش» (قيزيل كييملى اوغريلر) ناملى يازوو نشر قىليب، اونده پوليسنى - خلقنى تلاوچى اوغريلرگه شېريك، دېبه آياوسيز تنقيد آستىگه آلگن. ياكه بولمسه، «نسيم سحر» نشرپه سى نينگ مسؤل مديرى احمد راتب اوز نشرپه سيده «مظاهر مدنيت اروپا» (اوروپا مدنيتى كورينيشلىرى) عنوانلى تنقيدى بير مقاله نشر اېتگنيدن سونگ نشرپه فعاليتى توخته تيلگن. بو مقاله ده جمله دن شونده ي سطرلر كوزگه تشلنر اېدى: «عالي منصبلى سناقلى كيشيلر (پادشاه خاندانى) اروپا باريب، شاپو قىلقلر، چيرايلى اروپا كييملىرى كييب قيتيب كېله ديلىر. بو «بيريچى طبقه» (پادشاه خاندانى) كيشيلر افغاننستان پوللرينى اروپاده صرفله يديلىر».

معلوم که، نشریه‌لر سانې کۆپه‌يگنی و اولرده‌گی نسبي سؤز اېرکينليگی ولايتلرده هم خلق نينگ سياسي آنکی اؤسيشيگه سبب بؤلدى. بو دؤرده پايتخت و ولايتلرده ۱۴ ته چاپخانه فعاليت قیلر اېدى. تخمینلرگه کؤره ۳ يیل مابینیده اوشبو چاپخانه-لرده مملکت تاريخیده تېنگسيز رقمده ۷۰۰ مينگ جلد مکتب درسليکلری چاپ اېتيلگن.

اماني دؤرى مطبوعاتی باشقه ساحه‌لر کبی ادبياتگه هم اؤز ايجابي تاثيرینی کورستمسدن قالمه‌دى. افغانستانده بيرينچی داستانچيلىک انه شو دؤرده يوزه‌گه کېلدى. مولوی محمد حسين پنجابی قلمیگه منسوب «جهاد اکبر» افغانستانده يازيليب چاپ اېتيلگن بيرينچی داستان دیر. تاريخچيلرگه کؤره، امان الله خان دؤرى مطبوعاتی زمانوي ليک، ترقي پرورليک، ملي ليک و اېرکينليک توشونچه‌لری ترغيياتچيسي صفتیده خدمت قیلیش بیلن برچه اجتماعي و سياسي گروه‌لر حمایه‌سینی اؤزيگه جلب اېتگن اېدى. بيراق حبيب الله کلکاني نينگ ۹ آيلىک حاکمیتی (۱۹۲۹م) امان الله خان نينگ برچه اصلاحاتلری جمله‌دن مدني-معرفي اصلاحاتلریگه برهم بېردى. «امان افغان» جريده‌سی نينگ اؤرنینی «حبيب الاسلام» نشریه‌سی اېگلله‌دى. بير قطار نشریه‌لر اميرحبيب الله کلکاني نی تعريف-توصيف قیلیشگه کيريشدى. ايريم ولايتلرده ينگی نشریه‌لر تشکيل اېتيلدى. جمله‌دن جلال آبادده «غيرت اسلام» نشریه‌سی يؤلگه قویيلدى. ابراهيم کامه‌وي اتلی کيشی «الايمن» نامی آستیده اؤز نشریه‌سینی چيقریشگه باشله‌دى. شو بیلن ترقي پرور امانی دؤرى اصلاحاتلریگه خصومتلی روشده نقطه قویيلدى.

امان الله خان دولتی نينگ اساسي مقصدی مملکت ده ديموکراسی نی قرار تاپيشی اېدى. شو باعث اساسي قانونگه مثلی کؤرينمه‌گن درجده مطبوعات

اېركينليگى كيريتيلدى. امانى دورى نينگ باشقه بير تېنگسىز خصوصيتى عياللر حقوقى و اېركينليگىگه جدي اعتبار قره تيش بولدى. قيزلر بيلن اوغيللر اوچون بيردېك تعليم آليش حقوقى جاري اېتيلدى. مملكت استقورمه سى، تجارت و ماليه سيستمى يولگه قويلدى. اما شاه امان الله خان نينگ شاشيلىنچ سياستى، حددن تشقري غرب صناعتيگه بېريله بارگنى، ايزمه-ايز ينگيچه اصلاحاتلر جاري اېته باشلگننى افغانستان قلاق جامعه سى تېزده قبول قيله آلمه دى. باشقه تاماندىن ايچكى و تشقى رقيب كوچلر هم اوژ مخالفتلرني آچيق كورسته باشلهديلر. اينيقسه انگليس اوچون امان الله خان دېك كوچلى پادشاه معقول اېمس اېدى. اوستيگه اوستك عصيانچيلر نينگ ديني كورينيشده گي قرشيليكلىرى امانى دورى اصلاحاتلرني شريعت قانونلر يگه ضد قىليب كورستدى. ملا عبدالله ناملى شخص بير قوليده قرآنكريم، باشقه قوليده نظامنامه امانى - حقيقي مسلمان قيسى بېرىنى تنلهدى، دېبه چيقدى. امان الله خان قدرتن توشيب، اروپاده حيات كېچيرركن حاكميتى دوريده ايريم خطالرگه يول قويگننى تن آلدى.

ادبياتلر:

۱. ميرمحمد صديق فرهنگ. افغانستان سونگى بېش عصرده (۱-جلد)، تهران، ۱۳۶۷
۲. ظاهر طنين. افغانستان ييگيرمنچى عصرده، تهران، ۱۳۸۴
۳. مير غلام محمد غبار. افغانستان تاريخ يونه ليشيده، ورجينيا، ۱۳۷۷
۴. شاه امان الله خان سمينارى. مقاله لر توپلمى، كابل، ۱۳۹۰
۵. عبدالله شادان. امان الله خان دوريده بېرىنچى اېركين مطبوعات تجربه سى، لندن، ۱۳۹۰
۶. على اكبر فياض. افغانستان نينگ حاضرگى زمان تاريخى، تهران، ۱۳۹۴

عبدالحكيم شرعي جوزجاني ۹۰ ياشده

اولوغ ايامينگيز قوتلوع بولسين خلق نينگ ارداقلی اولادی!

تنيقلی علم-فن و ادبيات اربابی، سياسي شخصيت، ذوالليسانين شاعر عبدالحكيم شرعي جوزجاني نامینی مېن ۱۳۵۳- ييللرده اندخوی اولوسوالليگی ابومسلم نامیده گی لیسده اوقیب یورگنیمده دری تیلی اوقیتووچیمیز عبدالحكيم خان دن اېشیتگنمن. او پیتلر اؤزبېک تیلیده فقط اوبلرده گپلشیلردی، مکتبلر پشتو و دری تیللریده آلیب باریلردی. مېنینگ آنم نینگ اوی مکتبلری بار اېدی، اوندە قرآنکریم تمام اېتیلگنیدن کپین نوابي، فضولي، صوفي الله یار، یسوي، ابراهیم ادهم، بابا رحیم مشرب لر بیلن بیر قطارده حافظ و بیدل لر هم اوقیتیلردی. اؤشنده مېنینگ قولاغیم بیر آز اؤزبېکچه/تورکي سؤزلرگه اؤرگنیب قالگن اېدی. اېندی گینه اؤزبېک تیلیده شعر یازیشگه کیره باشلگن صنفداشلریمیزدن بیرى - پنجى کتّه اسملى

خانچار باغليک صنفداشيم صنفده اوزى نينگ اوزبېکچه شعرينى اوقيب بېرگنیده، اونينگ يازگنلرى مېنگه اوزبېکچه گه اؤخشمه گن دېک تويولدى. شونده استاديميز عبدالحكيم خان: «پنجى، سېنى بو اوزبېکينگ (اوزبېکچه ننگ) بولمېدى، افغانستانده اوزبېکينى شرعى جوزجانى دن باشقه يخشى بيله ديگن كيشى بولمسه كېرەك، اونينگ اوزبېكى شعرى ۱۳۴۴ يىللرده «خلق» ناملى گزېته ده هم چيققن» دېدى. اوشنده مېن شرعى جوزجانى نينگ اتينى بېرىنچى مرته اېشيتگن اېدېم.

آره دن ايکى-اوچ يىل اوتيب، ۱۳۵۷- يىلى يوز بېرگن «ثور» انقلابىدن كېين مېن سيد معصوم اوغلى سيد عبدالحكيم شرعى جوزجانى و اونينگ ايجادياتى بيلن كابل پوهنتونیده محصلليک پېتلىرىمده كېنگراق تېشيشگه موفق بولديم. شرعى جنابلرى افغانستان خلق دېموكراتىك حزبى نينگ اساسچىلريدن بوليب، ثور انقلابىدن سونگ مملكت عدليه وزىرى و خارنوال اېتیب تعيينلنگن.

اما او كيشى بيلن يوزمه-يوز اوچرەشيميز انچه اوزاققه چؤزىلدى. مېن او كيشى بيلن بېرىنچى بار ۱۹۹۰- يىللرده تاشكېنتده اوچرەشيشگه موفق بولديم. او كيشى بيلن يخشى تېشيشگنيمدن كېين معلوم بوليشيچه، شرعى جنابلرى ۱۹۳۴- يىل سرپل شهريده دنيآگه كېلگن و اوزبېك تىليده اوقيش و يازيشنى مرحومه آنەلرى بى-بى حبيبه دن اؤرگنگن.

دكتور پروفيسور شرعى جوزجانى اؤز آنە تىلى - اوزبېك تىلى بيلن بىر قطارده فارسى/درى، پشتو و عرب تىللىرىنى يخشى بيله دى، علمى و ايجادى ايشلىرىنى اؤزبېك و فارس تىللىرىده آليب بارە دى.

شرعي جوزجاني نینگ حاضرگه قدر افغانستان، اؤزبېکستان و تورکيه ده اؤندن آرتيق اثرلری، ۱۰۰ دن كۆپراق مقاله لری نشر اېتيلگن.

جوزجاني ايکي تيللی شاعر. اونینگ فارسچه شعرلری ۱۹۵۵- ييلدن، اؤزبېکچه شعرلری اېسه ۱۹۶۶- ييلدن اعتباراً افغانستان مطبوعاتیده نشر اېتيله باشله گن.

فارس/دري تيلیده گي اثرلری قويدده گيلردن عبارت:

- مشاهير و سخنوران سرپل، بيدار روزنامه سی، مزار شريف، ۱۳۳۱
- دانشمند پيشاهنگ ابوريحان بيرونی، دولت مطبعه سی، کابل ۱۳۵۷
- معلم ثانی ابو نصر فارابی، ژوندون مجله سی، کابل، ۱۳۵۲
- طبیب فيلسوف ابوعلی بن سینا، ژوندون مجله سی، کابل، ۱۳۵۲
- نگاهي به فولکلور اوزبیک و ترکمن، فولکلور مجله سی، ۲۰۱، ۳- سانلری

اؤزبیک تيلیده گي اثرلری:

- مرغيناني و اونینگ ايزداشلىرى، تاشكېنت اسلام اونيورسيتيى نشرياتى، ۲۰۰۰
- تصوف و انسان، تاشكېنت، عدالت نشرياتى، ۲۰۰۱
- اسلام حقوقشناسليگى: حنفي مذهبي و اورته آسيا فقيهلرى، تاشكېنت، اسلام اونيورسيتيى، ۲۰۰۲
- بخاراليك بويوك فقيه - دبوسي، تاشكېنت اسلام اونيورسيتيى نشرياتى، ۲۰۰۸
- آمو دريا (شعرلر تۆپلمى)، كابل: دولت مطبعه سی، ۱۹۹۰
- يوره ك سرلری، آيدين افغانستان انجمنی نشرياتى، كابل، ۱۳۸۸

جو زجاني نينگ «اسلام حقوقي، حنفي مذهبي و تورکستان فقيهلري»، «تصوف و انسان» و «يوره ک سرلري» ناملي اثرلري تورکيه ده تورک تيليده هم نشر قيليندي.

شرعي جوزجاني نينگ علمي تدقيقي اثرلري خصوصيه سؤز بارگنده، اونينگ ۱۹۹۱- ييل فارس تيليده يازگن «نظرات گسترده در مورد خلاقيت و اندیشه عليشير نوایي (عليشېر نوایي ايجادي و فکرلري قمرایي حقيده ملاحظه لر)» سرلوحه لي ايلک مقاله سي کته اهميتگه مالک. اوشبو مقاله ده مؤلف اولوغ متفکر شاعر عليشېر نوایي نينگ قديم اوزبېک/تورکي ادبيات ترقياتيده گي مثل سيز حصه سي، بديعي نقطه نظر دن اونى يوکسک پاغانه گه کوترگني، اوزبېک شعريتيگه فلسفي، تصوفي و اخلاقي فکرلر و انسانسبورليک غايه لريني آليب کيرگنيني تا کيدلب اؤته دي.

اؤشه مقاله دن کبين آرهدن ۱۹ ييل اؤتيب (۲۰۱۰) تاشکېنتده «نوایي گه ارمغان» توپلميده نشر اېتيلگن «افغانستانده نوایي شناسليک» سرلوحه لي مقاله سيده، مؤلف اؤتميشده نوایي گه نسبتاً آليب باريلگن سلبي مناسبتلردن، زمان اؤتيشي بيلن شاعر نينگ ابدي آرامگاهي اوستيده کورکم مقبره قد کوتريب اطرافي شينم باگه ايلنگنيدن بحث اېتيب اؤته دي. شو بيلن بيرگه جوزجاني افغانستان مطبوعاتيده بيرينچي مرته ۱۹۵۲- ييلده «وطن» ناملي مستقل گزېته ده مرحوم نزيهي جلوه و نظر محمد نوا تشبثي بيلن نوایي نينگ بير غزليني نشر اېتيلگنيني تيلگه آله دي. اؤشه غزل نينگ بيرينچي و ايگي مصرعي شونده ي باشلنده دي:

کؤکراگيم دور صبح نينگ پيراهنيدن چاکراک،

کيپريگيم شبنم توکيلگن سبزه دين نمناکراک.

مؤلفگه کؤره افغانستان عالملىرى، شاعرلىرى و صنعت اربابلىرى تامانيدن، اولر نينگ تىلى و ملتيدن قطعي نظر نوابي شناسلىك ساحه سيده كېنگ كؤلملى علمي، همده ادبي ايشلر قىلينيپ كېلنگن. افغانستانلىك اؤزبېك، تاجىك و پشتون ضيالىلىرى آغير شرايطلرده، خارج مملكتلريده هم بو ساحه ده اؤز علمي تېكشيريپ ايشلرينى آليب بارماقده لر.

شرعي جوزجاني نينگ «افغانستانده نوابي شناسلىك» سرلوحه لى مقاله سى نينگ اهميتى شوندىن عبارت كه، اونده افغانستان حدوديده نوابي قى درجه ده، قچاندن باشلب و قنچه ليك اؤرگنيلگنى و اؤرگنيله ياتگنى حقيده فاكلتر، قيدلر و معلوماتلر بيلن اؤرتاقلشه دى، همده بو ساحه ده نيمه ايشلر قىلينيپى ضرورليگى خصوصيده تۆخته لىب اؤته دى.

جوزجاني افغانستانده گى نوابي بيلن باغليق آبدلر مسأله سيگه عليحده تۆخته لىب اؤته دى. هرات شهريدن تشقري جوزجان، بلخ، تخار، اندخوى، مزارى شريف، مشهد و نيشاپور كى جايلر نينگ هر بيبرده نوابي قورديرگن ۳۷۰ بناى خيريه (خيرلى و منفعتلى قوريلمه و انشآتلىرى) نى، شونينگ دېك، گوهرشاد بېگيم قورديرگن بعضى آبدلر نى كؤرپيش ممكن، ديپدى. مثلاً، مشهد شهريده عجايب سوو كېلتيرپيش انشآتى، نيشاپور يقينيده قاسم انوار قبرى اوستيده قوريلگن چيرايلى بنا، سريل درياسى اوستيده قوريلگن ايگى قوه تلى مستحكم و بلند خشت كؤپريك، مزار شريفده حضرت على نينگ رمزي قبرى نوابي مصلحتيگه بناء حسين بايقرا تامانيدن بنا اېتيلگن بويوك آبدلر نينگ هر بيبرى حاضرده هم صلابت توكيب توره دى، دېب يازه دى مؤلف جوزجاني.

عبدالحكيم شرعي جوزجاني نينگ تاكيدلشيچه، فكري سلجوقي بيرينچيلردن بؤليب «امير عيشېر نوايي و او قالديرگن معماري يادگارليكلر» سرلوحه لي كتته مقاله يازيب، «هرات» ناملي ادبي مجله ده چاپ قيلگن. بونينگ اهميتلي تاماني شونده كه دپيدي جوزجاني، او مقاله ده اؤزي نينگ «مزارات هرات» و «خيابان هرات» ناملي كتابلريده نوايي دوريه گه تېگيشلي كؤپ معماري يادگارليك و انشآتلر توغريسيدة كېنگ معلومات بېرگن.

ادبيات شناس و تدقيقاتچي عالم مرحوم سرورخان گويا اعتماداي، هند عالمي سيد محمد عبدالله قلميه گه منسوب «توقيزينچي هجري عصرده افغانستان مشهور وزيرى» سرلوحه لي مقاله سيني هندستان نينگ لاهور شهريده چيچه ديگن «اورينتال كالج مگزين» ناملي مجله نينگ ۱۹۳۵- ييل ۳۶- سانیده نشر قيلينگن مقاله ني فارس تيليه گه ترجمه قيليب، «كابل» ژورنالي نينگ ۱۹۳۵- ييل ۱۲- سانیده باسب چيقرگن. بو كتته حجمه گي مقاله ده نوايي نينگ سياسي فعاليتي، علمي ادبي ايجادى و ۱۵- عصرده گي بېلگيلاوچي رؤلى حقيده كېنگ معلوماتلر بېريلگن، دپيدي شرعي جوزجاني.

افغانستانده اؤزبېك تيلیده «يولدوز» ناملي هفته ليك گزېته ۱۹۷۷- ييلدن باشلب نشر اپتيله باشلگن. اونينگ بيرينچي مسوول مديرى محمد امين اوچقون گزېته ده عيشېر نوايي ني تنيشتيريش بؤيچه اؤز وقتیده كېنگ كؤلملى ايشلر آليب بارگنليگيه هم اشاره اېتهدى شرعي جوزجاني اؤز مقاله سیده.

دكتور جوزجاني سياست و اجتماعي حيات ساحه سیده گي فعاليتلريدن تشقري، ادبيات و شعريتگه هم وقت اجره تيشگه اولگورگنليگي عليحده تحسين گه لايق دير. شرعي جوزجاني شاعر صفتیده اؤزبېك و درى تيللريده ايجاد قيلهدى، اونينگ

اؤزبېكچه شعرلى ئور انقلابىدن آلدىن «خلق» و «پرچم» جريدە لريده، اوندن كېين «يشەسىن حزب» و «آمو دريا» شعرى تۆپلملريده نىشراپتيلگن. بو يېرده بيز اساساً شاعرنىنگ «يشەسىن حزب» تۆپلميدەگى شعرلريدن نمونه لر كېلتيريش بيلن كفايه لنه ميز.

اؤزبېكستانلىك شرق شناس عالم دكتور عارف عثمان نىنگ يازيشچە: «۱۹۷۹- يىلدە كابلدە نىشراپتيلگن بو تۆپلمدە شاعرنىنگ بعضى بير شعرلى اونىنگ اؤزى تامانىدن ترجمە اپتيلگن درى نسخەسى بېرىلەدى. تۆپلمگە كىرگن و بىرىنچى مرتە «خلق» جريدەسى نىنگ اوچىنچى و بېشىنچى سانلريده باسىلگن «ىنگى بىل» و «ىنگى زمان ترانەسى» ناملى اق شعرلردە (قافىەسىز سربست شعرلردە) عبدالحكىم شرعى جوزجانى مملكتدەگى ىنگىلىك، ىنگى انقلابى اؤزگريشلىر، ىنگى ترانە لر عشقىدە كويىب يانگن ياش، انقلابى اولادنىنگ ايچكى دل آرزولرىنى كۆترىنكى روح بىلن بيان اپتە آلگن. چقىرىق، هيقىرىق و كوچلى ندا طرزىدە بىتيلگن «ىنگى زمان ترانەسى» شعرىدە قويىدەگى دېك حىياتلى سطرلرنى اوقيش ممكن:

سلام ىنگى بىل، اي ىنگىلىك نىنگ ابلچىسى!

سېنىنگ يازىنگدە،

سېنىنگ ىشەنگن بهارىنگدە،

حيات بخش قوياشىنگ جهانگە ساچگەى نور.

بو نوردن قوت،

بو نوردن الهام،

خلاق اؤزىگە تىرىكلىك قوريش اوچون آلگەى.

كۆنگىل قوشى بۇلوبان مست سېرەگەى هر دم،
 قووانچلر بيله ينگى زمان ترانه سيني:
 «جهانده تينچليك و صلح خلق ارا يشه سين!
 اولوغ هدفلر اوچون،
 دموكراسى و آزادليك بناسى اوچون،
 كورهش-مبارزه، ايثار خلق ارا يشه سين!»

شرعى جوزجاني نينگ مشهور «آمو دريا» شرعى هم منه شو شرعى تۇپلمدن اۋرين
 آلگن. ثور انقلابيدن انچه آلدن، آلتيميشينچى ييللرده مثنوي طرزىده يازيلگن بو
 شعر اوزيگه خاص كيچيك بير داستاننى اېسلتهدى. شعر نينگ باشلىش قسמידه
 شاعر افغانستان بيلن اۋرته آسيا اۋرته سيدن آقيب اۋته ديگن كهنه جيحوننى (آمو
 درياني) عليحده مهر-محبت بيلن تصويرله يدى. شعرده هريرود، هلمند، ميكونگ،
 نيل، آباسين، والگه سينگرى دنياده گى اينگ اولكن دريالر بيلن يۇلداس، قان-
 قرداش اېكنليگىنى تۇلقونلننن يازهدى، اونى «شرق اۋلكهسى نينگ اۋلمس
 غرورى و آسيا مركزىده گى حيات تامورى» صفتيده مدح اېتهدى:

آمو دريا

آمو دريا، اي جۇشقين اولوغ دريا،
 اي عظمت دريا، اي قوتلوغ دريا.
 عصرلردن بېرى تينمهى آقه سن،
 چۇلر تامان حسرت بيلن باقه سن.

قويباش سېنينگ آتنگ، دېنگيزدور آنگ،
«ھريرو» و «ھلمند» ايگى اينانگ،
«ميكونگ» ھر كون سېنگه يوبارر سلام،
«نيل» قلبيدە سقلر سېنگه احترام.
سېنى «سِر دريا» بيلەدى قرينداس،
«والگه» حسابلەيدى اوزيگه يۇلداس.
يورتييم كۆز بۇلسە، سېن اوزون كپريگى،
تينچليك چېگرەسى، دۇستليك كۇپريگى.
سېن شرق اولكەسى نينگ اولمس غرورى،
اۋرتە آسيادە حيات تامورى.
سېن پامير، ھندوگش مجسم جاني،
سېندە آقرينگى تيريكليك قانى.
سېن اولوغوار تاريخچى سن اي دريا!
اۋتميشدن بيزگە ابلچيسن اي دريا!
قراغينگدە تۇختە گنمن صبرسييز،
چۇللردە سېن تامان قۇيب كېلديم ايز.
سۇزلە مېنگە اېشيتگن-كۇرگنينگدن،
حيات جريانيدە اۋرگننگنينگدن.

اڤور يليش

هر قندهى ملت نينگ، هر قندهى خلق نينگ تيريكليگينى، پروازينى، اونينگ ايگى قناتى - تاريخى و تىلى تامينله يدى دېب، جوده تۇغرى ايتيلگن. اصليده هر بير خلق اوچون تيللر نينگ اېنگ اعلى سى هم انه تىلى دير. قاله وېرسه ملي ليك هم بېواسطه تيل آرقه لى انگلنه دى. افسوس كه، انسانيت تاريخى دواميده اجتماعى-سياسى وضعيت، مدنى و معنوي محيط تقاضاسيگه كۆره بعضى بير خلقلر نينگ يازووى، شو جمله دن تىلى هم اونيتيلىب كېتگن. بونگه البته شدت بيلن آليب باريلگن سياسي تضييق و تعقيب سبب بولگن. شو بيلن بيرگه بو اؤرنيده اجتماعى محيط و حاكم تيللر نينگ تاثيرينى هم انكار قىلىب بولمه يدى. حقيقتده هم حاكم تيللر برچه ساحه لرده عملي حركتده بولگنى اوچون باشقه تيللرگه گويا احتياج قالمه گن دېك توييله دى. بيراق، بيته محتاجليك بوندىن مستثنا. او هم بولسه انه

تیلیگه بؤلگن محتاجلیک دیر. بو احتیاج فقط اؤزینی بیلگن و اؤزلیگینی یوقاتیشنی ایسته مه گن کیشیلرگه خاص محتاجلیک دیر.

حاضرگی پیت ده باشقه خلقلر قطاری اؤزبکلر اوچون هم اؤز تیلی، تاریخی، ملی عرف-عادتلرینی اؤرگنیش، تکامللشتیریش و سقلب قالیش اوچون گېنگ قانونی امکانتلر وجودگه کېلگن. بو امکانتلردن توغری فایده لنیش اوچون اؤشه خلق نینگ اؤزی جان کویدیرسه یېترلی. بیراونینگ «نېگه باله ننگه ملی تیلینگی اؤرگته یېسن؟» دېیشگه حق یوق. قؤلینگیزدن کېلسه ملی تیلینگیزده مکتب، بارینگ که انیستیتوت آچسنگیز هم سیزگه بیراونینگ ایشی یوق. بونده ی حق-حقوق قانونلرده کفالتلنگن. انه شو معتبر قانونلرگه تیه ننگن حالده هر بیر ملت و اېلت اؤز آنه تیلی، ملی و دینی عرف-عادتی همده ملی مکتبلرینی رواجلنتیریشی ممکن. شونده گینه ینگ نسلنی اؤزلیگیدن اوزاقلشیب بېگانه لشیب کبتیشیگه یؤل قؤیمسلیک ممکن بؤله دی.

اما مینگ افسوسلر بؤلسین که، یورتداشلریمیز آره سیده حتا اؤز تیلینی اونیتیب یوباریش درجه سی گچه یېتیب بارنگلر هم اوچره یدی. ینگ نسل نینگ تیلی اېسه قانیقرسیز، اؤز تاریخیدن اجره تیب قوییلگن. شو باعث ایتیش ممکن که، اگرده کېله جکده فرزندلریمیز اؤز اجدادلری تیلینی، دینی و ملی عرف-عادتلرینی، وطن و تاریخلرینی بیلمسه، بیرنچی مقصر کتّه لر، آته-آنه لر حسابلنه دی. اخیر کیشی اؤز آنه تیلیده سؤزلشه آلمسه، آنه تیلیده یازه آلمسه، بیر-بیرینی توشینه آلمسه قنده ی قیلیب اؤزلیگینی انگله شی ممکن؟ کؤپ گینه یورتداشلریمیز، تیلشناس و ادبیاتشناس عالمریمیزنینگ فکر و ملاحظه لریگه کؤره، شو کونلرده آلیب باريله یاتگن مدنی ایشلریمیزده آقساقلیک و کمچیلیکلر کؤپ.

تاريخگه مراجعت قيله ديگن بولسك، توركي خلقلر قديم زمانلردن بويان فن نينگ تورلى ساحه سيگه فعال كيريشيب، كيشيليك جميعتيگه بي بها دُرْدانه بايلىكلر تقدِيم ايتيب كېلگن اېنگ قديم تاريخگه اېگه خلق دير. تورلى تاريخي باسقيچلرده تورلى سببلرگه كوره، افغانستانده توركي خلقلر تىلى جمله دن اوزبېك تىلى نظردن چېتده قالديريلىدى، كم سىتيلدى و مېنسىلمه دى. بو جريانلردن بيرينچى بوليب شو خلق نينگ اوزى اينيقسه، اونينگ ضيالى لرى، بيليم اهلى قلمكشلىرى ضرر كوردى. تعبیر جايىز بولسه ايتيش ممكن كه، اوزبېك تىلى خودى اوزبېك ضيالى سى كى اوزاق يىللردن بويان جفا چېكىب كېلماقده. بوگونگه كېلىب تىل و الفبا مسئله سى افغانستان اوزبېكلرى نينگ حياتي معماسى صفتيده كونده لنگ بوليب توريدى. بو مسئله حل قىلينيشى ضرور بولگن معمالردن بيرى اوله راق اوزبېك قلمكشلىرى نينگ دقت اعتبارينى اوزيگه جلب قىلىب كېلماقده.

اميدىنگدن مېنى خرسند اېتگيل،

اميدىم شول كه اميدىنگگه يېتگيل. (نوايى)

يعقوب خواجه مهجوري

اؤزبېكلر قديمدن باي مدنيت و معنويتگه، اولكن اؤتميشگه، اؤزلى نينگ ملي تيل و ادبياتىگه اېگه بويوك خلق دير. اولر شعر و ادب و معرفتده نوایي، بايقرا و بابرلر، گوهرشاد و نادره و اويسي لر عنعنه سيني دوام اېتديريب كېله ياتگن توركي لر خاقانى حسابلندهدى.

مستقل ينگى اؤزبېكستانده تورلى ساحه لرده رؤى بېره ياگن اؤزگرشلر قديمگى تېموري لر دورى رنسانسى نينگ اوچينچى باسقيچيني باشلب بېره ديگن كؤريندهدى. بو يازووده سؤز، كينديك قانى شو توپراققه تامگن، شو خلق بيلن تقديرداش بؤلگن، اما تقدير تقاضاسى اونى اوزاقلرگه آواره قيلگن انديجانليك بير انسان حقيده بارهدى.

يعقوب خواجه اوزاق وقتلردن بويان سعودي عربستان نينگ طايف شهريده استقامت قىليب كېلگن اوزبېك مهاجر قلم كشلريدن بىرى. مهجوري تخلص بيلن قلم تېبره تيب كېلگن يعقوب خواجه نينگ علمي-ادبي فعاليتلىرى اوزاق تارىخگه اېگه بۇلىب، تىل شناسلىك، تارىخ شناسلىك و دىني تعليمات بۇيىچە خارجي اولكه لرده كۆزگه كۆرىنگن مهاجر يورتداشلىرىمىزدن بىرى حسابلنەدى. يعقوب خواجه مهجوري ۲۰-۳۰- يىللىرى بىللىرىدە بلشويكلر ظلمىگه برداش بېره آلمەى يورتنى تشلب چقىشگه مجبور بۇلگن مىنگلب انسانلر بيلن تقدىرداش. شونىنگ اوجون او دايم اوز شعرلريده انه وطنىنى قومسه يدى. وطندن تشقىريده كېچگن عمرىنى هجر و فراقدن عبارت كونلر دېب تصويرله يدى.

كېلىب دنياگه مېن هم بىر كولرمن مى؟

ياكه دايم هجر اوتىده كويـرمن مى؟

چېت ابللرده بۇينىم قيسىب يوررمن مى؟

شوندهى يوريب چېت ابللرده اولرمن مى؟

اولوغ وطن دىـدارىنى كوررمن مى؟

بوگونگى چوقور اداراك اېتلگن حقيقت شونى كۆرستهدى كه، سابق شوروي دورىده اوزبېك ضيالى لرى كى اوزبېك تىلى هم جفا چېكىب و اونىنگ ايش كۆرىش ساحهسى تارهيب قديمي لغت بايلىگى كمبغللشيب كېلدى.

اوزبېك خلقى نينگ حياتيده بىرىنچى درجه لى اهمىتگه مالك اوزبېك تىلى نينگ اؤتمىشى، شان-شوكتى، بايلىگى، تارىخي اورنى تۇغرىسىده مهجوري قلم تېبره تر اېكن اونى شوندهى تصويرله يدى:

قابليتلىك دلىلى «خمسە» دە بۇلدى عيان،
تا عليشېر آىله گن يوز امتحان اۆزبېك تىلى.

تىل نىنگ برچه كۆرىنىشلىرى انسانلر اۆرتەسىدە علاقه واسطەسى صفتىدە وظيفە بجرەدى. شو معناده تىل كىشىلر تامانىدن حياتى ضرورتلر اساسىدە وجودگە كېلەدى، اوندە گى سۆزلر همە گە بىردېك تعلقلى بۇلەدى و او بىراونىنگ ملكى حسابلنمەيدى. بو اصلنى چوقور ادراك اېتگن يعقوب خواجه مەجورى تىل شناسلىك خصوصىدە هم قلم تېبرەتگن. او اۆزبېك تىلى نىنگ قاعدە و معيارلرىنى اۆرگوتوچى «تىل يۇروغى» ناملى كىتاب نىنگ مۇلفى. اونىنگ بو اثرى توركى خىلقلرنىنگ كۆپ عصرلىك مشترك الفباسى عرب-فارس يازووى اساسىدە گى اېسكى الفبادە يازىلگن. اوندە تىل نىنگ گراممى خصوصىتلرى اۆز عكسىنى تاپگن. شو جەھتدن بو كىتاب اىنقسە مەاجرئەدە كئە اهمىت كسب اېتەدى. مۇلف كىتابدە نوابى و فضولى نىنگ تىل و املا حقىدە گى سۆزلرىدن مثاللر هم كېلترگن. كىتاب نىنگ ايكىنچى قسىمىدە اېسە تارىخدە اۆزبېك-توركى تىلىگە بۇلگن تضيقلر تۇغرىسىدە سۆز بارەدى.

شعرىتدە يعقوب خواجه مەجورى نىنگ الهام منبعى آنە وطن، آنە خلق و كىندىك قانى تامگن خاكدان بۇلگن. بو حقىقت اونىنگ قلمىگە منسوب هر بىر مصرعدە يارقىن اۆز افادەسىنى تاپگن. هر بىر ملت نىنگ تىلىدە اونىنگ كۆپ عصرلى اجتماعى، سياسى، اقتصادى و مدنى-معنوى حياتى ترقياتى نىنگ تارىخى اۆز عكسىنى تاپەدى. اېنگ كم سانلى اېلت نىنگ تىلى هم اوشە خلق مدنىتى نىنگ بويوك يوتوغى دىر. شو معناده جماعتچىلىك اىستگى اساسىدە اۆزبېك تىلى افغانستاندە گى باشقە تىللر قطارىدە رسمى تىل بۇلىشى هم تصادفى اېمس.

اۋزبېك تېلىنى سفت جھتيدن ينگى باسقىچگە كۆتۈرېلىشى و اونىنگ اجتماعي وظيفه لرى كېنگەيىشى اۋزبېكلرنىنگ حياتيده بىرىنچى درجه لى اهمىتگە اېگە. بوگونكى چوققور ادراك اېتىلگن حقيقت شونى كۆرستەدى كه، اۋتگن تورلى بىللر دواميده ملي تىللىرگە بۆلگن مناسبت اونىنگ اېش كۆرىش دايره سىگە هم اۋزى نىنگ صلبى تاثيرىنى كۆرستمىدن قالمەدى. مهاجر يورتداشيمىز قلمىگە منسوب اۋزبېك تىلىگە بغيىشلب يازىلگن قويدەگى قصيده اونىنگ حقيقي قىافەسىنى تصويرلەيدى.

يعقوب خواجه مەجورى نىنگ بديعى مھارتىگە كېلگندە، شاعرنىنگ الھام منبعى آنە تىل و اۋز خاكدانى بۆلگنلىگى نىنگ گواھى بۆلەمىز. اونىنگ قويدە كېلتىرىلگن «اۋزبېك تىلى» قصيدهسى اۋزى نىنگ سېر مضمونلىگى، حقيقت بيانى و تاريخى ليگى بىلن اۋزبېك تىلىگە نې چاغلىك بويوك مقام بېرەدى. شو قصيدهدن بىر پرچە كېلتىرىب اۋتەمىز:

قدرىنگ اصلا توشمەسىن، اې جانە جان اۋزبېك تىلى،
جملە آفتدن خدا قىلسىن امان، اۋزبېك تىلى.

سېنگە قىد اېتگن كىشىلرنىنگ توتىلسىن تىللىرى،
بىزگە سېن اجساددن قالگن نشان اۋزبېك تىلى،

فخر اېترمىز كىم سېنى تاريخى موضوعىنگ كۆرىب،
اۋزگە تىل آلدیده مغلوب بۆلمەگن اۋزبېك تىلى.

وقت كېلدى كه نوایى ايكى تىلنى اۋلچادى،
سېن اوزىب چىققن اېدىنگ اول بىر زمان اۋزبېك تىلى.

يخشى اۋغلانينگ قولىده شەرتينگ چىققن اېدى،
 آسيانى قاپلەگن صاحبقران اۋزبېك تىلى.
 مېن تېمور تنگرى قولى، دېب بيتگچ امضاء اۋرىنگە،
 نامەسىنى اروپاگە يۈللەگن اۋزبېك تىلى.
 يازگنيدە شاھ بابەر نامەسىنى اۋزبېكچەدە،
 عالم اھلى باش اېگىب آلقىشلەگن اۋزبېك تىلى.
 قابىلتىلىك دىلىلى «خمسە» دە بۇلدى عيان،
 تا عىلىشېر ايلەگن يوز امتحان اۋزبېك تىلى.
 كىم كە اۋزبېك بۇلسە كۆرستىسىن سېنگە اخلاصىنى،
 اۋزگە تىلدىن قالمەگن دىر ھىچ زمان اۋزبېك تىلى.
 سېندىن اوستون كۆرسە ھەر بىر تىلنى اول اۋزبېك اېمىس،
 بو كىبى آزغىننى ھەم لعنتلەگن اۋزبېك تىلى.
 فارسى تىلنى ياقىلەگنلەر قىينەگن بىر دۆردە،
 بو مفكر ھەمتى-لە ىشەنگەن اۋزبېك تىلى.
 اۋزگە تىل نىنگ شوكتىگە لىزە سالماقلىك بىلن،
 علم و فىنگە خىزمتىن تۇختىمەگن اۋزبېك تىلى.
 نېچە مىنگ شاعرگە دېوان يازدىرىب دىر اوشبو تىل،
 بىستە كارلر ذوق بىرلن كويلەگن اۋزبېك تىلى.

عصرگه لايق اېمس دېب كيم كه دعوا ايلسه،
بې مزه سۆز لىرگه اصلا باقمه گن اۆزبېك تىلى.

اې تىلیم اۆكسىنمه خلقىنگ بار سېنى مىليونله گن،
سېن بىلن بىرگه یشر خلق جهان اۆزبېك تىلى.

سېن تىلیم سن سېوگىلى شىرىن عزیز و مهربان،
اله ایتگنده آنه لىر باشله گن اۆزبېك تىلى.

مېن آنم ینگىلىغ سېنى حرمتله گه یمن دايمما،
باشقه لىر هم مېن كى حرمتله گن اۆزبېك تىلى.

اۆزگه تىلده يازگووچىلىرنى نوایى طعن اېتر،
خسروىنى تورك هند دېب سۆزله گن اۆزبېك تىلى.

گرچه مجه هورى اوزاق ابلده يورر، آغزیده سن،
سېن انگه الهام بېرىب قىلدىنگ فغان اۆزبېك تىلى.

سۆزلىك - سۆز خزينهسى

دېديلر كه، تيل انسان نينگ اېنگ بويوك اختراعى دير. تيل نينگ اېنگ بويوك اختراعى اېسه سۆز بۆلهدى. لغتنامه - سۆز نينگ اېنگ بويوك خزينهسى سنلهدى.

توركي خلقلر، جمله دن اوز بېكلر دنيا ده اېنگ قديم لغتچىلىك تاريخيگه اېگه خلق دير. بوندن مينگ ييل آلدين، يعنى ميلادي ۱۱- عرصه محمود كاشغري دنيا ده اېنگ مكممل دېب تئىلگن «ديوان اللغة الترك» لغتيني توزدى. بو اثرده مؤلف توركي سۆزلر بايلىگىنى عرب تىليده توشىنتىريب بېردى. بو لغت تىلېمىز نينگ اؤتمىشى، بوگونى و كېله جگى اوچون بې بها ميراث و چېكسىز خزينه حسابلنهدى.

چمهسى بوندن بير ايلرچه آلدين قيش نينگ ايسىق قوياشى ياقىملى نور ساجيب تورگن آچىق هوا ده، كابل نينگ بير پىتلرى آسمان اوپر چنارلر قد گؤتريب تورگن

سۆلیم شاه كۆچه لریدن بیریده جایلیشگن شینم گینه (شینم: كۆركیم، یاقیملی) اوی حویلی سیده گویا ینه ۱۱- عصر تکرارلنگن دېك، كاشغري قینته تیریلگن دېك فضا حاکم اېدی. كۆرینیشتن بو یېرده تۆپلنگن كته- كیچیک، علم- فنگه شونچه لر چنقاق، شونچه لر آچ و اؤچ كۆرینر اېدی كه، گویا زمانداش لریمیز تامانیدن اؤزبېك تیلیده یازیلگن هر قنده ی كتاب و اونینگ مؤلفی كۆزیمیزگه، اؤتمیشه اونیتیلیمس ایز قالدیرگن بابالریمیز و اولرینگ جهان شمول اثرلری بولیب كۆرینر اېدی. بیراق، بوگون بو یېرگه تۆپلنگنلر اېسه ۱۱- عصرینگ اېمس، بلكه ۲۱- عصرینگ باشقه بیر كاشغري سی قلمیگه منسوب باشقه بیر لغت بیلن تئیشیشگه شاشیلر اېدیلهر.

بو لغت عجایب انسان، آياق باسگنیده یېر آزار كۆرمه دیدیگن، سۆزیدن بال تامیب تورگن، زبردست قلم و تفكر اېگه سی دوستیمز حرمتلی رحیم ابراهیم نینگ مینگ كېچه- كوندوزلیك كۆز نوری و پېشانه تېرى نینگ محصولی «فرهنگ اوزبیکى - درى» اثری اېدی. بو لغت تۇغریسیده بیرآز كېینراق تۇخته له میز. حاضر اېسه لغتچیلیك تاریخی، لغت تورلری و لغت نینگ اهمیتی حقیده قیسقه چه سۆز یوریتیب اؤته میز.

محمود كاشغري نینگ «دیوان اللغة الترك» اثریدن تشفری اؤزبېك لغتچیلیگیده ینه بیر قطار منبعلر موجود كه اولر اؤز نوبتیده لغت بویچه ملي منبع صفتیده اونیملی خدمت قیلیب كېلماقده. بولردن اېنگ مشهورلری: ۱۲- عصرده یازیلگن محمود الخوارزمي زمخشری نینگ «اساس البلاغه» و «مقدمة الادب» اثرلری، ۱۵- عصرده بیتیلگن طالع ایمان هروی نینگ «بدايع اللغت» اثری، ۱۷- عصرده یازیلگن محمد یعقوب چنگی نینگ "كېلورنامه" اثری، ۱۸- عصرده بیتیلگن محمد رضا

خاکسارنینگ «منتخب اللغت» کتابی، ۱۹- عصرده یره تیلگن سلیمان بخاری نینگ «لغت چغتایی و تورکی عثمانی» اثری، ۲۰- عصرده اؤزبکستان عالملى تامانیدن یازیلگن «اؤزبک تیلی نینگ ایضاحلى لغتی» و اونینگ ۲۱- عصرده ۵ جلدده قیته چاپ ایتیلگن ۸۰ مینگ سؤزدن عبارت ینگى نسخه سی لغتچیلیگیمیزده ملي منبع اوله راق کتّه اهمیت کسب اېته دی.

لغت دېگنده الفبا، موضوع یا خود باشقه بیرار-بیر یونلش بویچه توزیلگن سؤزلر توپلمی توشینیلهدی. لغتله اؤز خصوصیتیگه کوره بیر تیللی، ایگی تیللی و کؤپ تیللی بؤلشی ممکن. ایگی یا که بیر نېچه تیللی لغت ترجمه قیلینگن لغتله بوله-دی. مثلاً: «اؤزبکچه - انگلیسچه لغت»، «تورکچه - آلمانچه لغت»، «روسچه - فارسچه لغت»، «اؤزبکچه - عربچه لغت» و باشقه لر. بیر تیللی لغت اېسه معلوم تیلده گی سؤزلرنی اؤز ایچیگه قمره ب آله دی. بونده ی لغتله سیره سیگه «ایضاحلى لغت»، «املا لغتی»، «اتمهلر لغتی»، «ادبی تلفظ لغتی»، «ایتمالوژی لغتی (آیریم سؤزلرنینگ کبلیب چیقیشی و تاریخینی اؤرگنووی لغت)»، «دیالکتالوژی لغتی (بیر تیل نینگ محلی شېوه لریدن تشکیل تاپگن لغت)» کبیلر کیره دی.

لغت اساساً اوچ منبع (بدیعی ادبیات، علمی اثرلر و کونده لیک مطبوعات موادلری) اساسیده توزیله دی. تیلشناس عالم لرنینگ تأکیدلشیچه، شونده ی منبع لره یاردمیده توزیلگن لغت طلبلرگه جواب بېره آله دیگن معیاری لغت بؤلشی ممکن. بولغارستانلیک مشهور ترجمان سیدور فلورین نینگ سؤزی بیلن آیتگنده: اگرده بیر ییلده اوچ مرته تیتکیلش (ورقلش) گه آریسه بو لغتنی ساتیب آلگنینگیزدن پشیمان بؤلمه سنگیز بوله دی.

تيلشناسلارنىڭ تېكىشپىروويىگە كۆرە، اپنگ سېرگپ، سۆزدان و نطق كىشى كۈندەلىك حياتدە آتىگە ۲ مىنگ اطرافيدە سۆز ايشلتر اپكن. مكتب ياشيدەگى بالەر ۴۰۰ و عادى كىشى لر ايسە ۹۰۰ اطرافيدە سۆز قۇلرر اپكلر. ماداميكە شۈندەى اپكن، كۆپ مىنگلىك (۳۰، ۸۰ ياكە ۱۲۰ مىنگ) سۆزدن عبارت لغتلرنى نيمە كېرەگى بار، دېگن سوال توغىلىشى ممكن.

كۆپ مىنگلىك لغتلرنىڭ اهمىتى شۈندە كە، بۈندەى لغتلر يازمە متننى اوقىياتگندە ياكە آغزە كى نطقنى اېشيتەياتگندە ناتئيش سۆز و اتمەلرگە دوچ كېلگندە لغتنى تىتكىلىشگە توغرى كېلەدى. شۈنىڭدېك، بىرار مقالە، مکتوب، داستان و شو كىيلرنى يازەياتگندە ذخيره نكيزدەگى سۆز و اتمەلر يېتىشمسلىگى ياكە ماس كېلمسلىگى ممكن بۇلىب قالگن پىتدە لغتكە مراجعت قىلىشىنىگىزگە توغرى كېلەدى.

حرمتملى رحيم ابراهيم نىڭ «فرهنگ اۈزىكى - درى» لغتى خصوصيدە تۇختەلەدىگن بۇلسك، شېهە سىز بو اثر كتە زحمت اساسيدە وجودگە كېلگنى كۆرىنىپ تورىيدى. مؤلف بو لغتنى «فرهنگ چغتايى - فارسى» و «فرهنگ تركى - فارسى» لغتلرى اساسيدە توزگن. باشقەچە آيتگندە، بو اثرنى انه شو ايگى لغتنىڭ قىسى دىر معنادە يىڭىچە كۆرىنىشى دېيىش ممكن. چونكە اوندەگى سۆزلرنىڭ اكثرىتى الە قچان اېسكىرگن، استعمالدن توشگن، ياخود ايرىم شېهەلرگە خاص بۇلگن سۆزلردن عبارت اېكنلىگىگە شېهە يۇق. بۈندەى سۆزلر حاضرگى اۈزبېك تىلى نىڭ نه آغزە كى و نه يازمە كۆرىنىشىدە اوچرەيدى. اولرنىڭ توركى سۆز اېكنلىگىنى هم انكار قىلىپ بۇلمەيدى.

شو جەتەدن بو كىتابگە مۇلف «فرهنگ اوزبىكى - درى» ات قۇيىش اۋرنىگە «تركى چغتايى - درى» دېب نام بېرگن بۇلسە، هم علمي جەتەدن، هم منطقي جەتەدن تۇغرى بۇلر ابدى. بو بارەدە آرتىقچە سۆز يوريتىش نىنگ حاجتى يۇق. اۋقىگىنىگىز سطرلرنىنگ اثباتى اوچون «فرهنگ اوزبىكى - درى» لغتىنى بىر مرتە گىنە تىتكىلب كۇرىش نىنگ اۋزى كفايه.

«قاره كۆزلىرىم» حكايلەر تۇپلىمى حقيده ايگى آغيز سۇز

دنياده انسان نينگ كتاب كى يقين، كۇنگىلچن، چوچوك، قيمتلى، مضمونلى، صاف (بى آلايش)، حرمتلى و عزيز دۇستى بۇلمسه كېرەك. چونكه او شوندهى دۇست كه، او سيزدن نه خفه بۇلەدى، نه رنجييدى، نه بير نرسه ايستهيدى، نه چرچهيدى و نه سيزنى تشلب كېتەدى.

عكسينچه بو دۇستينگيز يانينگيزده بۇلمسه سيزگه يۇل كۇرسه تيشى، كوچ-قوت بۇلىشى، اؤرگتيشى، هاردىغينگيزنى چيقاريشى، بىلىم بېرىشى، دنيا قره شينگيزنى كېنگه يتيريشى ممكن. بو عزيز دۇست حقيده، توركي ادبيات نينگ نادر نمونهسى، بوندن ۹۵۵ يىل آلدن يازىلگن «قوتدغو بىلىك (سعادتگه يۇللاوچى بىلىم)» ده اثر مؤلفى يوسف خاص حاجب شوندهى دېگن: اؤقوو قىده بۇلمسه اولوغلىك بۇلور، بىلىم قىده بۇلمسه بويوكلىك بۇلور.

مادامى كه شوندهى اېكن، كتابنى سېويب ارداقلش بيز اوچون حياتيميز مضمونىگه، كونده ليك يوميشيميزگه ايلنىشى كېرەك.

اۈزى نىنگ كۈز نورىنى تۈكيب بوگون بيز قاره كۈزلرگه «قاره كۈزلىم» حكايله تۈپلىمىنى تقدىم اېتگن يازوچى محمد عالم كوهكن، اوشبو اثرنى يره تيشده، اۈز حيات تجربه لىرى، كۈرگن-كېچىرگنلىرى، گواھى بۈلگن واقعه-حادثه لرگه تەينگن حالدە ۲۰دان آرتىق حكايله نى تۈپلىم شكلىگه كېلتىرىپ چاپ اېتگن. بيز كۈرىنىشده بو ساده تويىلىشى ممكن. اصلىده يازوچى نىنگ اثر يره تيش دوامىده چېككن عذاب-عقوبتلىرىنى، كتابخوان اونى سىنچىكلب اۋقىش جريانىده پىقب آلىشى ممكن.

سۈزىمنى قىسقتىرىپ، «قاره كۈزلىم» حكايله لر تۈپلىمى مۇلفى تۇغرىسده مختصر تۇختلماقچى من:

بيز زومده ۶۰ ياشنى اۋتب قۇيگن محمد عالم كوهكن ۱۹۸۱- يىلى ايجاد عالمىگه كىرىپ كېلىشى بىلن هم مۇلفلىكده «اۈزبېك ادبىياتى فرهنگى» كتابىنى يازىپ كتابخوانلرگه تقدىم اېتگن اېدى. شوندىن سۇنگ، او ۱۹۸۲- يىلى «فارىاب» روزنامه سى باش محررى، ۱۹۹۴- يىلى «چاۋوش» مجله سى باش محررى و ۲۰۱۸- يىلى «اولوس» جريده سى باش محررى بۇلىپ، مطبوعات ساحه سىده كتە خدمت قىلدى. عين پىتده او بيز قطار رادىو-تلويزيونلرده هم اونوملى فعالىتلر آلىپ باردى.

كوهكن سېرقىرە ايجادكار، نازك خيال شاعر و دقتلى ژورنالىست. او «سپن اوچون يره لديم»، «عالم اهلين ساغينورمېن»، «ايام وصال اۋلدى ينه»، «غزنه نكىنى» و

«اۋلمس سۆزلر» ناملى كىتابلر يازگن، ترتيب بېرگن، ترجمه قىلگن، ياخود الفباسىنى اۋگىرگن.

كوھكن نى ۱۹۹۰- يىللردن بويان تئىيمن. او اۋزبېك تىليدە اۋزبېك تىلى نىنگ برچە معيارلرى، گرامرى و قانون-قاعده لرىنى مكممل بىلگن حالده عجاب يازەدى، تىل نىنگ نازك تامانلرىنى يازوولرىدە تىرەن عكس اېتدىرەدى. اۋزى نىنگ ايتىشىچە، او اۋز آنە تىليدە يازىشدىن جودە ذوقلنەدى. كوھكن علبشېر نوايى غزلىگە مخمس و نوايى اتيگە موشح هم يازگن.

خلص محمد عالم كوھكن اۋزبېك ادبىياتى و فرهنگىگە مناسب و اونوملى حصە قۇشىب كېلەياتگن كمتر انسانلردن بىرى. ايجادكاردن كىتابخوانلرنىنگ اىستىگى شو كە، بوگونكى حكايە لرىنى، كېلەجكدە داستانلرگە، داستانلرنى اېسە رومانلرگە ايلنتىرىشگە هارمەى-تالمەى كىرىشە وېرسىن. بو ايشدە اونگە اولوغ تنگرى تعالى دن كوچ-قوت، غيرت و متانت تىلب قالەمىز.

«قارە كۆزلىرىم» حكايە لىر تۋپلىمى برچە قارە كۆزلىرگە قوتلۇغ بۇلسىن!

ملت وكىلى نىنگ جايى...

دېدىلەر كە، خودبىنلىك نىتىجەسىدە وجودگە كېلگن يامان احوال نىنگ جىرىنى قىچان بۇلسە اۇشە خودبىن نىنگ اۋزى تارتەدى.

انچەدن بويان بىر نرسە كۈنگلىمنى غىش قىلىپ تورگن دوپك، اونى باشقەلر بىلن پايشمەسم گويا تىنچ تاپمەيدىگن دېك بۇلىپ قالگن اېدىم. كونلردن بىرىدە دۇستلرىمدن بىرىنى تۇستدن اوچرەتىپ قالدىم-و اۋزىمنى تۇختەآلمسدن اونگە يارىلدىم. شونده او: «اې برادر، كۈنگىل نىنگ غىشى فقط قاغازگە تۇكىلەدى. يازىنگ، قاغازگە تۇكىنگ. بو زماندە قاغازدن باشقە تحمل قىلەيدىگن ذاتنى تاپىش نىنگ اۋزى ايگنە بىلن قودوق قازگن دېك گپ. يازىنگ، يىخشىلب يازىنگ. زارە شونده كۈنگلىنگىز تسكىن تاپسە. اخىر بوندن بېش عصر آلدىن حضرت علىشېر نوابى هم شو تۇغرىدە عىنأ سىز و بىزنىنگ كۈنگلىمىزنى غىش قىلىپ تورگن علت تۇغرىسىدە يازگن-كو» دېپە، اۇشە دۇرلردە هم شونقە آدملىر، شونقە عادتلر بار بۇلگن اېكنلىگىنى تىلگە آلدى.

دۈستىمىزنىڭ بو سۆزلىرى مېنگە گۇيا دولت باشلىغى نىنگ بو يروغى كى تورتكى بۇلدى. درآو قۇلىمگە قلم آلدىم-و، قلم نىنگ جوهرىنى تىلسىز قاغازگە تۇكە باشلەدىم.

نوايى دېمىن اۈز-اۈزىمگە، نخاتكى بو تۇغرىدە يازگن بۇلسە، دېمىن ينە ابكىلىنىپ. درآو نوايى نىنگ «ديوان فانى» اثرىنى تىتكىلەي باشلەدىم. نهايت اۈشە مصرعلر اۈرىن آلگن غزلىنى تاپدىم-و، حىرت دېنگىزىگە چۈكىپ كېتدىم. ينە اۈزىمگە اۈزىم: «توبە، توبە نوايى نىنگ نصيحتلىرى، حكمتلى سۆز و اۈگىتلىرى تائىر قىلمەگن كىمسەلرگە، سېن كىم بۇلىب سن كە نصيحت قىلەسن»- دېمىن. سېنىنگ سۆزلىرىنگە كىم هم قولاق سالردى. يازوولرىنگى كىم هم اۈقىردى، دېب خۇرسىنىپ قۇيەمن.

پىشت هه! بار بۇلىنگدن قالمە. بو يازوولرىنگى بۇنىنگگە طومار قىلىپ تاق، دېگووچىلر هم چىقىپ قالىشى ممكن، دېگن فكرلر هم كۈنگلىمدن كېچەدى. ينە اۈشە دۈستىمىزنىڭ «يازىنگ، يخشىلىب يازىنگ»، دېگن سۆزلىرى قولاغىم آستىدە جرنگلەيدى. بۇپتى، يازسم يازەمن. سورناچىدن بىر پوپ، دېگن گپ بار-كو، اۈقىگن اوقىر، اۈقىمەگنلرگە اۈقىگنلر حكاىە قىلىپ بېرر، دېگن جرئت بىلن قلم آلدىم قۇلىمگە - روان بۇلدىم بۇلىمگە.

اما بىرىنچى ساعت، بىرىنچى كون، بىرىنچى هفتە بىر سطر هم يازەلمەدىم. سببىنى بو يازوونى سۇنگىگە قدر اۈقىسنگىز توشىنىپ آرسىز. مېندە نىمە كۆپ، دۈست كۆپ، آشنا آغە-اينى كۆپ. هاوچىلب آلەوبرىنگ، قنچە كېرەك بۇلسە بى ملال.

ساعت توشدن كېىن چمەسى اۈن ايكى يرىملر اطرافىدە انه شو دۈستلىرىمدن بىرى قۇنغىراق قىلىپ قالدى. «لَبَّه، اېشيتەمن»، دېيىشىم بىلن، «كارته چهارده گى مچىتدە فاتحه بار اېكن، يورىنگ اۈشە يېردن غىزىللب بارىب كېلەيلىك»، دېدى.

خوب بۆلەدى، حاضر بىر آز بندمن، ساعت ۲ گە قدر بارسك بۆلەدى، دېيىشىم بىلن تېلفوندا بقرىب كېتىدى: «آي برادر، بىر يريمىن آلدن بارمەسك تۆردە جاي قالمەيدى» دېيە، باشقە چە آوازدا قتيق تآكيدلەدى.

بو حكايە گە بىراز كېينراق ينە قېتەمىز.

حاضر اېسە ايرىم كيشىلر يىمىزگە خاص بۇلگن غلطى بىر عادت تۇغرىسىدا قىسقىچە تۇختەلىپ اۆتەيلىك. گپ شوندا كە، بو طايىفە آدملىر ابرو-عزىتى، اوى نىنگ تۇرىدىن، يىغىنلر نىنگ بىرىنچى قاتارىدىن، فاتحە كونلرى مسجىد نىنگ كۆرپە چە سالىنگن اۆرنىدىن تاپماقچى بۆلەدىلر. اصلىدا انسان ذاتى اولوغ ذات. او ھمە يېردە اولوغ، اونىنگ اولوغلىكى اوى نىنگ تۇرىدا اۆلتىرىشى، بىرىنچى قاتاردا بۇلىشى بىلن بېلگىلنمەيدى. بلكە قۇلىدىن كېلگن ايشى، يره تووچنلىگىدا كۆرىنىپ تورهدى.

بويوكلردن بىرى نىنگ ايتىشىچە، اوروشدا ويران بۇلگن عمارتنى تىكلش آسان، لېكن فراست نىنگ قۇل-اياغىنى باغلب تقدىر حكىمىگە تاپشىرگن آدمنى بو فلاكتدن قوتقىرىش انچە قىيىن دىر. باشقە چە ايتگندە ابرونى پول ساچىب تاپىش ممكن اېمس، بونگە اورنىش انسانلر نىنگ نفرتىنى اۇيغاتەدى. اوى سىز اوبىلىك بۆلەدى، ايش سىز ايش تاپەدى، آچ تۆيەدى. اما گپ شوندا كە، آدملىك غرورى كرخت بۇلگن كيشىلردە اېورىلىش يوز بېرىشى قىيىن. بىكارگە ايتمە گنلر «تعلیم-تربىيە، عقل نىنگ چرخى-يو، غيرت نىنگ قىراغى»، دېب.

حضرت نوايي، حق-حقانىتگە كېلگندە وزىرلىك لباسىنى يېچىب، عادي خلق لباسىدا و خلق آرەسىدا، خلق بىلن بىرگە اوى نىنگ قوبىدا، مجلس نىنگ سۇنگى قاتارىدا بۇلگن. يازوويمىز باشىدا اولوغ نوايي مجلسلردە، تۇيلردە، يىغىلىشلردە، داىما تۇرنى تىلاوچىلرگە، تۇردە ياخود بىرىنچى قاتاردا بىر بۇلمسە محفلگە قىتىشىشدىن باش تارتووچىلرگە قرەتە شونداى نصحتدە بۇلگن:

نبود به دور مجلس رندان بلند و پست،
هر جا رسی به دایره بنشین و جا مپرس.

بو حکمتلى مصرعلرنى بيز منه بوندهى اؤگيرديک:

اهل عرفانلر ارا مجلسده بؤلمس جاي خاص،
کېلسنگيز مجلسگه سيز جاي تنله مسدن اولتيرينگ.

اما مېن شوندهى حالتلر نينگ گواهى بؤلگنمن که، کؤپينچه سياستچيلريميز،
اؤزيميز سيله گن ملت وکیللريميز و ينه ايريم طایفه ده گى کيشيلريميز مبادا بارگن
جایلريده بيرينچى قطار ياکه اوى نينگ توريده يېر قالمه گن بؤلسه «بیز دعوت
اېتيلمه گن مى دېک»، دېبه اعتراض بيلديريپ چيقيب کپتگنلر.

او، برکه تاپگير! اوى نينگ توريگه ياکه سالون نينگ بيرينچى قطاريگه قنچه کيشى
سيغيشى ممکن، دېگووچى نينگ اؤزى يوق. اخير، فقط توردن و بيرينچى قطاردن
عبارت بؤلگن بنانينگ اؤزى يوق-کو دنياده.

همه گه ايدين که آدم تورگه قره ب اېمس، بلکه تور آدمگه قره ب بېلگيلنه دى. يخشى
تريه کورگن آدم نينگ خصلتلريدن بيرى شو که بوندهى آدم باشقه لردن بير قدم
آلدينگه اؤتسه، آرقه سيگه قره يدى. باشقه لرنى باسيب اؤتمه ديم ميکن، دېگن فکده
بؤلهدى.

اجازت بؤلسه، بير-بير يگه اؤخشش اوچ کوزه توونى قيسقه چه اېسليتیب اؤتسم.
بيرينچيسى - مکرويان مسجدلريدن بيریده، يورتداشليميزدن بيرى نينگ
فاتحه سيده، قارى اوچ قرائتده، فاتحه گه کېلگنلر بوتون وجودى بيلن قولاققه
ايلنيب قاريني تينگله ماقده. نؤستدن کوزيم بير يورتداشيميزگه توشيب قالدى.
وزارتخانه لرنينگ بيریده کتّه لوازم اېگه سى. کورپه چله لى يېر قيديريپ سرگردان. اما
کورپه چله لر بو کيشيدن آلدینراق کېلگن تۇرپرست آدملر تامانيدن باسيب آلينگن
اېدى. يورتداشيميز تورت تلمانگه نظر تشلب ايچ-ايچيدن زېرهنه دى، زاره بيرارته

اونگه جاي بۇشتسه. نهايت كۆرپه چەسيز يېرگە چۆكيب، خجالتدن يېرگە نظر سالگونىچە قاتيب قالدى. مېنىنگ كۆنگلىمدن اېسە اۋشە مصرعلر كېچەدى:

اهل عرفانلر ارا مجلسدە بۇلمس جاي خاص،
كېلسنگيز مجلسگە سيز جاي تنلەمسدن اۋلتيرىنگ.

ايگىنچى كۆزەتوو - كابل نىنگ معتبر رستورانلريدن بيريده، مدني انجمنلردن بيري نىنگ آچىلىش مراسميدە بيريىنچى قطارده آتيگە سگيز كيشىلىك اۋرىندىق بۇلىشىگە قرەمەى ملت وكىللريدن بيري «مېنگە بيريىنچى قطارده اۋرىن بۇلمسە، شخصىتىم حقارتلنگن دېك بۇلەدى»، دېپە محفلنى ادب سيزلرچە ترك اېتدى. كئە-كېچىكنى حيرتدە قالديرگن بو شخص، ابرونى بيريىنچى قطاردن تاپماقچى بۇلدى. اما باشقەر كۆنگلىدن نيمە كېچدى-يو بيلمەيمىن. مېن اېسە ينە اۋشە مصرعنى ايچىمدە اۋز-اۋزىمگە تكرارلەيمىن.

اهل عرفانلر ارا مجلسدە بۇلمس جاي خاص،
كېلسنگيز مجلسگە سيز جاي تنلەمسدن اۋلتيرىنگ.

و نهايت اوچىنچىسى - دۇستلريمىزدن بيري اۋغلى نىنگ تۇيىگە خبر قىلدى. اېسكى عادىتىمىز بۇيىچە تۇينى اۋز اوويده آلگن (كېنىگى پىتلردە اېسە كۆپچىلىك تۇينى اوويده اېمس، تۇى سالونلريدە قىلەديگن بۇلىب قالگن). مزە قىلىب يېرەب صحبتلىشىب اۋلتيرگن اېدىك. شونده مېن: آتنگيزگە رحمت، انچەدن بويان اوى تۇيىنى ساغىنىب كېتىگن اېدىك. منە ميرىقىب دم آلەپىمىز. قنى اېندى همە شوندهى قىلسە، زارە سىزدن اۋرنك آلسەر، دېپە تۇى اېگەسىگە منتدارچىلىك بىلدىرەياتگن اېدىم. شو آندە اېشىكدن بير مهمان كىرىب كېلدى، همەمىز اۋرنىمىزدن تورىب قۇل بېرىب كۆرىشىدىك. مهمان اوى نىنگ تۇرىگە قرەشىدن درآو سېزدىم. هە، بو كىشى هم اۋشە تۇرىستلر طايفەسىدن اېكنگە اۋخشەيدى، دېمىن ايچىمدە، اۋز-اۋزىمگە. تخمىنىم تۇغرى بۇلىب چىقدى، هيچ كىم تكليف قىلمسدىن تۇغرى بارىب تۇرگە چۆكيب آلدى. حال بوكە تۇردە مېخ قارقگە هم اۋرىن

يۇق اېدى. تۇردە اۆلتيرگن مهمانلردن بىرى اونگە جاي بۇشە تيشگە مجبور بۇلدى. مېنينگ كۈنگليمدن يىنە اۋشە سطرلر اۋتە باشلەدى.

نبود به دور مجلس رندان بلند و پست،
هرجا رسی به دايره بنشین و جا مپرس.

اهل عرفانلر ارا مجلسده بۇلمس جاي خاص،
كېلسنگيز مجلسگه سيز جاي تنله مسدن اۆلتيرىنگ.

بو تۇغرىده گى كوزە توولرىمنى دوام اېتديره ديگن بۇلسم، بو طايغه آدملر سيره سيگه سيز هم، او هم، مېن هم كىريب قاليشيميز ممكن. يخشيسى، وعده گه بنا گپنى چۇز مسدن يازو وگه شو يېرده نقطه قۇيه من.

خلص، عزت-حرمتنى اوى نىنگ تۇرىدن، سالون نىنگ بىرىنچى قطارىدن ايزله مسليك كېرەك. چونكه آدم تۇرگه قرەب اېمس، بلكه تۇر آدمگه قرەب بېلگىلنەدى. حرمتنى اوى نىنگ تۇرىدن اېمس، يوره ك نىنگ قۇرىدن ايزلنگ!

قولیگه قلم آلیب ایکی آغیز ایزگو سوز یازگن کیشینی ارداقله گیم کپله دی!

ارال

شعر - یوره ک اۆتی

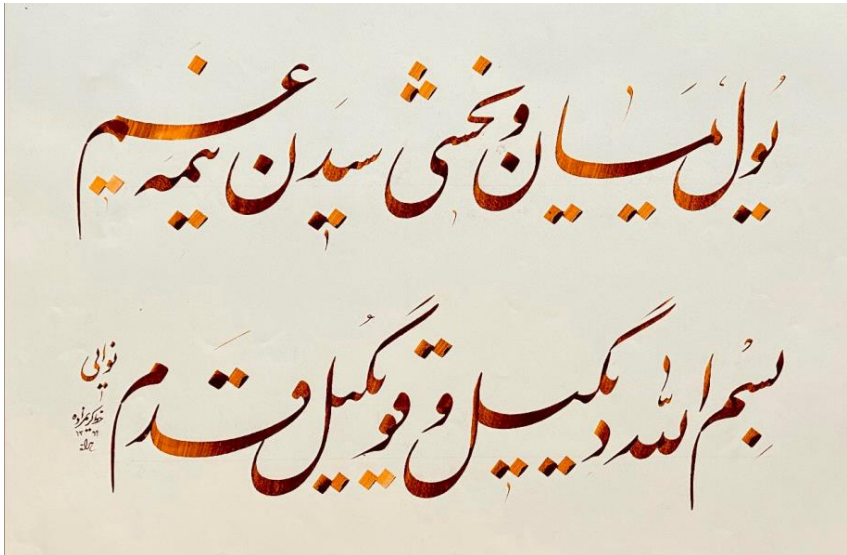
(یاش شاعرگه یازوو)

شعر یازیش اوچون هیچ شبهه سیز استعداد کپره ک. لپکن یازیلگن اثرنی اوقیش اوچون سوادلی کتابخوان بؤلایشی شرط. شاعرنینگ اخلاقی قاموسیدن اپسه بیرینچی نوبته حلاللیک و جسارت اۆرین آلیشی ضرور. یاش شاعرلریمیز شونده ی ابلسپور و تیل سپورلیکنی کسب ایتیشلری کپره ک که یازگن سطرلری ذهن صاحبی اېکنلیکلریدن دلالت بېریب توریشی لازم.

هر قنده ی اثرده یخشینی یخشی دېب، کیشیلرگه عبرت قیلش و یاماننی یامان دېب، انسالرنی اوندن جیرکیتیش اوچون جسارت کپره ک و جسارت اپسه

حلاللىكنى طلب قيله دى. جسارت سيز حلاللىك اېسه اوليك سرمايه حسابلنهدى. تېوره ك-اطرافىمىزده گى كه-كىچىك عدالت سىزلىكلرنى ايتىب اوتىش اوچون هم حلال جسارت لازم بوله دى.

شعرىنىڭ شعر بوليشى اوچون شاعرىنىڭ حلال محنتى و كتابخوان نىڭ مراق بىلن اوقىشى كفايه قىلمه يدى. شعر قىسى يول بىلن بولمەسىن بىران حقيقتنى تصدىقلىشى كېرەك. هر قندهى شعر بى واسطه ياكە تورلى واسطه لر آرقه لى كىشىلرنىڭ احتىاجلرىنى قاندرىشگە قرەتىلگن بوله دى. چونكە شعر احتىاجدن توغىلهدى. حيات نىڭ تورلى قىرە لرى، حقيقي واقعه لر ضمىرىده جاذبه لى روشده شعر شاده لرىگە چىزىلگنده گىنه، شعر قىامىگە يېتىب پىشىگن بوله دى. شعرده گى واقعه لر، شاعرىنىڭ دردى، يوره گىدن اوزىب چىقه ياتگن اوت دېك بولىب تويىلىشى كېرەك كتابخوانگە.

اؤزبېک تېلی نینگ بېرهم کونی

(۲۹- میزان، ۲۱- اکتوبر)

دنياده گي قديمي و باي تيللردن بيري بولگن اؤزبېک تېلی، اؤزبېکلر اوچون ملي اؤزليک تمثالی، بي بها معنوي بايلىک، بويوک قدریت، ملت تفکری نینگ خزينه-سى، اولکن سرمايه صفتيده اجتماعي حياتده مهم اهميت کسب اېتهدى، دېگن فکرگه ايگي لنمسدن قوشيلمسليک نینگ علاجى يۇق. بوتون تيللر نینگ، جمله دن اؤزبېک تېلی نینگ هم وظيفه لرى اداقسيوز و او اؤز ذمه سيگه يوکلنگن برچه وظيفه-لرينى تۇليق ادا اېتيشگه قادر. بيراق اونى قوللاوچيلردن: مېنى قه بېرده، قچان و قنچه ايشلتسنگيز ايشلته وېرينگ، فقط تۇغرى ايشلتسنگيز بۇلدى، دېگن يگانه بير ايستگى بار.

افغانستانده اؤزبېک تېليگه ۱۳۸۲- يېلى اوچينچى رسمي تيل مقامى بېرىلدى. افغانستان اساسي قانونى نینگ ۱۶- ماده سيده (۱۳۸۲/۱۱/۶) بو حقده جمله دن

شونده ی یازبېله دی: «در مناطقی که اکثریت مردم به یکی از زبان های ازبکی، ترکمنی، پشه یی، نورستانی، بلوچی ویا پامیری تکلم مینمایند آن زبان علاوه بر پشتو و دری بحیث زبان سوم رسمی می باشد و نحوه تطبیق آن توسط قانون تنظیم می گردد». ترجمه: «اؤزبېک، تورکمن، پشه یی، نورستانی، بلوچی یا که پامیری تیللریدن بیریده کؤپچیلک اھالی سؤزلشه دیگن حدودلرده اؤشه تیل، پشتو و دری گه قوشیمچه اوچینچی رسمی تیل دیر و اونینگ ایشلتیش اصولی قانون آرقه-لی بېلگیلننه دی».

۲۱- عصر - جهانی لشو عصری - اؤز کؤلمی و تېزلیگی بیلن علم-فن و تکنالوژی ساحه سیده اؤزبگه خاص چوقور ایز قالدیرماقده. شو باعث دنیا خلقلری نینگ اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، معنوی، علمی، مدنی حیاتیده اولر تامانیدن قؤلننه-یانگن ملی تیللرگه جوده کتّه احتیاج سبزیلماقده. بو احتیاج طفیلی آیریم تیللر، جمله دن اؤزبېک تیلی نینگ نفوذی کوندن-کونگه آشیب بارماقده. اؤتگن ۱۷ یېل دوامیده بو تیل نینگ سیاسی-اجتماعی، مدنی-معرفی، علمی-تحقیقی ساحه لرده غایت مهم اؤرین اېگلب کېله یانگنی ینه بیر بار اؤز اثباتینی تاپدی. شو باعث افغانستان اؤزبېک تیلی ملی کونی مملکت رسمی تقویمیدن اؤرین آلدی. بو تؤغریده ارگ رسمی صفحه سیده منه بو خبر اعلان قیلیندی:

«در جلسه کابینه جمهوری اسلامی افغانستان امروز (۱۳۹۸/۱۱/۲۱) ۲۹ میزان از آغاز سال ۱۳۹۹ خورشیدی به عنوان روز ملی زبان اوزبیک تصویب شد». ترجمه: «افغانستان اسلامی جمهور ریسیلیک کابینه سی نینگ بوگونگی (۲۱-دلو، ۱۳۹۸) جلسه سیده، ۱۳۹۹ قویاش یېلیدن اعتباراً ۲۹- میزان اؤزبېک تیلی نینگ ملی کونی صفتیده بېلگیلندی». بو معنوی یوتوق اؤتگن یېل (۸-عقرب، ۱۳۹۸)

بیرگه لیکده ایش باشلگن اؤزبک لر نینگ کابله گی بیر قطار اجتماعي و فرهنگي اویوشمه لر ی نینگ خالصانه فعالیتلری نتیجه سیده قولگه کیریتیلدی. اوشبو اؤن دن آرتیق علمي-فرهنگي اویوشمه لر نماینده لری، موجود شرایط و وضعیتنی توغری تحلیل قیلگن حالدده اؤزبکلر نینگ علمي، فرهنگي و اجتماعي فعالیتلرینی هر دایمگیگه قره گنده ینه-ده اونیملی راق، ینه-ده مستحکم راق، ینه-ده همجهت راق شکلده آلیب باریشگه کپلیشدیلر و دستلب ایگی مهم موضوع («اؤزبک تیلی ملی کونی» همده «اؤزبک علمي تحقیقات مرکزی») اوستیده ایش آلیب باریشنی اؤز آلدلریگه مقصد قیلیب قؤیدیلر.

شو مناسبت بیلن اؤتگن ییل ۲۱- قوس ده ۳۰۰ کیشیدن آرتیق اؤزبکلر نینگ فرهنگي، علمي، سياسي، اجتماعي و اقتصادي جماعه سی نماینده لری ارگ نینگ چهارچنار قسریده افغانستان جمهور رئیس محمد اشرف غنی بیلن قوییده گی کون ترتیبی (آجندا) و یادداشت مکتوبی بؤیچه اوچره شیب، جمهور رئیس نینگ منظوری سینی آلیشگه موفق بؤلدیلر:

آجندای ملاقات فرهنگیان اوزبیک با رئیس جمهور ج.ا.ا.

۱. قرائت قرآن کریم (قاری ریاست جمهوری)

۲. سرود ملی کشور

سخنرانان:

۱. عزیزالله ارال (سپاس گذاری از کارکردهای فرهنگی رئیس جمهور کشور و تقدیم پیشنهادات نهادهای فرهنگی اوزبیکان افغانستان).

۲. محمد اکبر دشتی (ارائه معلومات مختصر راجع به فعالیت های فرهنگی جوانان اوزبیک).

۳. تفویض تندیس از طرف نهادهای فرهنگی اوزبیک‌های افغانستان به شخص جلالتمآب رئیس جمهور کشور.
۴. صحبت جلالتمآب محمد اشرف غنی رئیس جمهور ج.ا.ا.
۵. پایان نشست.

یادداشت فرهنگیان اوزبیک به رئیس جمهور ج.ا.ا.

بنام خداوند بخشنده و بخشایشگر

السلام علیکم و رحمت الله و برکاته!

با عرض مهر و حرمت به محضر گرامی جلالتمآب رییس جمهور محمد اشرف غنی! نخست تندرستی و سلامتی شما و ملت افغان را تحت رهبریت شما از بارگاه ایزدمنان استدعا می‌نمایم.

جناب رئیس صاحب جمهور ج.ا.ا. افغانستان!

از آنجاییکه به همه‌گان هویداست شما از شروع حکومت پنج سال که گذشت در کنار سایر فعالیت‌های بی‌نظیر در امورات داخلی و خارجی کشور؛ توجه جدی در قبال زبان و فرهنگ‌های مختلف ملی نیز داشته‌اید.

ملیت اوزبیک افغانستان در کنار سایر ملیت‌های باهم برادر و ساکن در کشور همیشه برای حاکمیت وحدت شهروندی تلاش نموده‌اند. تنوع قومی و زبانی در افغانستان یکی از نشانه‌های بارز زیبایی و همدیگر پذیری در طول تاریخ این سرزمین می‌باشد.

زبان و فرهنگ اوزبیک‌ها با اینکه از پیشینه خوبی در کشور برخوردار بود با تأسف طی سال‌های متمادی آگاهانه و غیر آگاهانه متأثر از شرایط گوناگون و حاکم در کشور بوده است که نگرانی عظیمی را در جامعه اوزبیک‌ها به بار آورده بود.

خوشبختانه با سرکار آمدن حکومت وحدت ملی، با رهبریت شما رئیس جمهور کشور توجه به فرهنگ‌ها و زبان‌های موجود در کشور بیشتر صورت گرفت که از جمله زبان و فرهنگ اوزبیک‌ها تا جای قابل ملاحظه دوباره نبض خودش را در کشور بدست آورد.

از جمله:

- آغاز تألیف قاموس زبان اوزبیک‌ها در کنار قاموس ملی زبان پشتو و دری در کشور.
- برگزاری سمپوزیوم امیر علیشیر نوابی و سمینار بین‌المللی ابو ریحان البیرونی.
- بازگشایی دیپارتمنت زبان و ادبیات اوزبیک‌ها در پوهنحی ادبیات پوهنتون کابل.
- اعزام ده‌ها تن از جوانان به کشور دوست اوزبیکستان جهت تحصیل به زبان و ادبیات اوزبیک‌ها.
- ایجاد بخش اوزبیک‌ها در چارچوب دفتر مطبوعاتی ریاست جمهوری.

بخشی از کارکردها و توجه شخص شما، در زمان حکومت وحدت ملی می‌باشد. با در نظر داشت چالش‌های موجود در کشور با آنهم هیچگاه در عرصه رشد فرهنگ

ملی کوتاهی نکرده، بلکه بصورت احسن جهت قوت و قدرت فرهنگ‌های موجود در کشور لطف نموده‌اید.

بدین منظور نیز قوم اوزبیک در افغانستان صمیمانه از اقدام نیک و حس ملی شما ابراز قدردانی نموده مشکور هستند.

جلالت مآب رئیس جمهور کشور!

اینک جمع کثیری از فرهنگیان و جوانان ملیت اوزبیک بعد از نشست‌های متعدد و سپاس‌گزاری از کارکردهای شما، خواسته‌های شان را با وحدت نظر در محضر تان چنین پیشکش می‌نمایند:

۱. گشایش «مرکز علمی-تدقیقاتی اوزبیک و تورکمنی» در کابل تحت حمایت دولت جمهوری اسلامی افغانستان که این مرکز با هماهنگی با سایر مراکز زبان در کشور در قسمت چاپ، تألیف و تکثیر کتاب‌های درسی و دیگر آثار علمی و فرهنگی همکاری صادفانه خواهد نمود. از سویی هم جهت ظرفیت‌سازی استادان مکاتب برنامه‌های کوتاه مدت و میان مدت برگزار خواهد کرد.

۲. تعیین ۲۹ میزان به مناسبت تجلیل و بزرگداشت از زبان اوزبیک در کشور به عنوان «روز ملی زبان اوزبیک افغانستان»، زیرا این روز تاریخی در کشور دوست اوزبکستان نیز تجلیل می‌گردد. با تعیین این روز جهت تجلیل از زبان اوزبیک در افغانستان، روابط دو کشور در زمان حاکمیت جناب شما بیشتر مستحکم خواهد شد. از سوی هم به بهانه تجلیل از این روز همه ساله مشخصه‌های فرهنگی ملیت اوزبیک به معرفی گرفته خواهد شد.

جناب رئیس جمهور!

اندیشه و تفکر فرهنگی و ملی شما درخور ستایش و تمجید می‌باشد و قلباً از نیک‌سرشتی و حوصله‌مندی شما سپاس گزاریم.

با احترام

نهادهای اجتماعی و فرهنگی اوزبیک‌های افغانستان

***

قوییده بو ایشده قتیق تشبث کورستگن نهادلر و اولرنینگ مسووللریدن آت توتیب اؤته‌میز:

- کتاب فرهنگی مرکزی - عزیزالله ارال
- قره‌ش اجتماعی و فرهنگی بنیادی - عصمت الله قویاش
- کپنگش نشریه‌سی - جمال ناصر فرهمند
- ایپک یولی اجتماعی و فرهنگی مرکزی - فوزیه ارال حبیبی
- نهاد اجتماعی و فرهنگی ینگى نسل - خانمراد حمیدی
- اولوس اجتماعی و فرهنگی نهادی - احمد خالد وقار
- اؤزگیش اجتماعی و مدنی نهادی - محمد امین ابریز
- آیدین افغانستان فرهنگی انجمنی - فضل احمد مدثر
- امید کلیدی اجتماعی و فرهنگی نهادی - ذبیح الله مبارز
- مویتن مدنی نهادی - عین الدین مرادی
- نهاد اجتماعی و فرهنگی کپنگاش - محمد ابراهیم صمیم

جمهور رئیس‌سی بیلن اوچره‌شو حقیده ارگ صفحه‌سیده اعلان ایتیلگن خبر:

رئیس جمهور غنی ۲۹ میزان را به عنوان روز ملی زبان اوزبیکی منظور کرد.

قوس ۲۱، ۱۳۹۸

محمد اشرف غنی رئیس جمهوری اسلامی افغانستان، عصر امروز با شماری از مسوولین و اعضای نهادهای فرهنگی و اجتماعی اوزبیک‌های افغانستان در قصر چهارچنار ارگ، دیدار کرد.

ابتدا، داکتر عزیزالله ارال رئیس نهاد کتاب صحبت کرد و ضمن ستایش از تلاش‌های رئیس جمهور غنی در راستای تقویت و رشد فرهنگ‌ها و زبان‌ها به خصوص زبان اوزبیکی، گفت که برای اولین بار به حکم رئیس جمهور، قاموس زبان اوزبیکی ترتیب و چاپ می‌گردد. وی افزود که در پنج سال گذشته خدمات و توجه بنیادی به زبان اوزبیکی صورت گرفته است.

داکتر ارال به نمایندگی از نهادهای اجتماعی و فرهنگی اوزبیک‌های افغانستان، پیشنهاد نمود که بخاطر رشد هرچه بیشتر فرهنگ و زبان اوزبیکی، ۲۹ میزان به عنوان روز ملی زبان اوزبیکی در تقویم درج شود و همچنان گشایش یک مرکز زبان اوزبیکی و ترکمنی در کابل با حمایت دولت، منظور گردد. وی تصریح کرد که با ایجاد دیپارتمنت زبان اوزبیکی در چهارچوب پوهنخی زبان و ادبیات پوهنتون کابل و ایجاد دیپارتمنت زبان اوزبیکی در دفتر سخنگوی رئیس جمهور، جایگاه این زبان به شکل قابل ملاحظه‌مورد توجه قرار گرفته است.

محمد اکبر دشتی عضو بنیاد اجتماعی و فرهنگی قره‌ش همچنان از توجه رئیس جمهور غنی به رشد زبان‌ها و فرهنگ کشور تشکر کرده، افزود: شما با جمعی هم‌سو

هستید که به اتحاد و یکپارچه‌گی افغانستان می‌اندیشند. وی همچنان مشکلات جوانان اوزبیک را با رئیس جمهور شریک ساخت.

رئیس جمهور غنی، ضمن منظوری پیشنهاد «ایجاد مرکز زبان اوزبیک و ترکمنی» در کابل و ۲۹ میزان به عنوان «روز ملی زبان اوزبیک»، گفت که وحدت یک ملت وابسته به احترام متقابل به زبان‌ها و فرهنگ است و هر افغان مسوولیت دارد تا در رشد زبان و فرهنگ سهم داشته باشد.

رئیس جمهور کشور گفت که امیدوارم تا «مرکز زبان اوزبیک و ترکمنی» در راستای ترجمه آثار درخشان تاریخی این زبان تلاش کند و همچنان زمینه آموزش زبان اوزبیک را برای همه شهروندان فراهم سازد.

رئیس جمهور غنی با اشاره به اهمیت کشورهای آسیای مرکزی به خصوص اوزبیکستان و ترکمنستان در راستای انکشاف تجارت و اقتصاد در افغانستان، گفت که ما باید کشورهای آسیای مرکزی را درک نمائیم؛ افغانستان نقطه اتصال آسیای جنوبی و مرکزی است؛ پس زبان اوزبیک و ترکمنی باید بستر توسعه روابط با آن کشورها باشد.

رئیس جمهور با بیان اینکه گذشته ما آینده ماست، گفت: ما در گذشته جزء یک تمدن عظیم بودیم و در آن حیثیت چهارراه را داشتیم؛ اکنون برای احیای دوباره جایگاه افغانستان به عنوان چهارراه منطقه، باید مشترکات فرهنگی رشد یابند و به کشورهای منطقه به خصوص کشورهای آسیای میانه، نگاه ما مثبت باشد».

جمهور رئیس بیلن اوچره شوو جریانیدن یازیب آلینگن ویدیو اؤشه آقشام (۲۱- قوس، ۱۳۹۸) ساعت ۲۱ ده ملی تلویزیون آرقلی تولیدی نشر اېتیلدی. انه شو ویدیو تسمه دن کؤچیریلگن دولت باشلیغی محمد اشرف غنی نینگ اؤزبېک تیلی و مدنیتی حقیده گی سؤزلیردن قیسقه بیر بؤله گی:

«زبان اوزبیک مسوولیت هر افغان است. افغانستان گهواره زبان اوزبیک است. امیر علیشیر نوایی را از کجا پیدا می کنید؟ گوهرشاد بیگم را در کجا پیدا می کنید؟ مسعود غزنوی را که به زبان اوزبیک شعر می گفت و نوشته می کرد در کجا پیدا می کنید؟ هر کسی که اهمیت زبان اوزبیک را در تاریخ افغانستان نمی داند در حقیقت نادانی را سر خود تحمیل کرده است و ما همه باید دانا باشیم در قسمت نقش این تاریخ».

ترجمه: (اؤزبېک تیلی اوچون هر بیر افغان جواگردیر. افغانستان اؤزبېک تیلی- نینگ بېشیگی. امیر علیشیر نوایی نی قه یپردن تاپه آله سیز؟ گوهرشاد بېگوم نی قه- یپردن تاپه آله سیز؟ اؤزبېک تیلیده شعر آیتگن و یازگن مسعود غزنوی نی قه یپردن تاپه آله سیز؟ کیم که افغانستان تاریخیده اؤزبېک تیلی اهمیتینی بیلمسه، حقیقتده اؤزبېک اؤزی نادانلیکنی یوکلگن بؤله دی و بیز همه میز بو تاریخ نینگ اهمیتی خصوصیده دانا بؤلیشیمیز کپره ک).

شونده ی قیلیب، ۲۹- میزان «افغانستان اؤزبېک تیلی ملی کونی» عملده قانونی لشدی و رسمی تقویمدن اؤزین آلدی. بوندن ۳۰ ییل مقدم میلادی ۱۹۸۹- ییل، ۲۱- اؤکتوبرده (ساویت حاکمیتی حکم سوریب تورگن بیر دۆرده) اؤزبېکستان حکومتی تیل تۇغریسیده قانون قبول قیلیب، اؤزبېک تیلیگه دولت تیلی مقامینی بېردی. یان قوشنیمیز - جان قوشنیمیز اؤزبېکستانده یوز بېرگن اوشبو قوتلۇغ سنه دن ۱۵ ییل اؤتیب، ۱۳۸۲- قویاش یبلی قبول قیلینگن افغانستان اساسی

قانونيىده، افغانستان اۋزبېك لرى نىنگ تىلىگه اوچىنچى رىسمى تىل مقامى بېرىلدى. اينقسه افغانستان جمهور رىئىسى محمد اشرف غنى حاكمىتى دۋرىده اۋزبېك تىلى نىنگ جمعىته گى موقعى ينه-ده كۋترىلدى. اۋزبېك تىلى فعال ملاقاتلر واسطه سىگه ايلندى. قۇللنىش دايره سى تاباره كېنگه يىب بارماقده.

شو اۋرىنده اۋزبېك تىلى نىنگ دنيا تىللىرى قطارىده گى موقعى تۇغرىسىده قىسقه تۇختله دىگن بۇللك، معلوماتلرگه كۋره، دنياده گى تىللىرى نىنگ سانى ۶ مىنگ اطرافىده دېيىلده. انه شو تىللىردن ۱۴ ته سىده انسانىت نىنگ اوچدن ايگى قىسمى گېلىشه دى. اوشبو تىللىرى نىنگ هر بىرىده سۋزلىشه دىگنلر سانى اېسه ۵۰ مىليوندن آرتىق. دنياده گى ۷۰ تىلده گېلىشه دىگنلر ۵ مىليوندن كۋپ بۇللك، قالگن تىللىردە ۱ مىليوندن آز كىشى سوزلىشركن. فكتلرگه مراجعت قىلىنسه، دنياده اۋزبېكلرى نىنگ سانى ۵۰ مىليون اطرافىده بۇللكنى، نفۇدى جهتىدن ۳۲- اۋرىنده تورگنى كۋزگه تشلنهدى. شو جملهدن افغانستان نىنگ شمال و شمال شرقىده جايلىشگن ۹ ولايتىده ۱۰ مىليونگه يقىن، شونىنگ دېك تاجىكىستان، قىرغىزىستان، قزاقىستان، توركمنىستان، توركيه، روسيه، پاكىستان، امرىكا، عربستان اۋلكه لرىده ۲ مىليون بىلن ۵۰۰ مىنگ آره ليغىده اۋزبېكلر استقامت قىلهدى. اۋزبېكىستان اھالىسى اېسه ۳۵ مىليوندن آشىب قالدى. ۵۰ مىليون نفوسگه اېگه بۇللك خلق عصرلر سىناويدن اۋتگن، تىلى، مدنيتى، صنعتى و تاريخى باشقه لرگه نمونه بۇله- آله دىگن خلق حسابلنهدى.

۲۰۱۰ - ۲۰۲۰- يىللىرى نظردە توتىب آيتە دىگن بۇللك، افغانستانده اۋزبېك تىلىنى اۋرگنىش و رواجلىتىرىش اوچون هيچ قندهى تۇسوق يۇق. تىل بىلن بىرگه علم-فن، تىكنالوژى، تعليم-تربيه، دىپلوماسى، بانكدارلىك و باشقه ساحه لرىنى

رواجلنتيريش، اوشبو ساحه لرده قوللنه ديگن سؤز و اتمه لرنى تيزيمگه ساليش و اولر اوستيده علمي ايزلنيش لر آليب باريش دور طلبة دير. چونكه افغانستان اساسي قانونيده بو تيلگه اوچينچى رسمي تيل مقامى بېريلگن. بيز بو تيل نينگ اولكه ده- گى نفوذىنى آشيريش اوستيده تينيمسيز ايشلشيميز، اؤزبېكلرنينگ مملكتده گى اؤرنى و مملكت ترقياتىگه قوشيب كېله ياتگن حصه سىنى كورستيب بېريشيميز ضرور. بو ساحه ده گى ملي مسووليت اېسه اېنگ اوله تيلشناسلر، سياستچيلر، قاله- وېرسه برجه اؤزبېكلر ذمه سىگه يوكلنه دى.

ادبياتلر:

۱. اؤزبېك خلقى نينگ كېليب چيقيش تاريخى، (۲۰۱۵) احمدعلى عسقراوف.

۲. آنه تىلى و ادبيات (۲۰۱۸) شوكت ينگى بايوف، شهزاده قهارووه.

۳. قانون اساسى افغانستان (۱۳۸۲).

(عزيزالله ارال اؤزبېك تىلى كونىنى رسمي لشتيريش مناسبتى بيلن جمهور رييس حضوريده.

افغانستان ارگى، چهارچنار قصرى، كابل - ۲۰۱۹)

افغانستانده قیرق کون دوام اېته دیگن بیرهم

(نورؤزی عالم بیرهمی)

شوروي حاکمیتی دؤریده اؤرته آسیا جمهوریتلریده نورؤز چېکلاولرگه دوچ کېلگنی دېک، افغانستان خلقی هم ۱۹۹۶-۲۰۰۱-ییللرده طالبان رژیمی دؤریده، شونینگ دېک، طالبان حرکتی قیته حاکمیتگه کېلگن ۲۰۲۱-ییلدن باشلب نورؤز بیرهمیدن بوتونلهی محروم بؤلدی.

افغانستان خلقی، کؤکلم آیلریده مملکتگه کؤچمنچی قوشلرنینگ کېلیشی بهار باشلنیشیدن درک بیرهمی، دېب حسابله یدی. قدیمگی بلخ اولکه سیده «میلۀ گل سرخ»، دېب آتله دیگن عطر گل بیرهمی ییل نینگ ایلک ۴۰ کونی دوامیده مزارشریف شهریده حضرت علی زیارتگاهیده قیزیل لاله لرنینگ آچیلیشی مناسبتی بیلن اؤتکزله دی. اوشبو بیرهم نینگ اهمیتی شونچه لیک کتّه که، بیرهمگه

مرکزي آسيا، يقين شرق و باشقه خارجي اولکه لردن سياح لر بو شهرگه کېليب اشتراک اېتیشه دی.

عطر گل (گل سرخ) بیره میگه ايريم افغانستان ليکلر «جنده علی» ياکه «جنده سخی»، دپيه ديني مراسم صفتیده هم يانده شه دی. اولر نینگ اعتقاد یگه کوره مزار شریفده اؤتکز یله دیگن نورؤز بیره می حضرت علی خلیفه لیگیگه تېگیشلی بؤلگن مراسم. افغانستان نینگ تورلی بورچکلریدن اون مینگل ب آدم لر اشتراک اېته دیگن و مزار شریفده گی ماوي مسجده اؤتکز یله دیگن اوشبو مراسمده «جنده» کؤتزیله دی. بو علم ياکه «جنده» قؤلده تیکیلگن تورلی متاعلر بیلن بېزه تیلده دی. بوندن تشقري، مراسم چاغیده ۲۱ ته تويدن اؤق اوزیله دی و کؤپل عالی مقام دولت عملدارلری اشتراکیده مراسم باشلنده دی.

حضرت علی گه ۱۵- عصرده سلطان حسین بايقرا تامانیدن علی شېر نوایي واسطه سیده قوریلگن مقبره حولیسیده بیل نینگ بیرینچی کونی - یعنی نورؤز بیره می نشانلنده دی. نورؤز بیره می نینگ رنگمه- رنگلیگی و گؤلب- یشنشی بلخ خلقی اؤرته سیده اؤزیگه خاص معنا کسب اېته دی. بو مبارک بیره م هرات نینگ تېموري لر دؤریگه، اینیقسه سلطان حسین بايقرا حکمرانلیگی دؤریگه باریب تقه له دی. حسین بايقرا ۱۴۷۴- بیلده معرفت پرور وزیري امیر الکلام میر علی شېر نوایي، مولونا عبدالرحمن جامي، مولونا سعدالدین تفتازاني، مولانا حسین واعظ کاشفي و باشقه عالم و علمالر، همده اؤشه دؤر زاده گانلری بیلن بیرگه لیکده امیر المؤمنین حضرت علی قبرلرینی قوریش اوچون بلخ گه تشريف بویوریشه دی.

درحقيقت، خودى شو دوردن باشلب اېسكى بلخ شهريدن ۱۵ چقيريم اوزاقليكدىكى مقدس زيارتگاه اطرافيدى بنالر و اويلر قوريليشى بيلن مزارشريف شهري نينگ تمل تاشى توييلهدى.

تېموري لر، اينيقسه سلطان حسين بايقرا حكمدارليگى دوريدى (۱۴۶۹-۱۵۰۶) هراتدن نوروز كونلرى خلق مزارشريفدهگى حضرت على نينگ كوك گنبد زيارتگاهيگه كېلگن. اوشه پيتلردى نوروزده اويلنه ديگن ياشلر نينگ توى خرجتلى دولت تامانيدن تولنگن. تېموري لر دورى هرات علم-فن و صنعت مركزى بولگن، شهردى كۆپل مکتبلر تشكىل اېتىلگن و بو مکتبلردى اوقووچيلر تورلى بيليملر اېلىشگن. شو مکتبلردى بىرى هرات نينگ شمالي قسמידى، ملا حسين واعظ كاشفي مقبرهسى يقينيدى جايلشگن مکتب بولگن. بو مکتب اوقووچيلردىن ملا محمد جان هر كونى مکتبدىن چيقيب، عبدالرحمن جامي مقبرهسى يقينيدىگى «قلمفور بولاغى» گه بارر و يۇلدى صرف و نحونى يادلر، همده بىر آز بولاغ بوييدى اولتيريپ دم آلردى.

كونلردى بىر كون بىر گروه قيزلر (اولر آرەسيدة تېموري سركرده لريدى بىرى نينگ ايشى اسملى قىزى هم بولگن) جامي زيارتگاهيگه باريشىدى. قيزلر زيارتگاه يقينيدىگى «قلمفور بولاغى» گه بارگنلريدى، بولاغ بوييدى ملا محمد جان طهارت قيله ياتگن بولدى. اوشه پيت قتيق شمال توريب ايشى نينگ قرسينى ملا محمد جان يقينيگى اوچيريب تشلەيدى. ايشى يوگوريب قرسينى آلماقچى بولگنيدى اونگى ملا محمد جان نينگ كۆزى توشيب قالدى. شوندى سۇنگ اولر بىر-بىريگى عاشق بوليب قاليشىدى. ييگيت قىزگى اويلنماقچى بولدى، اما اولر نينگ ايلهسى راضى بوليشمەيدى. شوندى كېين اولر، هرات بيلن مزارشريف

اؤرتە سېدە گى مضافە بېر نېچە مىنگ چقىرىم بۇلىشىگە قرەمەى، اگر نكاحىمىز عملگە آشسە، نورۇز دە «حضرت على زيارتگاہى» گە بارىب، او مبارك مكان نىنگ بېر مدت تازە لاوچىسى بۇلىب خدمت قىلەمىز، دېب قرار قبول قىلىشەدى.

عائشە تېز-تېز بولاق بۇيىگە بارر و اوز مراد-مقصدىگە يېتىش اوچون دايم منە بو قۇشيقنى خىرگايى قىلر اېدى:

بىا كه برىم به مزار، ملا ممدجان

سىل گل لاله زار، وا وا دلبر جان

به دربار سخى جان گله دارم

يخن پاره ز دست تو نگارم

پس از مرگم بيايى بر مزارم

مدام در دعا در انتظارم

بىا كه برىم به مزار، ملا ممدجان

سىل گل لاله زار، وا وا دلبر جان

بېر كونى عائشە بولاق باشىدە اوشبو بىتلرنى خىرگايى قىلىب تورگنيدە، تېمورى لر دورى نىنگ بىلىمدان وزىرى امير عىشېر نوايى اوز همراھلرى بىلن بولاق يقىنيدن اوتىب كېتەياتگن بۇلەدى. عائشە نىنگ نالە بىلن قۇشيق آيتە ياتگىنىنى اوزاقدن اېشىتىب، بو آواز دە قندەى دىر سحرلى معنا بارلىگىنىنى انگلەيدى و شوندن سۇنگ نوايى بولاققە يقىنلىشىب، عائشە آلدىگە بارەدى و مېھربانلىك بىلن اوندىن سۇرەيدى: «تۇغرىسىنى آيت قىزىم، ملا محمد جان كىم، نېگە آوازىنگدە آغىر بىر آغرىق بار؟».

عایشه اولیگه اوبه لیب، جواب بېرمه ی جیم توره دی؛ اما امیر علیشېر اونگه آته لرچه وعده بېریب، «اگر راست گپیرسنگ، یاردم بېره من»، دېدی. شونده عایشه امیرگه اؤز عشقی حکایه سینى باشدن-آیاق بیان اېتیب بېره دی و ملا محمد جان سیزینگ اؤز مکتبیینگیز اؤقووچیلریدن دېیه، قوشیب قویه دی. اېرته سی امیر شخصاً عایشه نینگ آته سی آلدیگه باریب، عایشه نی ملا محمدجانگه سؤره یدی. وضعیتنی توشونگن قیزینگ آته سی نوای نی حرمت قیلیب، بو نکاحگه راضی بوله دی. امیر بو ایگی عاشقنی اؤز لری وعده قیلگنلری دېک، مزارشریفگه جؤننه دی. اولر اؤشه جایده تورموش قوریب، بیر مدت کؤک مسجدده خدمت قیلیشه دی.

(حضرت علی زیارتگاهی نینگ ۱۸۹۰-ییلگی کۆرینیشى)

افغانستانده ییل نینگ بیرینچی کونی «نورؤز»، ایگینچی کونی اېسه «دهقان بیرهمی (جشن دهقان)» دېب ناملنه دی. ییل حسابی نورؤزدن باشلنه دی.

بيلى نىنگ بىرىنچى آيى «حمل» نىنگ ۱- كونى، ۲۱- مارچ گه تۇغرى كېلەدى. ۲۰۲۴- يىلى نىنگ ۲۱- مارچىدىن اعتباراً ۱۴۰۳- ھجرى شمسى (قوياش) يىلى تقويمى كوچگه كىرەدى. موچل^{۱۴} بۇيىچە ۱۴۰۳- يىلى «بلىق» يىلىگه تۇغرى كېلەدى.

نورۇز عنعنەلىرى

يېتى تور مېوه (ھفت مېوه):

افغانىستان اھالىسى نىنگ اېنگ قىزىقلى نورۇز عادىلىرىدىن بىرى بو يېتى قوروق مېوهدىن تۈزەتيلەدېگن طبعى شربت بۇلەدى. يېتى مېوه دېگندە، قوروق مېوه لىنىنگ يېتى تورىدىن تۈزەلەدىگن شربت اچىملىگى توشىنېلەدى. اولر: مەيىز، جىيىدە، پستە، بادام، اۋرىك، يانغاق، نخود كېلىردن عبارت بۇلىب، نورۇز آقشامى سووگه اويوتىب قۇبىلەدى و نورۇز كونى مېوهلى شربت صفتىدە اچىلەدى و كېلگن مېهانلرگه تارتىلەدى.

اېران دە «ھفت مېوه» اۋرنىگه «ھفت سىن» توشونچەسى كېنگ ترقلگن. «ھفت سىن» دېگنى «س» حرفى بىلن باشلنەدىگن ۷ تە نرسەنى انگلنەدى، مثلاً: سىب، سمنو، سىر، سىنجد، سبزه، سرکه و سماق سۆزلىرى نىنگ باش حرفلىرىدىن آلىنگن بۇلىشى مېمكىن. اېرانلىكلرنىنگ تعبىرى بۇيىچە «۷ سىن» نىنگ ھر بىرى اۋزىگه خاص خصوصىتگه اېگه. «ھفت سىن» دسترخوانىدەگى سبزه (كۆكت) - طبعى نىنگ يىنگىلىنىشى؛ سىر (سرىمساق) - سلامتلىك؛ سىنجد (جىيىدە) -

^{۱۴} موچل: شرقى و مركزى آسپادە كېنگ ترقلگن، عادىدە ۱۲ يىلنى قمره ب آووچى و ھر بىر يىلى بىر حيوان (سېچقان، سىگىر، يۇلپرس، قوبان، بلىق، ايلان، ات، قۇى، مېمون، تاووق، ايت، تۇنغىز) نىنگ نامى بىلن ائەلەدىگن ھمدە يىلى باشى ۲۲- مارچدىن باشلنەدىگن يىلى حسابى.

اؤزینی توتیش و اؤزینی آقلاش رمزی؛ سماق (تاغ مېوه سی) - تانگ بېلگیسی؛ سمنک (سومه لک) - کوچ، اونومدارلیک و سلامتلیک رمزی؛ سرکه (سرکه) - صبر - طاقت رمزی؛ سیب (آلمه) - سلامتلیک بېلگیسی صفتیده قبول قیلینگن.

سومه لک (سمنک):

سومه لک تیارلش نورؤزنی نشانله دیدیگن برچه خلقلر آره سیده کپنگ ترقه لگن مراسملردن بیرى. افغانستانلیکلر آره سیده سمنک نامی بیلن مشهور بؤلگن سومه لک نه فقط نورؤزگه خاص طعام، بلکه یخشیلیک و برکه آلیب کپلش رمزی صفتیده هم کته اهمیت کسب اېته دی.

سومه لک طعامینی اؤزبېکستانده بیل نینگ تورت فصلیده تاپیش ممکن. بو طعام مخصوص شیشه ایدیشلرده، یخچالرده سقلنده دی.

سومه لکنی اساساً عیاللر نورؤز کپچه سی تانگ آتگونگه قدر پیشیره دیلر. ساز - صحبت قیله دیلر، دایره چه لیب قوشیق ایتهدیلر. دینی و شعری کتابلرنی اؤقییدیلر.

سمنک در جوش و ما کفچه زنیم

دیگران در خواب و ما دفچه زنیم

ترجمه:

سومه لک قینه پیدی، بیز کوره ک اوره پییمیز،

باشقه لر اوخله پیدی، بیز دایره چه له پییمیز.

نوروز خوانليک:

نوروز افغانستانده اوزاق و قيزيرقلى حكايله لرگه اېگه. مملكت اهاليلى آره سیده «کمپيرک» دېب نام آلگن عنعنه، اېرانليکلرده «حاجى نوروز» دېب آتلهدى. اصليده «کمپيرک» دېگنده کېکسه کمپير توشينيليشى کېرهک، لېکن نوروزنينگ کمپيركى اوزون ساقاللى، اوزون عصالى، رنگمه-رنگ كييملى، يېلکه سيگه توره آسيب آلگن، چق-چقى و طبيعتنينگ ينگيلنیش قدرتينى افاده لاوچى اوزون تسبيحلى چالدين عبارتدير. او اوزى نينگ همراهرلى بيلن بيرگه اويمه-اوى، قيشلاقمه-قيشلاق يوريب، ساز چه لیب، شعر اوقیب نوروز بيلن همهنى تيریکلهيدى. خاندانلر اولرگه نوروز هديه لرينى بېريشهدى. بو عنعنه اساساً مملکت نينگ باميان و دايکندى ولايتلريگه خاص عنعنه حسابلندهدى.

اوغلاق (بزکشى):

اوغلاق اويينى - اوزبېکستانده (کوچکرى) دېب آتلهدى. بو اويين افغانستان و مرکزي آسيانينگ ايريم اولکه لريده محلي و ملي سپورت اويينى حسابلندهدى. آت اوستيده گى چاپاندازلر باشى کېسيلگن، ايچک-چواقلرى آيب تشلنگن بوزاقنى ميدان بويلب مسابقه قيليشهدى. اوشبو مسابقه ده چاپاندازلر بوزاقنى دايره دېب آتلهديگن آق چيزيق و بېراق بيلن بېلگيلنگن کتّه ميدانگه آيب چيقيب، تیکيلنگ بېراقدن ايلنتيريب، قيته دايره گه آيب کېليب تشله يديلر. شوندهى عملنى بجرگن چاپانداز غالب دېب اعلان اېتيلهدى. دايره بيلن بېراق اورتھ سیده گى مصافه چمهسى يريم كيلومترچه بولهدى. اوغلاق اويينى نوروزدن تشقري بيل نينگ کوز و قيش موسملريده هم اوتکزيلهدى.

نورۇزگه خاص طعاملر:

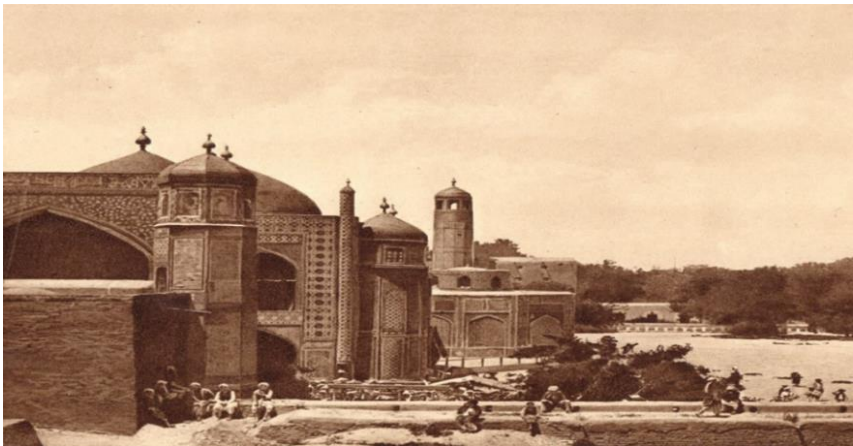
افغانستانلىكلر نورۇزنى اۇزلىرى نىنگ محلي و ملي طعاملرى و شيرينلىكلرى بيلن كوتيب آليشهدى. مثال اوچون، ايسمه لاق قۇشيلگن سبزی پلو (كۆك آش) و شيرين رنگلى كلچه لرنى نورۇز پيشيرىقلرى دېب تلقين قيليشهدى. شونىنگ دېك، آق رنگ افغانستان خلقى اوچون بخت و فراوانلىك بېلگىسىنى افاده اېتهدى، شو باعث كۆپچىلىك يىنگى يىل بخت و آمدگه تۆله بۇلسين دېگن نيتده نورۇز آقشامى آق خۇراز سويىب، اونى سبزهواتلر بيلن پيشيريب نورۇز دسترخوانىگه تارتيشهدى.

افغانستانلىكلرنىنگ يىنه بير نورۇز طعامى بليق و جلبى دير. اونشتيرىلگن ياشلر قىزىنىگ اويىگه پيشيرىلگن بليق و جلبى شيرينلىگىنى كييم-كېچكلر بيلن نورۇز هديه سى صفتيده «نورۇزلىك» آليب باريشهدى. بولردن تشقرى رنگلى شيرين كلچه، كۆك سامسه، كۆك چوچوره، قۇزى گۆشى و ياغده پيشيرىلگن سامسه كىبلر نورۇز پيشيرىقلرى سيره سىگه كيرهدى. كوچى يېتگن كيشيلر نورۇز دسترخوانىنى شوندهى ناز-نعمتلر بيلن بېزه شهدى.

نورۇز كۆپچىلىك تامانىدن قدرلنه ديگن مدنى عنعنه صفتيده ۲۰۰۹- يىلده جهان مدنى ميراثى رۇيخطىگه كىريتيلدى. نورۇز يىنگى كون دېگنى، بو كون استوا خطى (اېكواتور) نىنگ قوياش مركزىنى كېسىب اوتيش لحظه سى حسابلنهدى. شو باعث بو كون هر يىلى قوياش يىلى نىنگ بيرىنچى كوني صفتيده نشانلنهدى. عادتده بو ۲۱-۱۹ مارچ كونلرى صادر بۇلهدى. شو سببلى ۲۱- مارچ نورۇز بيره مى دېب بېلگىلنگن و او خلق ارا نورۇز كوني دېب ناملنگن.

نورۇز ۱۷- عصردن تا بوگونكى كونگچە اوزليگىنى سقلب كېلەياتگن عنعنوي بېرەم. دنيا بۇيلب ۳۰۰ مىليوندن آرتيق كىشى بو كونى نشانلەيدى. اما بو مملكتلر نىنگ هر بېرىدە نورۇزنى نشانلش عادتلرى و اصوللرى اوزيگە خاص خصوصيت، جاذبەگە اېگە. قاره دېنگيز اطرافى، مركزى آسيا، قفقاز و يقين شرق مملكتلر يده نورۇز بېرەمى اوزيگە خاص طرزده نشانلندى.

نورۇز نىنگ اصل وطنى قديمكى بلخ ديارى بولگن. يوز يىللر اول بو ديارده نشانلنگن نورۇز بېرەمى تاريخ خاطرە سىگە ميخلنگن.

(حضرت على زيارتگاهى نىنگ ۱۹۱۵- يىلدەگى كۆرىنىشى)

سمرقند قازانى:

«يېتى مېو» شربتىنى خلققە ترقه تيش اوچون كنه مس قازان، همده اوزون «جندە ياغاچى» حضرت على گە نسبت بېرىلگن مقبرە يعنى زيارتگاهدە سقلىب كېلىنماقدە. قازان ماوراءالنهر حكمدارلريدن بېرى امير عبدالله بوپروغى بىلن سمرقنددە يسەلىب، ۱۶۲۹- يىلدە بلخ گە كېلتىرىلگن. شونىنگ دېك، ۱۸۶۷-

بیله حضرت علی بیراغینی کۆتریشده فایده لنینلگن یاغاچ امیر شبرعلی خان نینگ بیرینچی اؤزین باسری محمد علم خان تامانیدن آمو دربانینگ شمالی تامانیده گی (حاضرگی اوزبیکستان) اؤرمانلریدن آلیب کهلینگن.

(حضرت علی زیارتگاهیده گی سمرقند قازانی)

تیموری لر دوریدن حاضرگچه دوام اپتیب کهله یانگن نورؤز بیرهمی «جشن گل سرخ (قیزیل عطر گل بیرهمی)» نامی بیلن هم مشهور. «گل سرخ» مراسمی نورؤز کهلشی بیلن بیر وقت نینگ اؤزیده البرز و شادیان تاغلی ابتگیده گی تیکسیلیکلر و آیرلرده اؤسه دیگن قیزیل لاله لر، «قیزغداق لر» نامی بیلن چنبرچس باغلیق. حضرت علی زیارتگاهیده کۆتریلگن «جنده» یاغاچی ۴۰ کون اؤتیب قیته توشیریلیشی بیلن «گل سرخ» مراسمی، یعنی نورؤز بیرهمی اؤز نهاییه سیگه بیته دی.

ادبیاتلر:

۱. غبار، غلام محمد، افغانستان در مسیری تاریخ (افغانستان تاریخ دوامیده)، کابل، ۲۰۱۲
۲. قیصاری، سید ابراهیم، تاریخ بلخ (بلخ تاریخی)، مزاری شریف، ۲۰۱۲
۳. عبدالحی، علی اصغر و حبیبی، عبدالحی، تاریخ افغانستان (افغانستان تاریخی)، کابل، ۲۰۱۵
۴. امیر احمدیان، بهرام آداب، آیین‌ها و باورهای مردم افغانستان (افغانستان خلقی نینگ عرف-عادتلی، مراسملری و اعتقادلری)، بیرینچی نشر، کابل، ۲۰۱۳

عبدال مطلب بېك

(مدنيت پرور مجاهد)

الحاج شهيد عبدال مطلب بېك، اسلام و اپركينلىك يۇلىده شهيد بۇلگن اتاقلى مهاجلردن بېرى. او، دين يۇلىده خذمت قىلووچى كيشيلر بىلن بىر صفده توريب باتورلىك بىلن شهيدلىكنى جان و دلدن قبول قىلدى و ياوگه قرشى مقدس جهاد يۇلىده متانتلى ايز قالدردى.

مدنيت سبور و خوش خۇلق بو بويوك انسان ياشليگيدناق يوكسك انساني تفكر بغريده اولغهييب وايه گه يېتىدى. شېهه سيز هر بىر عايله اوزى نىنگ فرزندلرى تربيه سى و اولرنىنگ دنيا قره شى اوچون اساسى و مهم رول اوينيه يدى. رحمتلى مطلب بېك نىنگ آته سى تخار ولايتى نىنگ نفوذلى شخصيتى، بويوك و خير خواه كيشيلرىدن اېدى. اونىنگ ايچكى و تشقى كورينيشى بىر تور مهر-محبندن درك بېرىب تورر اېدى.

شهيد نينگ آتەسى، تخار ولايتى نينگ ھزار سموچ ولسوالىگىدە دىياگە كېلگن و شو يېردە يشب حياتدن كۆز يومگن. قوياش ۱۳۳۳- يىل ياز كونلر نينگ بېرىدە كېچكى پەيت، آليس قيشلاق دە گى بو خاندان دە بېر گۆدك دىياگە كېلەدى و اونگە عبدالمطلب، دەب آت قۇيىلەدى. «بېك» اېسە بو خاندان نينگ عايىلوي تخلصى دېر.

الحاج شهيد عبدالمطلب بېك باشلنغىچ تعليماتنى ھزار سموچ قيشلاغىدە گى مکتب و مدرسە دە آلهدى. سۇنگرە سراى سنگ اۇرتە مکتبىدە يوقارى سويە دە تعليم آيش مقصدە اۇقىشگە كىرەدى. لىسەنى ۱۳۵۰- يىلدە يىكونلگندن كېين عسكرلىك مكلفيت دۈرىنى اۇتشيگە تۇغرى كېلەدى. او ۱۳۶۶- يىلدە تخار ولايتى نينگ كمىسارلىك ادارهسى تامانیدن خوست و پكتيا ولايتلریدە عسكرلىك خدمتىنى بجرىش اوچون خوست گە يوبارىلەدى. اۆتمەى، بىلىمى و توشونچەلى بۇلگن مطلب بېك حربى مسووللر ايشانچىنى قازانيب، خوست ولايتى بېرىنچى كندك (۱۸- غند) نينگ كاتىبى اۇلەراق تعيين اېتىلەدى.

بېك، اوشبو حربى لوازمە ايشلب تورگن پەيتىدە، سردار محمد داوود خان حكومتىنى تۇنترىش نىتدە ۱۳۵۷- يىل، ۷- ئورده كمنونستلر كودتاسى يوز بېرە- دى. سياسىي اقتدار نور محمد تركى قۇلىگە اۇتگنیدن سۇنگ، عبدالمطلب بېك بعضى ايدولوژى ضدیتلر باعث بېر نېچە آينى قماققە آينەدى.

بېك، قماقدن آزاد بۇلگنیدن كېين، انچه وقت تخار ولايتىدە شخسى و فرهنگى فعالیتلر بىلن شغللەندى و اوز ايمانى و وجدانى مسووليتىنى حس اېتىب، ۱۳۵۸- يىل سنبله آيىدە تخارلىك مجاهدلر صفيگە قۇشیلەدى. كۆپ اۆتمەى، صداقتى

طفیلی مجاهدلر ایشانچینی قازانیب، استاد برهان الدین ربانی نینگ حُسن نیستی بیلن مجاهدلرنینگ مهم حربی قطعهلریدن بیریگه قوماندان ایتیب تعینلنهدی.

قومندان مطلب بېک، ۱۳۵۸- ییل، ۶- جدی آیدده تخار ولایتیده کمونست حکومتنی شکست بېریب، مذکور ولایتنی بېگانه کوچلردن تازه لشگه موفق بؤلده- دی. کۆپ وقت اؤتمه‌ی، شوروی نینگ قیزیل قؤشونی باستیریپ کیریپ، مجاهدلرنی تخار ولایتیدن سوریب چیقاره‌دی.

عبدال مطلب بېک ۱۳۶۰- ییل، مملکت ملی قهرمانی شهید احمد شاه مسعود بیلن اوچره شیب، رسماً شورای نظار اعضاسی هم بؤلده‌دی. شوندن سؤنگ، جهادی قوماندان اؤلهراق، ملی قهرمان رهبرلیگیده تخار ولایتیده کمونیست رژیم قوله تیلگونگه قدر جهاد و کوره شگه دوام بېره‌دی.

۱۳۶۸- ییل، ۲۰- اسدده تخار ولایتی بوتونله‌یینه مجاهدلر قؤلیگه اؤته‌دی. کۆپ اؤتمه‌ی، قوماندان ملا عبدالودود و اونینگ بیر قنچه صفداشلی نامعلوم شخصلر تامانیدن ترور قیلینه‌دی. شوندن سؤنگ تخار ولایتیده شهید عبدالودود رهبرلیک قیله دیگن بیریک حربی قطعهنینگ بوتون مسوؤلیتی عبدال مطلب بېک بېلگه سیگه یوکلنهدی.

مطلب بېک، قویاش ۱۳۷۱- ییل مجاهدلرنینگ اسلامی دولتی شکللنیشی بیلن مجاهدلر حکومتی رهبرلیگی نینگ یوقاری مرتبه‌لی رسمی لری ایسته‌گی اساسیده تخار نینگ ۵۵ پیاده فرقه‌سی ۵۴۳ غندی قوماندانی ایتیب تعینلنهدی.

افغانستانده قوراللی طالبلر نینگ اوروشی کپنگه ییشی بیلن مطلب بېک طالبان حرکتی قوله تیلگونگه قدر، تخار ولایتیده عمومی قوماندان صفتیده طالبلر گه قرشی آنه یورتینی جنگریلردن حمایت قیلیب توردی.

ایتیش کپره ک که عبدالمطلب بېک ۱۳۷۷- ییل، اؤشه وقت نینگ دولت باشلیغی استاد برهان الدین ربانی نینگ یوقلیغیده، قیسقه بیر مدت افغانستان اسلامي دولت ریاستی مسوولی و سرپرستلیغینی هم ذمه سیگه آلگن ابدی.

رحمتلی بېک، طالبان تیزیمی آغدیریلگندن کپین، ۱۳۸۰- ییلده مملکنده مؤقت حکومت اؤرته گه کپلیشی بیلن تخار ولایتی نینگ امنیه قوماندانی صفتیده تعیینلندی. او، قوراللی طلبلر گه قرشی حربی موفقیت قازانگنی آرتیدن فوق العاده (پاسوالیک) رتبه سی بیلن تقدیرلندی. افغانستان اسلامي جمهوریت دولتی تامانیدن ۱۳۸۴- قندوز ولایتی نینگ امنیه قوماندانی اېتیب تعیینلندی.

عبدالمطلب بېک ۱۳۸۵- ییلده مملکت قوم-قبیله لر و چیگره لر وزیرلیگی نینگ سیاسی معینی صفتیده تعیین اېتیلدی.

سؤنجره، الحاج عبدالمطلب بېک، تخار ولایتی نینگ ملت وکیلی اؤله راق افغانستان ملي کپنگشیکه سېلندی. مطلب بېک وکیلیک دوریده هم اؤتکن ییللردېک مردم نینگ خدمتیده بولیب، قوملر اؤرته سیده بیرلیک و بیردملیک یولیده فعالیت آلیب باردی.

مینگ افسوس که، الحاج عبدالمطلب بېک ۱۳۸۶- ییل، ۴- جدی ده تالقان شهری نینگ سرای سنگ منطقه سیده جنازه نمازینی اؤقیب تورگن پیتیده، نامعلوم شخصلر تامانیدن شفقت سیزلرچه شهید قیلندی. قالو انالله و انالیه راجعون!

الحاج شهید عبدالمطلب بېک، مجاهد سیاستچی و فرهنگی شخصیت اېدی. او جهاد دَوریده هم، اوروش جبهه‌سیده قورال و جنگ بیلن یانمه-یان قلم و مطالعه‌دن هم کۆز اوزمه‌دی. او اؤز باشقروویده بؤلگن عسکلرنی اوروش جبهه‌سیده هم بیلیم و معرفتگه تشویق اېتر اېدی. اونینگ بو ترغیب و تشویقی نتیجه‌سیده کۆپ‌گینه عکسرلر سوادلی بؤلشیدی.

شو اۆزینده اۆزیم گواهی بؤلگن وکیل عبدالمطلب بېک‌نینگ فرهنگی خصوصیتی توغریسیده قیسقچه تۇختلیب اؤتماقچیمن. شهیدنینگ وکیللیک دَوریده بیز بیر قنچه علمی و فرهنگی کیشیلر ایریم فرهنگی فعالیتلر، جمله‌دن اؤزبک تیلیده کتاب چاپ اېتیب ترقه‌تیش خصوصیده او کیشی‌نینگ فکرینی آلیش نیتده حضورلریگه باردیک. رحمتلی وکیل بیزنی کوتیلمه‌گن درجه‌ده خوش قرشیلهدی؛ رحمتلی وکیل، رېجھه‌نی تکلیف قیلیشیمیز بیلن بیزگه، «یازیلیب باسیله‌دیگن کتابلر تېکشیریلیب و نقد بؤلشیشی اوچون معین و صلاحیتلی بیر مرکز اچیلیش کپره‌ک»، دېبه مصلحت بېریش بیلن، امکان قدر مالی و معنوی قۇللب-قۇتلشگه وعده بېردی. افسوس، آره‌دن کۆپ اؤتمه‌ی شهید بۆلدى. انه شو مشئوم حادثه بیلن، نظرده توتیلگن فرهنگی مرکزینینگ اچیلیش رېجھه‌سی هم باشی بېرک کۆچه‌گه کیریپ قالدی.

سیاست و جهاد ساحه‌سیده کۆزگه کۆرینرلی فعالیت آلیب بارگن الحاج شهید عبدالمطلب بېک، اجتماعی ایشلرده هم خیرخواه بیر شخصیت اؤله‌راق کیشیلر قلبیده عجایب اؤچمس ایز قالدیرگن.

شهيد نينگ مهمانخانه سى، اجتماعي فعاليتلر اوچون تۇپلنیش اوچاغى بۇلگن. اونينگ دسترخوانى و اېشىگى هر دايم همه اوچون اچيق بۇلگن. اونينگ مهمانخانه سى، ملت مهمانخانه سى صفتيده بار-بار تيلگه آيب كېلىنگن. افغانستان اسلامي دولتى حاكم بۇلگن پيىتلرده، اينيقسه مقاومت دوريده، شهيد نينگ اويى افغانستان خلقى نينگ مهمانخانه سيگه ايلنگن. ايتيليشيچه، ايريم حالرده بېك نينگ مهمانخانه سى جمهوريت رياستى مركزىگه ايلنگن. خلص، بو تۇغريده يازيله ديگن سۇزلر قاغازگه سغيمه يديگن اونوتيلمس خاطرده لردير.

فصل دوم

مقاله‌های دری

بهترین زبانها، زبان مادری است!

ارال

نوایی حامی حقوق انسان

(بازتاب حقوق بشر در اشعار امیر علیشیر نوایی)

«هرکس می‌تواند بدون هیچ گونه تمایزی، به ویژه از حیث نژاد، رنگ، جنس، زبان، دین، عقیده سیاسی یا هر عقیده دیگر، و همچنین منشاء ملی یا اجتماعی، ثروت، ولادت یا هر وضعیت دیگر، از تمام حقوق و همه آزادی‌ها بهره‌مند گردد».

(اعلامیه جهانی حقوق بشر)

زهی از شمع رویت چشم مردم گشته نورانی
جهان را مردم چشم آمدی از عین انسانی

به راستی در تاریخ ادبیات قرن نهم هجری، در منطقه، به ویژه در آسیای مرکزی و شرق میانه نظیری برای امیر علیشیر نوایی در دفاع از حقوق انسان و گسترش برابری شاه و گدا نمی‌توان سراغ کرد.

جهان که مرحله تنگ شاهراه فناست

در او مجوی اقامت که راه شاه و گداستیکی از شاخصه‌های فکری پنج صد سال قبل از امروز نوایی همانا پرداختن به موضوعات حقوقی از جمله حقوق بشر است؛ هرچند که حق محوری یکی از امتیازات مهم عصر جدید و انسان معاصر محسوب می‌شود، اما شنیدن آن از فراسوی قرن‌ها توسط اندیشمندی چون امیر نظام الدین علیشیر نوایی خیلی‌ها جالب و قابل ارج است. نوایی در پاره‌های زیادی از اشعار خود از حقوق انسانی سخن گفته است. در این بیت اوزبیک‌ی چه زیبا بیان میکند:

آدمی ابرسنگ دپمه‌گیل آدمی،
آنی که یوق خلق غمیدین غمی.

ترجمه: تو گر آدمی، نگو آدم هر آنکو ندارد غم آدمی

(کسیکه از مشکلات مردم بی‌خبر باشد، او را نباید انسان گفت.)

نوایی برابری انسان‌ها را از نگاه طبیعی، حقوق و امتیازات انسانی به گونه‌های مختلف یادآوری نموده است:

هر سفال کهنه در دیر مغان شد جام جم
زانکه آنجا هیچ فرقی در گدا و شاه نیست

وی راجع به حقوق انسانی، به فطرت والای انسان نظر داشته و سرشت همه انسان‌ها را یکی می‌داند. بدون هر گونه تبعیض و امتیاز در خلقت، امیر علیشیر نوایی، بنای هستی را بر عدالت و تساوی دانسته و گفته است:

کاری برون ز امر قضا نیست گر تو را
رنجی رسد به انجم و گردون، عتاب چیست؟

نوایی، آزادی را به اساسی‌ترین و زیباترین صورت آن تجربه کرده است که همانا رهایی از خواهش‌های نفسانی است. روح بلند و آزاده نوایی را هیچ یکی از آدم‌های دنیایی نتوانست بدام اندازد. نه مقام صدارت، نه شهرت علمی و خانوادگی و نه هم در لاک قوم و سیاست اسیر ماند. فانی در همه حال «رند» و آزاد بود و آزادانه زندگی کرد.

با کمترین نگاه به آثار نوایی این حقیقت آشکار می‌شود که نوایی دارای روح سیال و بلند پروازی بوده که هیچ گاهی فراز و فرود روزگار نتوانسته است دمی او را از حرکت و تکاپو بازدارد و یا اینکه تغییری در مسیر حرکت او ایجاد نماید. علامه اقبال لاهوری:

فانی عجب مدان اگر آن گل شگفته است
از اشک ابر سان تو بشگفت، گر شگفت

(علیشیر نوایی، ۱۴۴۱-۱۵۰۱)

دیدگاه ویژه نوایی به زیبایی‌های طبیعت

بدون شک، مشرق زمین در طول تاریخ بشری، یکی از مهمترین مراکز تمدن انسانی بشمار می‌رود. ظهور ادیان الهی، اکتشافات و اختراعات علمی، تبارز ستاره‌های علم و فضیلت و اخلاق یکی پس از دیگری در دوره‌های مختلف زمانی در سراسر این منطقه، گواه روشن این موضوع است.

اگر نیم نگاهی به سیر تحول فرهنگ‌ها و تمدن‌ها، در حوزه کلان منطقه و جهان بشری داشته باشیم، به وضاحت تمام در خواهیم یافت که، هر جا سخنی از اندیشه و خرد انسانی به میان آمده و هر جا یادی از خلاقیت و ابتکار، فرهنگ، هنر و ارزش‌های ماندگار انسانی رفته است، بدون اختیار نامی از خداوندگار بلخ، جلال الدین محمد بلخی، «پدر رنسانس شرق» امیرالکلام میر نظام‌الدین علیشیر نوایی

(فانی)، ابوالمعانی بیدل، ابو علی ابن سینا، ابوریحان بیرونی و دیگر نوایغ و اسطوره‌های شرق نیز به میان آمده است.

روشن و هویدا است که یکی از فرزانه‌گان عرصه علم و هنر در قرن نهم هجری امیر نظام‌الدین علیشیر نوایی است که می‌توان گفت علیشیر نوایی در ابعاد گوناگون علم و اخلاق، هنر و ادب، عشق و عرفان، مدیریت و شهریاری، شخصیت یگانه روزگارش بوده است. وی یکی از معدود چهره‌های متفکریست که به تمام شئون و زوایای زندگی انسانی توجه داشته آنرا به دقت تمام شرح و بسط داده است. از مسایل حقوق تا محیط زیست، از عرفان و شناخت تا تعلیم و تربیه، از مدیریت و کارایی تا خرد ورزی و تعقل، از علم و تکنالوژی تا نیازهای والای روحی و روانی، از آزادی بیان و عقیده تا ستایش ایمان و ایدیولوژی، از جهان‌بینی توحیدی تا جهان‌بینی مادی به روشنی تمام سخن‌ها گفته و درها سفته است.

امیر علیشیر نوایی علاوه بر مقام علمی و تألیفات بسیاری که داشت، از آنجا که شخص خیر و نیکوکاری بود آثارخیره بسیاری از او بجای مانده است. وی به زبان‌های اوزبیکی و فارسی سخن گفته و غالباً داشته‌هایش را در قالب زیبای شعر آراسته است. امیر علیشیر نوایی، متفکر بزرگ، شاعر، ادیب و نویسنده چیره‌دست روزگار، مرد دین و سیاست، شخصیت معروف و شناخته شده جهانیست. وی در بسیاری نوشته‌هایش توده‌ها را به نیکی، راستی، تقوا، طهارت و تعلیم و تربیه فراخوانده است.

نوایی در آبادانی و شکوفایی کشور نقش سازنده و عمده‌یی را بازی نموده است. مکتب‌ها، مدرسه‌ها، مساجد، شفاخانه‌ها و پل‌ها ایجاد نموده است. با در نظر داشت

این حقیقت مسلم و انکار ناپذیر تاریخی علیشیر نوایی در خراسان و تورکستان از نظر ایجاد مراکز خیریه شخصیت کم نظیر و شناخته شده‌یی است. همچنین در تجدید و احیای تمدن و فرهنگ اصیل اسلامی و انسانی جایگاه ویژه را دارد.

به شهادت تاریخ، نوایی یکی از معدود شخصیت‌های روشن ضمیری است که توجه خاصی به محیط زیست و حفظ زیبای‌های طبیعت مبذول داشته است، چیزی که امروزه به مثابه یکی از مشکلات کلان جهانی بدان نگریده می‌شود. به عبارت دیگر آلودگی محیط زیست، تغییرات اقلیمی و پیامدهای ناگوار آن از مدت‌ها به اینسو، یکی از نگرانی‌های عظیم بشری بشمار رفته و اذهان بسیاری از دانشمندان زیست‌شناسی را به خود مشغول کرده است.

اما نوایی، در قرن نهم هجری رعایت اخلاق محیط‌زیستی را در مورد آرایش و حفظ زیبای‌های طبیعت، یک امر لازم و ضروری دانسته و دایما زیبای‌های محیطی را ستوده است:

هوای روح بخش است و می صاف و بهاری خوش
ولی کی خوش نماید این همه گر نیست یاری خوش

ویا در جای دیگر نشاط دل‌ها را متأثر از شگفتن گل‌های تر و هوای صاف بهار دانسته و گفته است:

آمد بهار دلکش و گلهای تر شگفت
دل‌ها از آن نشاط ز گل بیشتر شگفت

میآید از گل چمن عشق بوی خون
گویا که غنچه‌هاش ز خون جگر شگفت

از سوی دیگر در رابطه با محیط زیست و آلودگی‌های آن، دانشمندان عوامل متعددی را عنوان کرده‌اند. فرسایش خاک، قطع جنگلات، گرمای روز افزون زمین، تولید گازهای گلخانه‌یی و تکثر و سایط نقلیه شدیداً محیط زندگی بشر را در جهان با تهدید جدی مواجه ساخته است. حفظ منابع طبیعی شامل ذخایر آبی، جنگلات، گل‌ها و بته‌ها و عشق ورزیدن به آنها می‌توانند محیط زندگی انسانی را سرشار از زیبایی و شادابی نماید، بگفته نوایی بزرگ:

شب‌نم که هوا ریخت به گل‌ها و سمن‌ها
شد آبله عارض اطفال چمن‌ها
گل‌های چمن گر نه شهیدان فراقند
چون لاله چرا غرقه به خونند کفن‌ها
در تاب اگر نیست ازان جعد دل‌آویز
در طره سنبل ز چه افتاده شکن‌ها

دیدگاه ویژه نوایی به طبیعت و احترام به همه پدیده‌های آن به عنوان نمادهای زیبایی محیط زندگی انسان از آنجا درخور قدر است که در چشم او خار و گل از ارزش یکسان برخوردار است برخلاف عرف و عادات دیگر اندیشمندان که برخی پدیده‌های طبیعت را زیبا و بایسته دیده‌اند، مانند «گل» و برخی را مردود و ناخاسته

پنداشته‌اند، مانند «خار». نوایی در عموم نوشته‌هایش زبان و دیدگاه ویژه خود را به مثابه یک روش ثابت حفظ نموده است.

نگرش

نگرش به میراث ادبی کلاسیک ما، به ویژه، نسبت به آثار گرانبار امیر علیشیر نوایی در سال‌های پسین کاملاً تجدید یافته است. اکنون توجه ویژه به مطالعه ژرف‌تر میراث ادبی این شاعر بزرگ، درک هرچه عمیق‌تر از مبانی فلسفی ایده‌هایی که وی مطرح کرده است و جوهر مسئله انسان کامل بیان شده در آثار او معطوف می‌گردد.

سهمی را که علیشیر نوایی در غنماندی گنجینه معنوی مردمان ترک ادا کرده بی‌اندازه بزرگ است. شاهکارهای آفریده شده توسط او با نمونه‌های آفرینش نمایندگان جهان معنوی بشریت، چون فردوسی، مولانا جلال‌الدین محمد بلخی رومی، خواجه حافظ شیرازی، دانته، ویلیام شکسپیر، لیو تولستوی و دیگران در یک ردیف قرار دارند. اگر به مقام مقایسه برآییم می‌بینیم که در برخی موارد بازتاب اندیشه‌های عالی انسان‌گرایانه در آثار علیشیر نوایی از بسیاری از نویسندگان غربی که به عنوان «کلاسیک» شناخته می‌شوند، برتری دارد. از این بابت آثار حضرت نوایی می‌توانند نقش بس مهمی در پرورش جوانان برای تبدیل شدن به مردمانی متین ایفا

نمایند. به طور کلی، شخصیت و آثار امیر علیشیر نوایی نیروی معنوی شگفت‌انگیزی است که قادر به تزکیه و تطهیر و اعتلای معنوی همه ما است.

علیشیر نوایی یکی از آن بزرگمردان دانش و فرهنگ است که در شکل‌گیری دنیای معنوی انسان‌های روزگار خویش و سده‌های بعدی تأثیر فراوانی بجا گذاشته است. امروزه آثار نوایی می‌توانند منبع مهمی در پرورش غرور ملی، خودآگاهی، زیبایی و ظرافت در قلب نسل جوان ادب‌دوست باشند.

فرآیند امر این است که علیشیر نوایی در نظم و نثر تورکی/اوزبیکی اولین کسی بوده است که در موضوعات گوناگون و متفاوت به نظم و نثر، آثار نوشتاری بیش بهایی از خود باقی گذاشته است که خود یک نوع ابتکار و ابداع ادبی در ادبیات تورکی می‌باشد. اندیشه و توانایی نوایی/فانی در سرایش شعر فارسی و تورکی باعث به‌وجود آمدن آثار متعددی در این دو زبان شده است.

معنی شیرین و رنگینم به تورکی بی‌حد است
فارسی هم لعل و دُرهای ثمین جون بنگری

گوییا در راسـت بازارِ سخن بگشوده‌ام
یک طرفِ دکانِ قنادی و یک‌سو زرگری

واژه‌های سیار زبان اوزبیکی

همانطور که زیبایی طبیعی معلول رنگ‌ها و تنوع است، بدون شک این واقعیت در جوامع انسانی هم قابل تعمیم و مثال است. مردم افغانستان، متشکل از اقوام، زبان‌ها و فرهنگ‌های مختلف از دیر زمانی چه بنام آریانا، خراسان یا افغانستان فعلی با رسم و عنعنات متنوع باهم زندگی کرده‌اند و این زیبایی و غنای فرهنگی و هنر این مردم را دوچندان نموده است. ارتباط‌ها و تعاملات فکری، هنری، اقتصادی و فرهنگی میان اقوام افغانستان، سبب درهم تنیده‌گی زبانی و فرهنگی میان اقوام این سرزمین شده است.

بر این مبنا اگر گاهی از تداخل واژه‌ی از زبانی به زبان دیگر سخن گفته می‌شود، هیچ گاهی دلیلی بر فقر و کاستی یک زبان نیست، بلکه این کار لازمه زندگی اجتماعی است. سخن گفتن از تأثیرگذاری و تأثیر پذیری در همه شئون زندگی

اجتماعی انسان‌ها نه تنها یک امر معمول و رایج است که باعث آراستگی و غنای فرهنگی نیز در جامعه خواهد شد.

نشان دادن کژی‌ها و راست کردن آن هیچ گاهی یک طرفه تصور شده نمی‌تواند، چون جامعه انسانی در یک ارتباط ارگانیک و به هم پیوسته قرار دارد، از اصلاح کوچک‌ترین نقطه، تمام زوایای زندگی انسان‌ها متأثر خواهد شد. زبان‌شناسان این سرزمین کمتر متوجه این مهم شده‌اند که چه علت‌هایی در کار بوده است که واژه‌یی متعلق به یک زبان در زبان دیگر هم استفاده می‌شود؟

از سوی دیگر زندگی اجتماعی انسان‌ها چه در جوامع قدیم و چه در جامعه جهانی امروز، موجب تأثیر زبان و فرهنگ آنان بر یکدیگر شده است. ورود الفاظ بیگانه در هر زبان یکی از نتایج این تأثیرگذاری است.

بنابر این در مورد واژه‌های سیار اوزبیک‌یی نیز می‌توان گفت که بسیاری از واژه‌های اصیل و سره این زبان از زمان‌های قدیم به اینسو در زبان‌های مختلف جهان استفاده شده است؛ بگونه‌یی که امروزه این واژه‌گان مسافر جزء فرهنگ گفتاری و نوشتاری آن مردم شده است.

از آنجایی که زبان هر مردمی همچون فرهنگ و آیین شان معرف روش زندگی و شاخصه‌های فکری آنان است، از آنجایی که هر واژه بار معنایی مخصوص به خود را در رابطه با فرهنگ و آیین همان مردم دارد؛ با اندک دقتی وجود این گونه الفاظ و واژه‌گان در حوزه زبان و فرهنگ بیگانه، به روشنی تمام احساس می‌شود. چونکه علاوه بر تغییر شکل و صورت واژه‌گان، سیاق جملات و اراده مفهوم کلی از آن، نمی‌تواند مفهوم واضح این واژه‌گان را افاده نماید، چنانکه گویا متکلم چیزی

می خواهد و آن چیز دیگری. چنین است که وقتی این گونه واژه‌ها در وطن خویش بر می‌گردند تا مدت زیادی با خانواده خود احساس بیگانه‌گی می‌کنند، چون ذایقه و لحن دیگری پیدا کرده‌اند، اما طبق قاعده کلی جهان:

هر کسی کو دور ماند از اصل خویش
باز جوید روزگاری وصل خویش

شاعر و نویسنده معروف اوایل قرن بیستم روسیه الکساندر بلوک، در یکی از اشعارش چنین می‌نویسد: «من جهان را فراوان سیاحت نمودم، سر انجام وقتی از سفر برگشتم، مرا نشناختند». واژه‌های سیار اوزبیکی نیز در ادوار تاریخ چنین سرگذشتی را تجربه نموده‌اند.

برای ارائه نمونه از ورود واژه‌گان اوزبیکی به زبان دری می‌توان چنین اشاره کرد: اتاق، آسمان، توشک یا دوشک، قروت، قالین، بیراق و غیره که در اصل واژه‌های سره اوزبیکی‌اند و فعلاً هویت زبان دری یا فارسی را به خود گرفته‌اند که اگر از نگاه زبان‌شناسی و ایتمالوژی بررسی و واکاوی شود، اوزبیکی بودن آنان روشن خواهد شد.

- **اتاق** از کلمه «اتراق»، یعنی نشیمن و جای نشستنی.

- **آسمان** از کلمه «آسمه»، یعنی آویزان و معلق.

- **توشک** یا دوشک از کلمه «توشه یا دوشه»، یعنی هموار و پهن.

- **قروت** از کلمه «قوروق»، یعنی خشک و سخت.

- **قالین** از کلمه «قلین»، یعنی زخیم و کلفت.

- بیرق از کلمه «بیلناق»، یعنی نشانه، گرفته شده است.

اگر بخواهیم تعداد زیادی ازین دست واژه‌ها را شناسایی نماییم، یقیناً مجال دیگری می‌خواهد. اما می‌توان به صورت اجمالی واژه‌های ذیل را نامبرد که در اصل اوزبیک‌اند، اما به مرور زمان در اثر ارتباط‌های فرهنگی با تغییر شکل و فرم در زبان دری (فارسی) استفاده می‌گردند.

آقا، خانم، اوتو (هتو)، قیچی، برابر، یکه، هی (هی کردن)، قاچاق، قاشق، کوتر، بشقاب، آش، بابه، آغا، قشلاق، بیلاق...

بر علاوه نمونه‌های فوق به کلمات نظیر: آماج، کنکاش، تمبر، گزمه، قرول، اردو نیز می‌توان اشاره داشت که از گذشته‌های دور تاحال به مثابه واژه‌گان دری استفاده شده است که اگر به ساختار اصلی و اولی آن توجه شود به روشنی تمام اوزبیک‌بودن شان را در خواهیم یافت. مانند آماج (اماچ)، کنکاش (کینگش)، تمبر (تمغه)، گزمه (گیزمه)، قرول (قراوول)، اردو (اوردو) که صرفاً با تغییر شکل در زبان دری استعمال شده اند.

در زبان پشتو نیز واژه‌های زبان اوزبیک (تورکی) وجود دارند که به ساده‌گی، نظر به آهنگ و افاده مفهوم، در اوزبیک‌بودن شان جای هیچ گونه شک و تردیدی وجود ندارد، مانند: جرگه (جیرغه)، ولس (اولوس)، لوی (اولو)، تکل (تک ایل)، انا (آنه)، خیل (ایل)، کوچی (کوچ و کوچماق) که هر یک فقط با اندک تغییر شکلی در زبان پشتو وارد شده‌اند. بگونه‌یی که اهل ادب و زبان به محض شنیدن آوای این گونه واژه‌گان در یک عبارت پشتو، بیگانگی آنان را با مجموع عبارت احساس خواهند کرد؛ با اینکه از لحاظ مفهومی شاید مشکل چندانی نداشته باشد، اما سبک و سیاق

یک عبارت پشتو هیچ گونه هم‌خوانی و هم‌صدایی با این گونه واژه‌گان ندارد. این درحالی‌ست که در ابتدای نظر درحوالی زبان و ادبیات برای نگارنده روشن شده است.

اگر زبان‌شناس‌ها به منظور شناسایی و تحقیقات بیشتر وارد این عرصه شوند، قطعاً واژه‌گان زیادی را خواهند یافت که از زبان اوزبیک (تورکی) به دیگر زبان‌های مثل دری، پشتو و سایر زبانها راه یافته‌اند و تاحال با حفظ مفاهیم و معانی خود در زبان‌های دیگر استفاده می‌گردند.

چنانچه یادآور شدیم زبان نه تنها وسیله افهام و تفهیم است، بلکه نماینده افکار و اندیشه آدمی‌ست. یعنی انسان هر آنچه می‌اندیشد همان را به زبان می‌آورد، چنانچه علم زبان‌شناسی تأکید دارد: زبان خانه وجود است. به این معنی که زبان نماد هویت خونی و فکری انسان است، هر گاه مردمی زبان و ادبیات غنی و روان داشته باشند، به این معنی است که آن مردم دارای فرهنگ و استعداد عالی‌اند. از زاویه دیگر تعدد و تکثر زبان‌ها نشانه‌یی از تنوع فکری انسان‌هاست. به عبارت دیگر، در هر کشوری که تعدد و تکثر زبانی وجود داشته باشد، بدون شک مردم آن بیشترین مستعد ترقی، کمال و معرفت‌اند.

از سوی دیگر تعامل انسان‌ها در یک محیط جغرافیایی باعث تعامل و ادغام زبان‌ها بر همدیگر می‌شود، چون تمام زبان‌ها بگونه‌یی انسان، هویت و سرشت واحدی دارند، بنابر این زبان اوزبیک نیز ازین قاعده مستثنی نخواهد بود. تأثیرگزاری زبان اوزبیک (تورکی) بر زبان دری (فارسی) و برعکس سبب غنای و تکامل بیشتر این زبان‌ها گردیده و در هنگام مکالمه موسیقایی خاصی را به خود گرفته است، چنانچه در اشعار دری و اوزبیک تداخل این واژه‌ها به وفور تمام دیده می‌شوند و

شعرا از شهد و شیرینی خاص این زبان‌ها سخن گفته‌اند: حافظ، مولانا، رودکی، جامی، فانی، بابر و دیگران.

برخی از واژه‌های اوزبیک‌کی چنان در زبان دری استفاده شده‌اند که انسان فکر می‌کند که این واژه‌ها جزء زبان دری است. این مهم را زبان‌شناسان بهتر می‌دانند که چگونه کلمات باهم ترکیب یافته و نظم و سیاق جالبی را در کلمات ایجاد کرده‌اند که برای مثال به نمونه‌های چندی در این مورد اشاره می‌کنیم:

اتاق (جای مسقف)، اتراق (محل توقف)، اخته (حیوان خسی شده)، اردو (سپاه جنگی)، باتلاق (مرداب)، بهادر (شجاع)، بشقاب (ظرف پهن برای غذاخوری)، بغچه (دسمتال بزرگ برای پیچاندن لباس)، بکتاش (خادم امیر)، بیگ (بزرگمنش)، بی‌بی (زن بزرگ)، بیرق (پرچم)، تلواسه (دستپاچه)، تمغه (مهر و نشان)، توپ (سلاح آتشین)، جارچی (کسی که با صدای بلند مطالبی را اعلام کند)، جوقه (دسته، گروه)، چادر (خیمه)، چاق (تنومند)، چاقو (تیغ دسته‌دار)، چالش (کلنجار، زد و خورد، مبارزه)، چپاول (غارت)، چپر (دیوار چوبی)، چقماق (سنگ آتشنا)، چمچه (قاشق بزرگ)، خاقان (عنوان پادشاه بزرگ)، خان (بزرگمنش)، خانم (زن بزرگمنش)، خیل (گروه، دسته)، دوشک (برخوابه، تشک)، دوقلو (همزاد)، داغ (سوزان، نشانی)، ساچمه (گلوله تفنگ)، سنجاق (سوزن تکمه‌دار)، شلاق (تازیانه)، غاز (پرنده گردن دراز)، قدغن (منع)، فشنگ (تیر تفنگ)، قاب (جلد، غلاف)، قابلمه (ظرف فلزی پوشدار)، قراول (نگهبان)، قورت (جرعه)، قشلاق (محل زمستانی)، قاشق (وسیله غذاخوری)، قالین (فرش ضخیم)، قلق (خوی، روش)، قمچی (تازیانه)، قوچ (گوسفند نر)، قورباقه (بقه، خزندهٔ دوزیست)، قوطی (جعبه)، قیچی (وسیله برنده)، قیمه (گوشت ریزه)، کمک (یاری)، کنکاش (مصلحت)، گزمه

(شبرگرد)، لاجین (پرنده شکاری)، نوکر (خدمتگار)، یاغی (نافرمان)، یغما (غارت)، یورش (حمله ناگهانی)، بیلاق (محل تابستانی) و صدها واژه دیگر که با استناد و مدارک موجود پذیرفته شده در زبان دری (فارسی)، اصلاً این کلمات واژه‌های اصیل اوزبیک (تورکی) اند.

قابل ذکر است که علاوه بر واژه‌های فوق کلمات دخیل اوزبیک بسیاری در زبان دری موجود می‌باشند که این خود دلیل قانع کننده‌یی برای نزدیکی این دو زبان می‌باشد. بدیهی است که این فهرست تمامی واژه‌های اوزبیک دخیل زبان دری نبوده و همچنان لغات بسیاری وجود دارند که در منابع معتبر به اوزبیک بودن آنها اشاره می‌گردد. مثلاً:

اجاق - اوچاق (کوره)

بته - بوتا، در اصل بوداق (نهال کوچک، شاخه)

پلو - پیلاو (برنج پخته)

فتیله - پیلته (فیلته، چراغ سوخت)

تغاره - تاغاره (ظرف سفالی برای خمیر)

جوال - چووال (خورجین بزرگ)

چکُش - چاقیش (وسیله شکستن)

دشمن - دوشماق (افتادن، درگیر شدن)

شیشک - شیشمان (چاق، گوسفند چاق شده)

غوغا - قووقا، قووماق (دعوا، هیاهو)

قشو - قاشیماق (شانه حیوانات)

قیماق - قویماق (انباشتن، انباشته، سرشیر)

زبان اوزبیککی (تورکی) در چند مرحله تاریخی بر زبان دری (فارسی) تأثیر گذاشته است. این بحثی است جداگانه که مورد تحقیق گرفته و به رشته تحریر درآورده شود.

منابع مطالعاتی:

۱. گونای قریباغاچ. تورکچه نینگ آئیندیلر سوزلیگی. انقره، ۲۰۱۵
۲. میرزا محمد خان استرآبادی، فرهنگ ترکی به فارسی، ۱۳۹۴
۳. سجاد آیدینلو، نگاهی به واژه‌های ترکی شاهنامه فردوسی، ۱۳۹۵
۴. گونای قریباغاچ. تورکچه ویریندی سوزلیگی. انقره، ۲۰۲۱
۵. ش. سامی، قاموس ترکی، ۱۳۱۷
۶. عارف عثمان، ترجمه اشعار خوشحال خان ختک به زبان اوزبیککی، ۱۳۵۹
۷. صالح مطلبوف، دیوان لغات الترتک محمود کاشغری، ۱۳۳۹
۸. داکتر محمد معین، فرهنگ فارسی در شش جلد، ۱۳۸۸
۹. علی بیک رستم‌اوف، قیوم کریم‌اوف، ذکرالله عمراوف، فارسجه-اوزبیکچه اوقو لغتی، ۱۳۵۳

استاد متین فخر ادب و فرهنگ

سعی‌ها کردیم اما کام دل حاصل نشد
 مردم ما حیف، اشکی پیش دونان ریختند
 غیر با دلدار در خلوت سر صحبت گرفت
 گرد تهمت بر سر ما بی‌نویان ریختند

دانشمند معاصر استاد محمد امین متین اندخویی، افتخار ادب و فرهنگ جامعه علمی افغانستان، مسیر زندگانی را با رنگ‌های علمی و ادبی در پرتو واژه‌گان ماندگار زیبایی بخشید و مهر جاودانگی در برگ‌های زرین شعر و نثر حک نمود.

این گهرمرد دانشمند، جانمایه عشق و عرفان در شعر معاصر کشور محسوب می‌شود. در نظم و نثر چنان بیان زیبا و صداقت کلام را نقش می‌بست که نمی‌گذارد مخاطب چشم از نثرش بردارد و دل از نظمش بکند.

استاد متین اندخویی پیوند دهنده زبان ادبی و فرهنگی کشور بود. او به زبان‌های شیرین اوزبیکی و دری از خود یادگارهای بی‌بدیلی در حوزه علمی و ادبی جا گذاشته است.

تحقیق، تنظیم و معرفی آثار فرهنگی و ادبی در پهلوی سبک‌های مختلف شعری از علایق او بود که عاشقانه دل بسته بود و عارفانه زندگی را در پایش گذاشت.

گذر شیخ محله یکی از قریه‌های ولسوالی اندخوی در ولایت فاریاب است که افتخار معرفی این بزرگ مرد را در تاریخ ماندگار کشور دارد. ۱۳۱۹ هـ ش تقویمی است که فرزندی از مولانا عبدالحی دیده به جهان هستی گشود که نامش را محمد امین گذاشتند.

«الف» سواد را از زبان پدرش آموخت و در پنجمین گردش فصل بهار زندگی‌اش کلمات را به درستی ادا نمود و جملات را خوب شناخت. نبوغ این شخصیت از علاقه بی‌حد و حصر دروان کودکی‌اش به شعر هویدا بود.

در صنف پنجم مکتب اولین سروده‌یی از او در جریده «ستوری فاریاب» اقبال نشر یافت که نگین درخشان فخر در مکتب و خانواده شد.

غلام محمد نقره، سر معلم مکتب، متوجه شایستگی محمد امین شد و دل‌بستگی این شاگرد را به سرایش شعر دید و مورد لطف و تقدیر قرار داد.

زمان و شرایط بعد از صنف ششم مکتب فرصت ادامه تحصیل رسمی را از او گرفت، اما محمد امین دست از آموختن برنداشت. مطالعه و نوشتن از دو عنصر اساسی ادامه زندگی او بود. آنقدر نوشت و مطالعه نمود که در صف مشعلداران علمی و ادبی کشور بلند ایستاد و نور ماندگار خلق نمود.

علاقه فراوانی که به کتاب و مطالعه داشت به افتخار مسوولیت کتابخانه عامه شاروالی اندخوی را عهده دار شد و با قناعت کامل زمان متمادی درین کانون فرهنگ خدمت نمود. او درین مورد می نویسد:

اگرچه نبود دانش متین ما را، ولیک صد شکر
که حاصلم شد رموز معنی ز من شغل کتابداری

شاعر، محقق، نویسنده زبردست، عارف و عاشق، القاب براننده این دانشمند بزرگ می باشد که از جامعه فرهنگی ادبی کشور و مردم علم دوست به او مربوط شده است.

مدال «میرپچه کوت» از جانب مقام ریاست جمهوری کشور به نسبت فعالیت های بی ماندش به او تعلق گرفت. از سوی همین مقام جایزه نقدی برای سیر تحقیق علمی ایشان نیز تقدیم گردید.

دریافت جایزه ادبی مقام اول در سرایش شعر از طرف مقام وزارت اطلاعات و فرهنگ، و اعطای سند استادی در عرصه شعر از جانب همین وزارت، از دیگر افتخارات این دانشمند است. او استعداد قلم بدستی بود که به یک لقمه نان و جرعه آبی قناعت داشت. بیشتر از خود وی می شنویم:

ز ضعف نقش زمینم، ولی به بزم سخن
روم به شوق اگر چند رهنما ندهند

کنم تلاش همیشسه به عرض معنی بکر
به خامه گرچه به جز خون دل غذا ندهند

«کونگول سوزی»، «باغ لاله پوش»، «مرز خورشید»، «چشم غزاله»، «کاسه چوبین» و «قوانچ اوجی» از آثار منظوم محمد امین متین اندخویی در قالب‌های مختلف شعری می‌باشد.

«سادات دودمان سید میر برکه اندخویی»، «اندخوی و جایگاه آن در تاریخ»، «سیمای‌های برازنده اندخوی» و «مروری بر نبشته‌های روی دیوار» از آثار منثور اوست. همچنان مجموعه‌هایی از اشعار شاعران معاصر کشور را از اوراق نشرات و منابع خطی جمع‌آوری نموده به دست نشر سپرده است.

استاد محمد امین متین اندخویی جدا از آثار یاد شده یادگارهای علمی و ادبی دیگری نیز دارد که مجال در این نوشته نیست.

با تأسف فراوان، بامداد جمعه، سیزدهم برج جدی ۱۳۹۸ این چراغ روشن علمی ادبی خاموش شد و شخصیت دانشمند معاصر به ابدیت پیوست، روحش شاد و راهش سبز باد!

آغاز فعالیت رسانه‌ها در افغانستان

همزمان با حکومت امیر شیر علی خان، سال ۱۸۷۴ میلادی را می‌توان سال تولد رسانه در افغانستان نامید. در این سال روزنامه شمس‌النه‌ار نخستین روزنامه‌یی بود که در آسمان روزنامه‌نگاری افغانستان درخشید و صدای آزادی بیان را بلند نمود که مسوولیت آن را میرزا عبدالعلی خان رئیس نخستین چاپخانه لیتوگرافی در افغانستان بر عهده داشت. شمس‌النه‌ار در ۱۶ صفحه و در ماه دو یا سه مرتبه منتشر می‌گردید و مقالات آن عمدتاً توسط یکی از مردان فرهنگی آن روزگار به نام عبدالقادر پشاوروی نوشته می‌شد. علاوه بر آن چند مترجم نیز در این نشریه حضور داشتند. امیر شیر علی خان بعد از مدتی در گذشت و انگلیسی‌ها با حمایت از امیر عبدالرحمن خان او را به قدرت رساندند و شمس‌النه‌ار هم دیگر منتشر نشد.

با مرگ امیر عبدالرحمن خان در سال ۱۹۰۱ میلادی امیر حبیب‌الله خان در کابل به قدرت رسید. در واقع دوران حکومت حبیب‌الله خان را دوران شکل‌گیری مطبوعات نوین در افغانستان نام‌گذاری کرده‌اند و دلیل اصلی این نامگذاری را می‌توان در انتشار نخستین نشریه مدرن و نوین در تاریخ افغانستان یعنی «سراج‌الاکبار» عنوان کرد. سراج‌الاکبار در هر ۱۵ روز یک بار منتشر می‌شد، در این میان محمود طرزی در سراج‌الاکبار برای اولین بار اندیشه‌های نوین تجدد طلبانه را منتشر کرد. سراج‌الاکبار در آن دوره رسانه‌یی بود که بسیاری از اصطلاحات سیاسی و فرهنگی جدید را وارد جامعه کرد. این اهمیت باعث شد تا محمود طرزی را پدر ژورنالیسم افغانستان لقب دهند. از منظر محتوایی سراج‌الاکبار افکار ملی‌گرایانه را با اندیشه‌های اسلامی منعکس می‌کرد و از گرایش‌های ضد انگلیسی نیز برخوردار بود. این رویکردها باعث شد که انگلیسی‌ها حبیب‌الله خان را تحت فشار گرفته و در نهایت انتشار نشریه بعد از مدت زمانی ممنوع شد. با روی کار آمدن امان‌الله خان روزنامه‌نگاری در افغانستان مورد توجه قرار گرفت و کسانی مانند محمود طرزی در حکومت جایگاه یافتند. در این دوره بعد از سراج‌الاکبار نشریات تازه‌یی شکل گرفتند که می‌توان به ارشادالنسوان (اولین مجله زنان افغانستان در دوران معاصر) اشاره کرد. در کنار این اساس کار رادیو کابل هم در عهد امان‌الله خان گذاشته شد، اما فعالیت‌های رسمی آن در سال ۱۹۴۰ میلادی که با بوجود آمدن ریاست مطبوعات، شروع شد.

در واقع در دوران امان‌الله خان نخستین قانون مطبوعات افغانستان هم به وجود آمد و در قانون اساسی بندهایی نیز به مطبوعات اختصاص یافت که از جمله می‌توان به بند ۱۱ قانون اساسی اشاره کرد که این بند حق انتشار نشریه را در افغانستان به

دولت افغانستان و اتباع آن محدود می‌کند. در زمینه رسانه‌ها از دیگر اقدامات امان‌الله خان در راستای سامان‌دهی اوضاع مطبوعات کشور را می‌توان در تأسیس ریاست مستقل مطبوعات دید. با سلطنت محمد ظاهر شاه فضای بازتری هم برای مطبوعات کشور به وجود آمد که به افزایش تعداد و شمارگان مطبوعات در کشور منتهی شد و در این دوران نشریات جدیدی مانند هیواد (۱۹۶۰ میلادی به زبان پشتو)، کابل تایمز (۱۹۶۳ میلادی به زبان انگلیسی) و ... ایجاد شد. گذشته از این در زمینه رسانه‌های دیداری، تلویزیون افغانستان در زمان ریاست جمهوری محمد داوود خان تأسیس شد و فعالیت آزمایشی آن در سال ۱۹۷۹ میلادی شروع شد و هر روز یک ساعت برنامه داشت، در سال‌های بعد چند فرستنده دیگر در ولایات نیز تأسیس شد.

در سال ۱۹۷۹ میلادی که کودتای هفت ثور در کابل رخ داد سیستم و نظام مطبوعاتی کشور به شدت تغییر پیدا کرد و بسیاری از نشریات متوقف شدند. تنها نشریاتی اجازه انتشار در کشور را یافتند که فقط و فقط اندیشه‌ها و آرمان‌های حزب دموکراتیک خلق را منعکس می‌کردند. به نگاه بسیاری‌ها، دوران ریاست داکتر نجیب‌الله را باید از دیگر دوره‌های فرمانروایی چپ‌گرایان در افغانستان جدا کرد، چرا که در این دوره بر اثر اتخاذ سیاست‌های تنش‌زدایانه تا حد زیادی قوانین حاکم بر مطبوعات نیز در کشور تغییر کرد. البته در این زمان تا سال پیروزی مجاهدین، گروه‌های جهادی هم با انتشار صدها نشریه با تیراژهای کم و زیاد به وجود آوردند. اما با وجود این روند با پیروزی مجاهدین (۱۹۹۲ میلادی) در کابل روزنامه و روزنامه‌نگاری تا حد زیادی از رونق پیشین افتاد. اما چند روزنامه به نام‌های کابل، بالاحصار، صبح امید، شهر و ... منتشر می‌شدند. در این حال با آغاز جنگ‌های

داخلی در افغانستان روزنامه و روزنامه‌نگاری در کشور افول کرد و متعاقباً بسیاری از نویسندگان و اصحاب قلم از کشور خارج شدند و تعداد زیادی از تشکل‌های مطبوعاتی فعال در کشور نیز منحل گردیدند.

در واقع با تسلط بنیاد تحریک طالبان (۱۹۹۶ میلادی) در افغانستان رسانه‌ها دچار یک رکود بی‌سابقه شدند. رسانه‌هایی مانند تلویزیون با نگاه ایدئولوژیک آنها به طور کامل مورد بی‌توجهی قرار گرفتند و تلویزیون را تعطیل نمودند و تنها یک رادیو در افغانستان برنامه پخش می‌کرد که صدای شریعت نامیده می‌شد. این رادیو فقط چند ساعت برنامه بیشتر در روز نداشت و مهم‌ترین تریبون تبلیغاتی طالبان نیز به شمار می‌رفت.

با سقوط حکومت طالبان (۲۰۰۱ میلادی) و با روی کار آمدن دولت جمهوری اسلامی افغانستان بزرگ‌ترین دست‌آورد حکومت «آزادی رسانه‌ها و تعدد فعالیت رسانه‌یی» در این کشور بود. افغانستان در جریان نزدیک به نیم قرن گذشته مصرف‌کننده تولیدات فرهنگی رسانه‌یی کشورهای مختلف، چون بریتانیا، امریکا، ایران، روسیه، ترکیه و چین بوده است.

با دوباره بوجود آمدن رژیم طالبان (۲۰۲۱ میلادی) تا اواخر (۲۰۲۲ میلادی) فعالیت ۱۵۳ رسانه در ۲۰ ولایت کشور متوقف شده است. در افغانستان پیش از حاکمیت طالبان در ۳۴ ولایت کشور ۴۸۳ رسانه حضور داشتند که از این جمله ۱۹۰ ایستگاه رادیویی، ۹۶ شبکه تلویزیونی، ۱۸۳ رسانه چاپی فعال بوده است. بیش از ۳۵ درصد

کارمندان این رسانه‌ها پیش از طالبان زنان بوده‌اند، اما میزان حضور زنان در رسانه‌ها اکنون به کمتر از پنج درصد رسیده است.

رادیو به عنوان یک وسیله ارتباط جمعی، در سال ۱۹۲۶ میلادی برای نخستین بار، با دو دستگاه کوچک «برودکاستینگ» در افغانستان راه‌اندازی شد و در سال ۱۹۲۹ میلادی یکی از این دستگاه‌ها در کابل نصب گردید. این وسیله ارتباطی با همکاری مشاورین آلمانی در حمایت دولت مورد توجه قرار گرفت و در سال ۱۹۴۱ میلادی برنامه‌های رادیویی به صورت امتحانی و در سال ۱۹۴۲ میلادی به صورت اساسی آغاز شد. حلیم تنویر می‌نویسد: «این وسیله ارتباطی توسط عطاءالله خان که در راستای همین هدف دولتی در آلمان آموزش دیده بود، همراه با چندتن از مشاوران آلمانی در محل پل هارتل (کوتی لندن) که در معبر کوه شیر دروازه آسمایی کابل قرار دارد، نصب و راه‌اندازی شد».

این نخستین فرستنده رادیویی کوچک با دو صد وات روی امواج ۳۶۰ متر نشرات خود را آغاز کرد. این فرستنده رادیویی دو آنتن ۲۵ متری داشت. فعالیت‌های رسمی رادیویی در سال ۱۹۴۰ میلادی که ریاست مطبوعات به وجود آمد، شروع شد و نام خبرگذاری افغانستان آژانس باختر بود.

و اما تلویزیون افغانستان در زمان ریاست جمهوری محمد داود خان تأسیس شد که فعالیت امتحانی آن در ماه حمل سال ۱۳۵۷ هجری شمسی (۱۹۷۹ میلادی) شروع شد و افتتاح رسمی آن در بیست و هشت اسد همان سال به مناسبت سالروز استقلال استرداد افغانستان صورت گرفت و هر روز فقط یک ساعت برنامه داشت. یک سال

بعد برنامه روزانه آن به ۴ ساعت و ۴۵ دقیقه رسید و با گذشت ۳ سال ۵ ساعت و ۴۵ دقیقه ارتقا یافت. بعدها چند فرستنده دیگر در ولایات نیز تأسیس گردید. رادیو افغانستان، نقش مهمی برای مردم این کشور در اطلاع‌رسانی و حتا پیروزی و شکست دولت‌ها داشته است. دست کم در دو تحول سیاسی تصرف رادیو کابل به تصرف افغانستان نیز انجامیده است.

در افغانستان رسانه نهاد مدنی است تازه و جوان، اما نیرومند و اثر گذار. از آن جایی که چندین دهه بدین سو به حیث قوه چهارم، در میان مردم به‌عنوان یکی از ارزش‌های دموکراسی تبارز کرده‌است، نیازمند به تحلیل و فعالیت‌های این نهاد مدنی در هر دوره مختلف هستیم. رسانه‌ها به‌عنوان ابزار سازندگی و بیداری ملت‌ها است و این رسانه‌ها اند که علی‌رغم ابزاری آگاهی‌دهنده، در برنامه‌های تنویر دهندگی و بسیج اندیشه مردم نقش برانزده را به‌عهده دارند. ساختار اجتماعی قدرت، برنامه رشد سیاسی جامعه سریع و شکل‌گیری مشارکت سیاسی و تعریف و تحلیل درست از دموکراسی و دست یافتن به یک جامعه عاری از تفکر و اندیشه عقب‌گرای مستبد، نیازمند فعالیت گسترده رسانه‌یی می‌باشد که در گذر زمان، مطابق نیازمندی و خواست افراد جامعه عیار ساخته می‌شود.

اگر آزادی رسانه‌ها در چوکات قانون تأمین باشد، تا سیر عمومی و کلی جامعه به شکلی بازگو گردد و انعکاس داده شود که اهداف کلی و عمومی برآورده شود؛ در این جدال ویا مبارزه انسانی در جامعه، بدون هیچ تردید، حدود و منافع هر کس حفظ خواهد شد.

در زندگی امروزی رسانه‌های گروهی شامل همه ابزاری می‌گردد که در خدمت آگاهی، تنویر، سرگرمی و ایجاد حسن تفاهم و یکدیگر پذیری در جامعه است.

بدین ترتیب روزنامه‌ها، جراید و مجله‌ها در پهلوی ابزار مدرن چون، رادیو، تلویزیون، انترنت و غیره ابزار اطلاعات جمعی همگی این قدر با زندگی بشر گره خورده‌اند که مردم در عدم موجودیت آن‌ها کمی و کاستی را احساس می‌نمایند.

بعد از روی کار آمدن حکومت مؤقت در افغانستان (۲۰۰۱ میلادی) اولین رسانه‌های خصوصی یکی بعد دیگر پیریزی و شروع به فعالیت نمودند. در اندک مدت تعداد این رسانه‌های خصوصی به ده‌ها رسانه تصویری، صوتی و چاپی رسید. اولین رسانه تصویری خصوصی زیر نام تلویزیون جهانی آیینه (۲۰۰۳ میلادی) در شهر شبرغان به نشرات خود آغاز نمود. با گذشت زمان تعداد رسانه‌های خصوصی در مرکز و ولایات از دو هزار به بالا رقم زد. بر اساس آمار وزارت اطلاعات و فرهنگ (۲۰۱۸ میلادی) در حدود ۲۳۵۰ رسانه مختلف از این وزارت جواز فعالیت گرفته‌اند.

منابع و مأخذ:

۱. محمد حسن علی پور، جایگاه قوه چهارم در دموکراسی، ۱۹۹۷
۲. بی‌بی‌سی، شمس‌النه‌ار، نخستین نشریه در افغانستان، ۲۰۱۱
۳. میر غلام محمد غبار، افغانستان در مسیر تاریخ، ۲۰۱۲
۴. داکتر محمد هاشم عصمت‌اللهی، نظام مطبوعات افغانستان، ۲۰۰۳
۵. وزارت اطلاعات و فرهنگ، خبرنامه، ۲۰۱۹

اطفال و رسانه‌های مدرن

در عصر حاضر رسانه‌ها یکی از عناصر با اهمیت زندگی مدرن بوده که می‌توانند در رشد و تحول انسان‌ها و جامعه نقش بارزی ایفا نمایند.

مردم افغانستان در سطوح مختلف از داشتن رسانه‌های مدرن، مانند نشرات چاپی و برقی که به اشکال مختلف شنیداری و دیداری فعالیت دارند، به حد متعارف بهرمنند هستند.

به تعبیری می‌شود مکتب و سیستم معارف کشور ویا کشورها را در ردیف رسانه‌ها یا هم از جمله یکی از افزار رسانه‌یی قبول کرد و این درست کاری است که رسانه‌ها از شروع پیدایش شان در شکل با مکاتب بگونه نسبی مشابه عمل کرده‌اند. برنامه‌های تعلیمی، تربیتی، تفریحی و غیره از جمله کارهای مشابهی بوده که از طریق رسانه‌های مختلف به شیوه‌های مختلف تهیه و پخش شده‌اند.

امروزه در افغانستان رسانه‌های زیاد و مختلفی مصروف فعالیت هستند و گفته شد که رسانه‌ها منبع مناسب تعلیم و تربیه و پرورش بوده می‌توانند و اطفال که بیشترین تعداد انسان‌ها را در روی زمین تشکیل می‌دهند، نیازمندان درجه یک معلومات بشمار می‌روند. البته نمی‌شود از کارهای انجام شده در زمینه ادبیات کودک ویا سایر برنامه‌هایی که از طریق طفل برای طفل در کشور صورت گرفته چشم پوشی کرد، ولی متأسفانه کارهای مناسب و به حد کفایت در زمینه اینک اطفال از رسانه‌ها بیاموزند، صورت نگرفته است.

ذهن ظریف ولی بیدار اطفال فرصت خوبی برای رسانه‌ها بوده تا با ارائه مطالب عالی در زمینه‌های مختلف با روش‌های مختلف توجه شان را به ویژه گی‌های زندگی جلب و زندگی شان را مسیر دهند. زیرا کودکان مقلدین ماهری هستند، اطفال از هر آنچه در اطراف شان و وقع می‌شود ویا هم احساس می‌کنند و می‌بینند، یاد می‌گیرند و کوشش می‌کنند آنرا تجربه کنند.

سرحد یا خط سرخ بین واقعیت و خیال برای اطفال کاملاً مشخص نیست. اطفال حرکات نمایشی و کمیدی، کشتن و بستن و دودن و افتادن و صحنه‌های دیگر در برنامه‌ها و فلم‌ها را جدی می‌گیرند، آنها را جزئی از واقعیت می‌پندارند و گاهی در رفتار با هم‌سن و سالان خود این رفتار را نمایش می‌دهند.

بارها دیده شده که اطفال هر آنچه از تلویزیون یا رادیو آموخته کوشش کرده‌اند مطالب یاد گرفته شده را به سایر اطفال انتقال دهند. بدون شک این عملیه کاملاً دقیق نبوده، یعنی با یک مقدار از خیالات و تصورات شخصی خود طفل همراه شده، اما انسان پی‌میبرد که رسانه بالای روح و روان اطفال تأثیرات عمق خود را دارد.

رسانه‌ها در کشور با کارهای اندک و ناچیزی که برای اطفال انجام داده‌اند کوشش کرده‌اند تا از شیوه‌های مختلف برای رسانیدن پیام کار بگیرند که تا جایی مؤثر و مفید واقع شود.

رسانه‌های معیاری همان رسانه‌هایی هستند که با در نظرداشت اعلامیه جهانی حقوق طفل و تمام پروتوکل‌ها در رابطه با حقوق طفل و با در نظرداشت و احترام به قانون اساسی افغانستان، سایر قوانین و رهنمودهای مربوط به حقوق طفل در کشور، برنامه‌های خویش را عیار و بدست نشر می‌سپارند.

رسانه‌های معیاری هیچ گاهی نمی‌خواهند اشخاص زیر سن را استخدام کنند که مانع رفتن آنها به مکتب شوند. هویت اطفال در صورتی که نظر به قانون، متخلف از قانون قرار گرفته باشد، در سرویس‌های خبری و سایر برنامه‌ها محفوظ می‌ماند. تصاویر و صحنه‌های خشونت‌زا را به صورت کامل از برنامه‌های شان خارج می‌سازند. زیرا برنامه‌ها به روحیه اطفال به صورت مستقیم و یا غیر مستقیم اثر منفی می‌گذارد.

نمایشات مفید و با اهمیتی که نمایانگر مهر ورزیدن با والدین و داشتن یک خانواده سالم است به اطفال به نمایش گذاشته شود که این همه اطفال را بیشتر به آینده، خانواده و خود شان امیدوار ساخته، اعتماد به نفس را در وجود شان تقویه مینماید. مواد تعلیمی برنامه‌ها برابر به سطح فهم و آگاهی اطفال باشد. برنامه‌ها نباید خسته‌کن باشند و به خاطر دلچسپی برنامه‌ها از شیوه‌های عالی برنامه‌سازی استفاده شود.

زبان و منطق برنامه‌ها برابر به فهم و درک اطفال به صورت علمی و تخصصی عیار گردد تا باشد اطفال بتوانند بیشترین استفاده را از برنامه‌های تعلیمی ببرند.

آگاهی خانواده‌ها از چگونگی مواظبت اطفال شان یک امر ضروری است. بعضی از خانواده‌ها در مورد تغذی و حفظ‌الصحه، تعلیم و تربیه و سایر نکات مهم برای اطفال شان آگاهی کمتری دارند. رسانه‌ها برنامه‌هایی را در مورد اطفال برای خانواده تهیه کنند تا خانواده‌ها بیاموزند که چگونه مراقب اطفال شان باشند تا از حق تعلیم، صحت، تفریح و سایر حقوق اطفال که در اسناد ملی و بین‌المللی تذکر گردیده، اطفال شان محروم نشوند.

(عزیزالله ارال حین سخنرانی در روز کودک، ۲۰۱۴)

نقش رسانه‌ها در تحکیم صلح و ثبات در افغانستان

همه می‌دانیم که شالودهٔ جهان امروز را اطلاعات و تكثر اطلاعات تشکیل می‌دهد. در دنیای جدید، اطلاعات نقش اساسی و محوری دارد و رقابت‌های کلان اقتصادی، نظامی و فرهنگی بیشترین بر بنیاد اطلاع رسانی مدرن استوار است تا وسایل و ساز و کارهای دیگر.

امروزه خانوادهٔ کلان بشری به واسطه رسانه‌های جمعی در ارتباط‌اند و رسانه‌های امروزی به مثابه قلب تپنده این اندام کلی عمل می‌کند و ارتباط ارگانیک جامعه بشری معاصر به واسطه رسانه‌های همگانی بیشتر از پیش تأمین می‌شود.

بشر امروز نمی‌تواند از رنج و درد یک طفل گرسنه در گوشه دیگر این جهان وسیع بی‌خبر بماند! و همچنین تهدید و محرومیت یک متعلم مکتب از تعلیم و تربیه و

سایر حقوق شان حادثه‌یی نخواهد بود که وجدان جمعی را در سراسر جهان نرنجانند و بیدار نکند. پس رسانه‌های امروزی حلقه وصلی است که بشریت را در اکناف و اطراف عالم با هم در ارتباط ساخته است.

بشر امروز و تمدن خیره‌کننده معاصر در یک نگاه کلی از جهات گوناگون مدیون رسانه‌هاست، انتقال دستاوردهای مهم، اکتشافات در سراسر جهان، ترویج دموکراسی، آزادی بیان، پیشرفت و ترقیات، آگاهی از فقر و محرومیت، تهدید و جنگ علیه بشریت مثالی‌اند که با رسانه‌های جمعی به اطلاع جهانیان رسانیده می‌شود.

امروز هر فرد انسان در هر جایی که هست در واقع در کل جهان زندگی می‌کند. مرزهای جغرافیایی و فیزیکی در قلمرو رسانه‌های امروزی از بین رفته است و این دست‌آورد کمی برای بشریت نخواهد بود.

اصحاب رسانه‌ها می‌دانند که اهمیت کلیدی رسانه‌ها در شرایط کنونی جهان سبب گردیده که مردم توقع بیشتری در رابطه با رسالت و وظایف آن احساس نمایند. فقر، جنگ، خشونت، بی‌عدالتی و سایر ناهنجاریهایی که بشر امروز با آن دست به گریبانند مسوولیت اخلاقی رسانه‌ها را بیشتر نموده است.

شما به وضوح می‌دانید که وظایف رسانه‌های امروز تنها بازتاب رویدادها و تحلیل آن نیست، وظایف رسانه‌ها تنها انعکاس پیشرفت بشری در عرصه‌های فناوری و انکشاف علمی نیست، بلکه علی‌رغم همه این‌ها، رسانه‌ها می‌توانند نقش مهم و کلیدی را در آوردن صلح و ثبات جهانی و منطوقی ایفا نمایند.

افغانستان از جمله کشورهای است که بعد از دهه هشتاد تحول چشمگیری را در حوزه رسانه‌یی شاهد است، این در حالی است که دامنه جنگ و خشونت نیز همچنان روبه گسترش است. مردم افغانستان انتظار داشتند که بعد از سه دهه بحران شاهد آرامش و ثبات و شکوفایی و ترقی باشند، اما چرخ روزگار نوای ما را نشنید و باز ما هستیم و بحران استخوان‌سوز؛ باز ماییم و ناله‌های مادران و گریه‌های یتیمان؛ باز ماییم و دربدری و آشوب. در چنین شرایطی فرد فرد انسان این سرزمین سوخته و رنج‌دیده آرزوی صلح و آرامش دارند - رویایی که تا هنوز بدان دست نیافته اند.

اما رسانه‌های افغانستان نیز بنابر تعهد انسانی و ملی که دارند از آغازین سالهای دهه گذشته تاحال برای ایجاد تفاهم، آرامش و صلح تلاش‌ها کرده‌اند و خود بیشتر از هر بخش اجتماعی این کشور، قربانی‌ها داده‌اند که برای شما و مردم جهان و افغانستان پوشیده نیست.

اما رسالت و مسوولیت رسانه‌ها از دیدگاه بنده بیشتر از گذشته‌ها خواهد بود، افغانستان امروز نیازمند صلح است و صلح نیز پدیده‌یی نیست که از بیرون خریداری و تأمین شود؛ بلکه صلح در کنار سایر مباحث سیاسی و گفتگوهای مؤثر با جوانب درگیر در قضایای افغانستان نیازمند خلق ذهنیت جدید و ارائه قرائت معقول از دین و دانش در اندیشه و افکار فرزندان این مرز و بوم است.

رسانه‌ها می‌توانند نقش مهم و کلیدی در آوردن صلح داشته باشند. تعهد در قبال سرنوشت عمومی و تفسیر قابل قبول از نحوه زندگی مسالمت‌آمیز و جمعی می‌تواند در ایجاد و تحکیم اساسات صلح ما را کمک کند.

تفسیر درست از نابسامانی موجود می‌تواند تأثیری عمیق در اندیشه‌ها و باورهای مردم ایجاد کند. انسان تنها موجودی است که با ثمرهٔ افکار و ایدهٔ خود زندگی می‌کند. تغییر در باورها و تفسیر درست از زندگی جمعی و نشان دادن راهکار درست جهت رسیدن بدان، یکی از نقش‌هایی است که رسانه‌های کشور می‌تواند به عهده داشته باشند.

علاوه بر تمام آنچه گفته شد، رسانه‌های امروزی می‌توانند نقش مهم و اساسی را در ایجاد حلقهٔ ارتباط میان تمدن‌های بشری و رهبران جامعه و جهان بازی نموده و موضوع نوع دوستی و بشردوستی را به عنوان یگانه عامل مشترک بین انسان‌ها برجسته سازد. تا باشد که روزی و روزگاری بشریت وجه مشترک گم شده شان را که همانا گوهر گرانبهای انسانیت است، باز یابند. رسانه‌ها می‌توانند تمام خانوادهٔ بشری را بر محور مقوله «انسانیت» دعوت نموده و به مردم نشأت و شادی هدیه نمایند.

یکی از دست‌آورد‌های مهم کشور ما در حوزه رسانه‌یی این است که دیگر افغانستان یک جزیره فراموش شده در جغرافیای بشری نیست. افغانستان امروز با دریای بی‌کران از دانش بشری و احساس انسانی هم‌نوعانش در ارتباط است. از رنج و درد ما گوشه گوشه جهان با خبر است.

و همچنین افکار عمومی بشریت از حاکمیت افکار عمومی حمایت می‌کند و این حرکت با پوشش رسانه‌یی کامل می‌شود. شما می‌دانید که تعهد و مسوولیت رسانه‌های کشور در شرایط کنونی چقدر حساس و مهم است. افکار عمومی ایجاد نمی‌شود مگر با آگاهی و آگاهی چیز است که به توانایی می‌انجامد و توانایی همان

چیزی است که همه ما به دنبال آن هستیم. آوردن صلح در افغانستان توانایی می‌خواهد و توانایی ثمرهٔ یک تحول عمیق در سطح افکار است. دولت نیرومند، پارلمان کارا، اردوی قوی، قانون نافذ، آرامش و صلح در صورتی امکان پذیر خواهد بود که با رستاخیز آگاهی توأم باشد.

با آگاهی می‌توانیم تفسیر درست از دین و دانش داشته باشیم تا ما را توانمند سازد و با توانمندی می‌توانیم به صلح و ثبات دست یابیم. رسانه‌ها می‌توانند در عرصهٔ ایجاد فضای صلح‌آمیز، نمادهای مناسب را استخدام نموده و در تولیدات شان از دقت و سرعت لازم در مسیر رسیدن به صلح استفاده کنند. رسانه‌ها می‌توانند هم‌نوا با مردم و با اعتماد مردم به اهداف کلان شان که همانا تحکیم گفتمان صلح است، حرکت کنند.

انسان موجود حساس و فعال است، اگر پیام درست و منطقی به مخاطب برسد ناگزیر بر او اثر خواهد کرد و جهان پیرامون خود را چنانچه از این نوع پیام‌ها دریافته‌اند، ارزیابی و تحلیل می‌کند.

با توجه به این نکته که جنگ امروز جنگ رسانه‌هاست، می‌توان گفت که برنامه‌های جهت‌دهنده و راهبردی می‌توانند نقش به‌سزایی در آوردن صلح داشته باشند. دعائیه‌یی از مولانای بزرگ:

یاد ده ما را سخن‌های رفیق	کان به رحم آرد ترا ای خوش رفیق
گر خطا گفتیم اصلاحش تو کن	مصلحی تو ای تو سلطان سخن

گرچه جوی خون بود نیلش کنی
این چنین اکسیرها زاسرار تست

کیمیا داری که تبدیلیش کنی
این چنین میناگریها کار تست

زنده‌گی نامه مختصر عزیزالله ارال

دكتور عزیزالله ارال نویسنده و روزنامه‌نگار نیک‌نام افغانستان و از چهره‌های تأثیرگذار علمی و عرصهٔ رسانه‌یی در کشور و منطقه محسوب می‌شود.

ارال هم‌زمان با اخذ دیپلوم ماستری در سال ۱۹۸۶ میلادی به عنوان استاد در دیپارتمنت اوزبیک‌یی فاکولتهٔ زبان و ادبیات پوهنتون کابل جذب شد. موصوف از سال ۱۹۸۸ تا سال ۲۰۰۶ به عنوان محقق و نویسندهٔ ارشد شرکت مشاورت آسیای مرکزی در واشنگتن؛ خبرنگار آزاد رادیو صدای آمریکا در واشنگتن؛ مدیر و سردبیر رادیو بین‌المللی رادیو اروپای آزاد و رادیو آزادی در واشنگتن، مونیخ و پراگ کار و فعالیت نموده‌است.

او از سال ۲۰۰۷ تا ۲۰۲۱ در سمت‌های مهمی چون، رئیس عامل شبکهٔ رادیو و تلویزیون بانو، رئیس شبکه جهانی رادیو و تلویزیون آریانا، رئیس عمومی اتحادیهٔ رادیو و تلویزیون‌های افغانستان، رئیس عمومی رادیو تلویزیون آیینه، مشاور وزیر معارف در امور نصاب تعلیمی، مدیر عامل بنیاد اجتماعی راه ابریشم و رئیس عمومی مرکز فرهنگی کتاب ایفای وظیفه نموده و در ظرفیت‌سازی تخنیک‌یی، مدیریتی و محتوایی رسانه‌هایی که مسوولیت مدیریت آنها را داشته و نیز در ایجاد و تقویت شبکه‌های رسانه‌یی و فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی در افغانستان نقش سازنده داشته است.

عزیزالله ارال دکتور علوم فلاوژی و عضو افتخاری اکادمی علوم افغانستان بوده، دیپلوم ماستری خویش را در سال ۱۹۸۶ میلادی در رشته زبان و ادبیات اوزبیک از پوهنتون دولتی تاشکند اوزبیکستان به دست آورده است و همچنان دارنده شهادتنامه‌های معتبر در زبانهای روسی و فارسی/دری می‌باشد. دوره لسانس خویش را در رشته زبان و ادبیات دری پوهنتون کابل، دوره لیسه را در لیسه ابومسلم خراسانی و دوره ابتدایی را در مکتب قاضی بابا مراد خان ولسوالی اندخوی ولایت فاریاب به اتمام رسانیده است.

عزیزالله ارال در جریان مسوولیت‌های رسمی، به نمایندگی از خانواده اکادمیک و رسانه‌یی افغانستان در کنفرانس‌ها، اجلاس، سیمینارها، سمپوزیم‌ها و همایش‌های بزرگ بین‌المللی و ملی شرکت جسته است که می‌توان برخی از این فعالیت‌های مهم و مثمرش را در ذیل نام برد:

- ✓ اشتراک در اجلاس ژورنالستان با رئیس جمهور جورج بوش (پدر)، واشنگتن ۱۹۹۱
- ✓ اشتراک در ورکشاپ مدیریت رادیو اروپای آزاد، مونیخ ۱۹۹۳
- ✓ اشتراک در سمینار رهبری رادیو اروپای آزاد و رادیو آزادی، پراگ ۱۹۹۸
- ✓ خبرنگار رادیو آزادی در اولین کنفرانس بُن/آلمان در پیوند به افغانستان ۲۰۰۱
- ✓ اشتراک در مذاکرات صلح افغانستان و پاکستان، کابل ۲۰۰۷
- ✓ اشتراک در سمینار بین‌المللی رادیو و تلویزیون دولتی ترکیه، آنتالیا ۲۰۰۷
- ✓ اشتراک در سمینار بین‌المللی وزارت تعلیم و تربیه ترکیه، انقره ۲۰۰۸
- ✓ اشتراک در ورکشاپ عملی رادیو دویچ ویلی آلمان، دُبی ۲۰۱۵

- ✓ اشتراک در کنفرانس بین‌المللی ژورنالستان سراسر جهان، رادیو تلویزیون دویچ ویلی، بن ۲۰۱۶
  - ✓ مدیر کمیته علمی سمپوزیوم بین‌المللی علیشیر نوایی و گرداننده سمپوزیوم که در سلام‌خانه ارگ ریاست جمهوری، کابل، مزار شریف و شهر هرات در سال ۲۰۱۶ تدویر یافته بود
  - ✓ مدیر کمیته علمی کنفرانس بین‌المللی ابوریحان بیرونی که در سلام‌خانه ارگ ریاست جمهوری، کابل در سال ۲۰۱۸ تدویر یافته بود
  - ✓ مدیر کمیته علمی کنفرانس بین‌المللی علیشیر نوایی که در شهر تاریخی هرات در سال ۲۰۲۱ تدویر یافته بود
  - ✓ سخنرانی در ده‌ها کنفرانس و همایش‌های علمی، ادبی، فرهنگی و اجتماعی در سطوح ملی و بین‌المللی
- تاحال نه اثر ماندگار در بحث زبان و ادبیات و مسایل علمی از دکتور عزیزالله ارال زیور چاپ یافته است که عبارت می‌باشند از:
- کتاب الفبای زبان اوزبیک (زبان آغازین برای کودکان)
  - کتاب محاوره انگلیسی- فارسی- اوزبیک (محاوره برای متکلمین هر سه زبان در هر دو بخش خصوصی و تجاری)
  - کتاب نویسنده‌گان مهاجر افغان-اوزبیک «ساغینچ» (فعالیت‌های چهارده نویسنده و شاعر)
  - کتاب محاوره «دری، پشتو، اوزبیک، تورکی، انگلیسی» (با ترانسکرپشن معیاری)
  - بیوگرافی پاچا خان - فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی (ترجمه)
  - اعلامیه جهانی حقوق بشر (به دو زبان دری و اوزبیک)

- «نگین غزنه» درباره ابوریحان بیرونی (ترجمه)
- زندگانی و آفریده‌های علیشیر نوایی (مهمتم)
- نوایی بیتیکلری ایزیدن/پیرو کتیبه‌های نوایی (مجموعه مقالات)

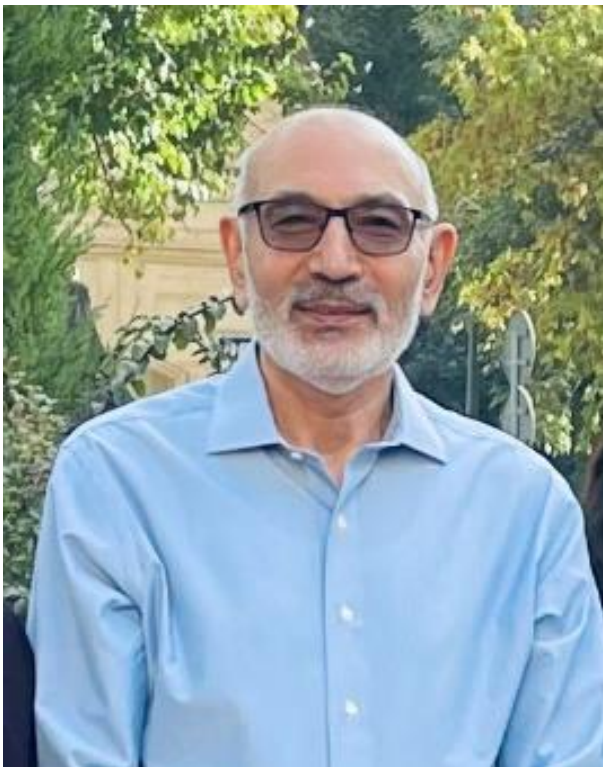
عزيزالله ارال به دریافت ده‌ها جوایز، تقدیرنامه‌ها و تحسین‌نامه‌های بی‌شماری نایل شده که چند نشانی از آن در ذیل یاد شده است:

- مدال ملی غازی میر مسجدی خان، تفویض توسط رئیس جمهور محمد اشرف غنی، ارگ ریاست جمهوری، کابل ۲۰۱۷
- تقدیرنامه سفارت کبرای کشور اوزبیکستان مقیم کابل ۲۰۱۹
- جایزه افتخاری شبکه جهانی رادیو و تلویزیون آریانا، کابل ۲۰۱۶
- جایزه ویژه شبکه مخابراتی افغان بیسیم، کابل ۲۰۱۵
- تقدیرنامه جبهه آزادی‌بخش ملی افغانستان، کابل ۲۰۱۴
- تحسین‌نامه انجمن فرهنگی آیدین افغانستان، کابل ۲۰۰۹
- سپاس‌نامه کاخ سفید توسط رئیس جمهور آمریکا بیل کلینتون بخاطر تلاش‌های برجسته در رادیو آزادی، مونیخ ۱۹۹۵
- تشکرنامه دانشگاه زبان و ادبیات اوزبیک دولتی تاشکند، ۲۰۲۲
- تقدیرنامه بنیاد علیشیر نوایی، تاشکند ۲۰۲۲
- تشکرنامه حزب رستاخیز ملی اوزبیکستان، تاشکند ۲۰۲۲
- تشکرنامه بنیاد عبدالله قادری، تاشکند ۲۰۲۲
- تشکرنامه پوهنتون خصوصی مأمون، خوارزم ۲۰۲۳

عزیزالله ارال به زبان‌های اوزبیک، دری/فارسی و انگلیسی به‌طور عالی و سلیس نویسنده‌گی و تکلم می‌نماید و نیز به زبان‌های پشتو، روسی، تورکی، آلمانی و ترکمنی مهارت کامل دارد. با الفبای لاتین، کریل و عربی به درجه‌ی عالی می‌نویسد و می‌خواند.

از ورزش‌ها به والیبال، شطرنج، اسب‌دوانی و بایسکل‌سواری علاقه‌مفرد و کاملاً بلدیت دارد.

ایمیل: arral_azizullah@hotmail.com

BASED ON NAVOI INSCRIPTIONS

**(COLLECTION OF ARTICLES IN UZBEK AND DARI
LANGUAGES)**

DR. AZIZULLAH ARAL

KABUL, 2024

BASED ON NAVOI INSCRIPTIONS

(Collection Of Articles)

Dr. Azizullah Aral

ISBN 978-9936-9000-1-1

9 789936 900011

طرح جلد: پرویز نیسانی